

М.Ю. ЛАСІНСЬКА

ІСТОРІОГРАФІЯ АРХЕОЛОГІЇ

Навчально-методичний посібник

для студентів вищих навчальних закладів

Миколаїв

2019

Міністерство освіти і науки України
Миколаївський національний університет
імені В.О. Сухомлинського
історичний факультет

ІСТОРІОГРАФІЯ АРХЕОЛОГІЇ

Навчально-методичний посібник

для студентів вищих навчальних закладів

галузь знань 03 Гуманітарні науки

Спеціальність: 032 Історія та археологія

Освітня програма: Археологія

Автор-укладач М.Ю. Ласінська

Миколаїв
«Ліон»
2019

УДК 94(367) «1800/2000»

ББК

Д

*Рекомендовано до друку вченою радою Миколаївського національного
університету імені В.О. Сухомлинського протоколом*

Автор-укладач:

ЛАСІНСЬКА МАРІАННА ЮРІЇВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії історичного факультету Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського.

Рецензенти:

ТРИГУБ ОЛЕКСАНДР ПЕТРОВИЧ – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили.

ЧЕРНЯВСЬКИЙ ВАЛЕРІЙ ВАЛЕРІЙОВИЧ - кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Миколаївського обласного краєзнавчого музею.

Ласінська М.Ю. Історіографія археології : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / М.Ю. Ласінська. – Миколаїв : МНУ імені В.О.Сухомлинського, 2019. – 292 с.

У навчальному посібнику «Історіографія археології» проаналізовано, узагальнено та систематизовано значну кількість наукової літератури і джерел, що стосуються розкриття основних проблем становлення та розвитку археологічного знання – з початку ХІХ століття до сьогодення. В основу посібника покладена єдина концепція, згідно якої особлива увага приділяється історії створення та функціонування археологічних центрів в Україні в період ХІХ-ХХ століть в контексті розвитку Європейської науки. Матеріал викладено із дотриманням наукознавчого підходу, методи якого дозволили побудувати структуру посібника. Книга створена на основі запланованого на кафедрі історії історичного факультету МНУ ім. В.О. Сухомлинського навчально-методичного комплексу дисципліни «Історіографія археології»

Книга призначена для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів.

УДК 94(367) «1800/2000»

ББК

ISBN

...

... © Ласінська М.Ю.,

2019

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	5
Інформаційний обсяг і структура курсу.....	13
Структура навчальної дисципліни. Положення про види робіт.....	14
Навчально-тематичний план дисципліни.....	22
Зміст лекцій	37
Методи навчання.....	164
Методичні рекомендації для виконання семінарських та самостійних робіт.....	172
Оцінювання знань студентів.....	192
Критерії оцінювання знань студентів на семінарських заняттях.....	197
Критерії оцінювання самостійної роботи студентів.....	199
Завдання для тестового контролю.....	208
Тематика семінарських занять.....	232
Плани проведення семінарських занять.....	233
Тематика самостійної роботи.....	243
Індивідуальне навчально-дослідне завдання.....	257
Тематика курсових робіт.....	260
Методичне забезпечення дисципліни.....	262

ПЕРЕДМОВА

Посібник «Історіографія археології» є спробою узагальнення навчально-методичного матеріалу з дисципліни «Історіографія археологічних досліджень» і складений відповідно до спеціальності: 032 Історія та археологія, освітньої програми: Археологія. Курс «Історіографія археологічних досліджень» тривалий час викладається у вищих навчальних закладах України.

Предметом курсу «Історіографія археологічних досліджень» є археологічні пам'ятки та їх дослідження у наукових працях наукових та культурно-просвітніх товариств, установ, організацій, що займалися вивченням старожитностей, а також особистий внесок науковців, які стояли біля витоків та сприяли подальшому розвитку археологічної науки.

Вивчення дисципліни спирається на проблемно-хронологічний принцип викладення матеріалу в контексті особливостей та характерних рис розвитку археологічного знання.

Міждисциплінарні зв'язки: з дисциплінами історичного циклу підготовки магістра “6.020302. Історія”, що передбачені навчальним планом спеціальності. Зокрема з дисциплінами: «Археологія» та «Історіографія».

Програма навчальної дисципліни складається з такого **змістового модуля (модулів):**

1. Історія світового археологічного знання.
2. Вітчизняна історіографія археології

Мета курсу: надати студентам інформацію про розвиток археологічної науки, як у світі так і в нашій країні. Сформувати вірне уявлення про шляхи зародження та розвитку науки, котре сприятиме кращому розумінню її змісту, методології, форм організації. Висвітлити з різних боків археологічну діяльність, а саме: історію найважливіших польових відкриттів та розкопок, історію розвитку археологічної думки, історію закладів та організацій, що відіграли помітну роль у розвитку археологічної науки, біографічні дані про видатних учених минулого та сьогодення. Історіографія археологічних досліджень має і самостійне значення, безпосередньо не пов'язане з практичними завданнями археології, оскільки відбиває розвиток наукової думки, історію накопичення відомостей про минуле людства.

Завдання курсу: розглянути історичні обставини зародження та розвитку археологічного знання. Поглибити знання студентів про особливості накопичення та узагальнення фактичних знань про старожитності та пам'ятки матеріальної культури людства, засвоїти головні поняття та терміни.

Історіографія археологічних досліджень є важливим предметом для студентів V курсу історичного факультету. Завдяки матеріалу, який викладається в ньому, студенти отримують можливість підсумувати й узагальнити свої знання, набуті в галузі археології протягом всього навчання.

Специфіка сучасної археології така, що вона, на відміну від більшості розділів історичної науки, що мають хронологічні або територіальні рамки, здатна охоплювати всі історичні епохи, починаючи з часу появи людини до недавнього минулого. Географічні обмеження також відсутні, оскільки до теперішнього часу археологічні пам'ятники не виявлені хіба що в Антарктиді. Інакше кажучи, на відміну від таких традиційних історичних субдисциплін, так Антична, медієвістика, новістика, вітчизняна історія, що розрізняються вивченням різних історичних періодів і країн, археологія в силу своєї методологічної та джерельної відособленості, виявляється надзвичайно диференційованою. При сучасному обсязі матеріалу і публікацій не може бути спеціалістів, що однаково кваліфіковано розбираються в проблемах археології кам'яного віку, античних поселень у Північному Причорномор'ї і пам'ятниках східно - європейського середньовіччя. Ці розділи археологічної науки існують досить ізольовано один від одного, мало або майже не стикаючись. Об'єднують їх тільки загальні методи дослідження і матеріальна, речова природа джерел. Причому навіть у методиці польових досліджень пам'яток різних епох і культур будуть зустрічатися чималі відмінності. Культурний шар палеолітичної стоянки розбирається ножем з надзвичайною ретельністю і фіксацією будь-яких найдрібніших знахідок, зміною кольору або структури ґрунту. Це обумовлено досить низькою інформативністю такого типу пам'яток, де важлива будь-яка деталь. У той же час розкопки античного городища, шари якого буквально напхані і керамікою, і знахідками, і непогано збереженими архітектурними залишками, можливо, і не вимагають такої підвищеної деталізації, оскільки несуть надзвичайно багато інформації. На практиці фахівці в різних областях археології виявляються більш пов'язаними з представниками суміжних наук (палеолітознавець з природознавець; антикознавець і славісти з істориками, філологами і мистецтвознавцями) ніж один з одним. Відповідно, добре знати літературу з своїх проблем, а значить і плідно займатися історіографією палеоліту або античної археології можуть тільки фахівці в цих областях. Та й сам термін «історіографія» в археології правомірно вживати тільки стосовно конкретних тем, проблем, пам'ятників, групам пам'ятників. Можна говорити про історіографію трипільської або черняхівської культури, історіографії проблеми походження слов'ян, маючи на увазі критичний аналіз (цим історіографія відрізняється від бібліографії) всієї сукупності праць з даної теми, включаючи публікації та архівну інформацію про розкопки. Як правило, за рамками такого розгляду залишаються всі питання соціальної історії науки, біографії дослідників, історія самоорганізації науки та організації наукових досліджень, історія установ, взаємин всередині наукового співтовариства і т.п. В фокусі тут перебуває те, що було розкопано і написано нашими попередниками. Історія науки постає як сукупність наукових публікацій та розкопок. Поняття «історія науки», «історія археологічних знань» (останнє введено в вітчизняний науковий оборот С.А.Жебелевим в 1923 р.) виявляються більш об'ємними, оскільки повинні включати в себе всі перераховані

вище пункти. Не може бути спільною «історіографії археології», але може бути загальна «історія археологічної науки», яка на відміну від історіографії окремих проблем, займається вивченням питань складання та розвитку археології як особливої наукової дисципліни. А тут також можуть бути різні підходи - можна вивчати історію базових ідей і теорій, самовизначення археології серед інших наук (Б.Тріггер, Л.С.Клейн), взаємозв'язку з суспільством (Б.Тріггер, А.А.Формозов), процеси інституалізації (складання організаційної структури) науки (Н.І.Веселовскій, І.Л.Тіхонов, Е.Ю.Бассаргіна) і т.ін. «Можна вивчати історію колекціонування та створення музеїв, оскільки без накопичення колекцій археологія неможлива. Безсумнівний інтерес являє історія виникнення та процес розвитку науково-дослідних установ, що ілюструє поступовий рух науки. Захоплюючи цікава історія археологічних розкопок, що показує прогресивне наповнення найдавнішої історії людства конкретним змістом, відкриття зниклих цивілізацій. Практичне значення має історія розвитку теоретичної думки, не кажучи вже про постійно хвилюючу боротьбу ідей на цьому терені. Безсумнівно, цікаві біографії окремих археологів, вкрай необхідне знайомство з ними, так як особистість дослідника накладає відбиток на результати його праці. Нарешті можна зосередитися на історії законодавства, що стосується археології, що відображає ставлення суспільства до свого минулого, охорони і збереження старожиностей для наступних поколінь.

В результаті вивчення курсу студент оволодіває такими компетентностями:

Загальнопредметні:

Соціально-особистісні компетенції:

- розуміння та сприйняття етичних норм поведінки відносно інших людей і відносно природи (принципи біоетики);
- розуміння необхідності та дотримання норм здорового способу життя;
- здатність до навчання впродовж життя;
- здатність до критики й самокритики;
- креативність, здатність до системного мислення;
- адаптивність і комунікабельність;
- наполегливість у досягненні мети;
- турбота про якість виконуваної роботи;
- толерантність;
- екологічна грамотність.

Загальнонаукові компетенції:

- базові уявлення про основи філософії, психології, історіографії, що сприяють розвитку загальної культури й соціалізації особистості, схильності до етичних цінностей, знання вітчизняної історії, економіки й права, розуміння причинно-наслідкових зв'язків розвитку суспільства й уміння їх використовувати в професійній і соціальній діяльності;

- базові знання фундаментальних розділів історіографії археології, в обсязі, необхідному для володіння понятійним апаратом відповідної галузі знань, здатність використовувати історіографічні та археологічні методи в обраній професії;

- базові знання в галузі інформатики й сучасних інформаційних технологій; навички використання програмних засобів і навички роботи в комп'ютерних мережах, уміння створювати бази даних і використовувати інтернет-ресурси;

- базові знання фундаментальних наук, в обсязі, необхідному для освоєння загально-професійних дисциплін;

- базові знання в галузі, необхідні для освоєння загально-професійних дисциплін

Інструментальні компетенції:

- здатність до письмової й усної комунікації рідною мовою;

- знання іншої мови(мов);

- навички роботи з комп'ютером;

- навички управління інформацією;

- дослідницькі навички.

Фахові:

Загально-професійні компетенції:

- уміння використовувати повний спектр наукових методик для вироблення інноваційного знання в галузі

- здатність використовувати здобутки сучасної історіософії та історіографії для формування наукового розуміння минулого людства

- здатність отримати історичне знання з археологічних джерел

- здатність відрізнити наукові концепції від квазінаукових фантазій сучасних міфотворців

- вміння орієнтуватися в теоретичних концепціях сучасної археології

- здатність формулювати наукову проблему і знаходити шляхи її вирішення

- уміння використовувати сучасні конструкти вітчизняних та зарубіжних авторів

- здатність застосовувати складові елементи педагогічної теорії (ідеї, поняття, концепції) із врахуванням вимог болонського освітнього процесу

- здатність використовувати сучасні методи усного викладу матеріалу та роботи з текстом у навчальному процесі

Спеціально-професійні компетенції:

- володіти навичками історизації археологічного матеріалу

- здатність враховувати сучасні історіософські інтерпретації (теорії постмодернізму, дискурсу і деконструкції) у переосмисленні ролі і місця археологічних та історичних знань у суспільстві

- здатність формувати музейну експозицію для різних періодів первісності

- здатність застосовувати сучасні методики фіксації та консервації археологічних об'єктів

- уміння застосовувати сучасне законодавство в охороні археологічної спадщини

- здатність забезпечити якісне проведення археологічних досліджень на предметно-функціональному рівні
- уміння використовувати новітні методики для пошуків археологічних пам'яток та розкопок
- володіння навичками камеральної обробки як передумова введення в науковий обіг археологічних матеріалів
- здатність використовувати здобутки практичної археології та музеології у навчальному процесі
- здатність використовувати професійно профільовані знання в галузі археології та музеології для моделювання історичних явищ і процесів в давню добу

Інформаційний обсяг навчальної дисципліни

Модуль I. Історія світового археологічного знання.

Модуль II. Вітчизняна історіографія археології

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ОБСЯГ

I СТРУКТУРА КУРСУ

1. Опис навчальної дисципліни

Найменування показників	Галузь знань, напрям підготовки, освітньо-кваліфікаційний рівень	Характеристика навчальної дисципліни	
		<i>денна форма навчання</i>	
Кількість кредитів – 3	Галузь знань 03 Гуманітарні науки Спеціальність 032 Історія та археологія	Варіативна	
Індивідуальне науково-дослідне завдання – 1	Освітня програма: «Археологія»	<i>Семестр</i>	
Загальна кількість годин 90		2	
		<i>Лекції</i>	
		10	
		<i>Семінарські</i>	
		12	
		<i>Лабораторні</i>	
		-	-
		<i>Самостійна робота</i>	
		68	
		Вид контролю: Залік	
Тижневих годин для денної форми навчання: аудиторних – 2,5 самостійної роботи студента 3,2	Ступінь: Магістр		

Примітка.

Співвідношення кількості годин аудиторних занять до самостійної та індивідуальної роботи становить: для денної форми навчання – 90 год.: 22 год. – аудиторні заняття, 68 год. – самостійна робота (34 % / 66 %).

СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ.

ПОЛОЖЕННЯ ПРО ВИДИ РОБІТ

Назви кредитів і тем	Кількість годин			
	ус бо го	у тому числі		
		л	с	с. р.
1	90	10	12	68
Кредит 1. Історія світового археологічного знання.				
Тема 1. Вступ до курсу «Історіографія археології».	10	1	1	8
Тема 2. «Донауковий» період розвитку археології	10	1	1	8
Тема 3. XVIII ст. - доба Просвітництва та народження науки	10	1	1	8
Тема 4. XIX ст. – доба великих археологічних відкриттів	10	1	1	8
Тема 5. Європейська археологія першої половини XX ст.	8			8
Тема 6. Світова археологія епохи науково-технічної революції.	8			8
Разом:	28	4	4	20
Кредит 2-3. Вітчизняна історіографія археології .				
Тема 7. Початок археології в Україні (кінець XVII – середині XIX ст.).	16	2	2	12
Тема 8. Вітчизняна археологія в першій половині XIX ст.	15	1	2	12
Тема 9. Історіографія археології України в першій половині XX ст.	16	2	2	12
Тема 10. Археологія України в другій половині XX – початку XXI ст..	15	1	2	12
Разом:	62	6	8	48
Усього годин:	90	10	12	68

Навчальна дисципліна (курс) може включати декілька залікових кредитів, кількість яких визначається змістом та формами організації навчального процесу. Заліковий кредит складається з аудиторної та самостійної роботи, які є частиною програми навчальної дисципліни, поєднаної з формами.

Структура навчальної дисципліни (курсу)

Кредити		Види робіт
Зміст та структура	Аудиторна робота	Складається з декількох кредитів: Кр ₁ + Кр ₂ + Кр ₃
		Лекції
		Практичні (семінарські)
		Консультації
	Контрольні заходи (кредитний контроль, підсумковий контроль)	
Самостійна робота	Кр ₁₋₂	Згідно карток самостійної роботи
	Кр ₃	Згідно карток самостійної роботи
Курсова робота		

навчання – лекційні, практичні, семінарські, лабораторні заняття, всі види практик та консультацій, виконання самостійних завдань студентів та інші форми і види навчальної та науково-дослідницької діяльності студентів, кожний з яких у свою чергу складається з кредитів (одна або декілька тем).

Індивідуальна та самостійна робота студента

Методологія процесу навчання та, відповідно, оцінювання знань студента полягає у його переорієнтації із лекційно-інформативної на індивідуально-диференційовану, особистісно-орієнтовану форму та на організацію самоосвіти студента.

Усі світові та пропонувані останнім часом національні стандарти в основу навчання ставлять самостійну, творчу роботу того, хто навчається. На цьому принципі базуються і новітні, включно інформаційні, технології навчання. У структурі навчального навантаження студента за системою ECTS індивідуальна робота також розглядається як один із основних компонентів навчальної діяльності і повинна займати значну частину його навчального навантаження.

Творча (евристична), наближена до наукового осмислення і узагальнення робота можлива лише як результат організації самостійного навчання з обов'язковою присутністю в ній цілепокладання та його досягнення за допомогою ефективних технологічних схем самоосвіти. Крім того, така робота повинна бути індивідуалізованою з врахуванням рівня творчих можливостей студента, його навчальних здобутків, інтересів, навчальної активності тощо.

Індивідуальна робота студента є формою організації навчального процесу, яка передбачає створення умов для якнайповнішої реалізації творчих можливостей

студентів через індивідуально-спрямований розвиток їх здібностей, науково-дослідну роботу і творчу діяльність. Індивідуальні заняття проводяться під керівництвом викладача у позааудиторний час за окремим графіком, складеним кафедрою (предметною або цикловою комісією) з урахуванням потреб і можливостей студента. Організація та проведення індивідуальних занять доручається найбільш кваліфікованим викладачам. Індивідуальні заняття на молодших курсах спрямовуються здебільшого на поглиблення вивчення студентами окремих навчальних дисциплін, на старших вони мають науково-дослідний характер і передбачають безпосередню участь студента і у виконанні наукових досліджень та інших творчих завдань.

Індивідуальні заняття з певної навчальної дисципліни проводяться з одним або декількома студентами за окремим графіком, затвердженим деканом факультету. Контроль за дотриманням графіка покладається на деканат факультету.

Види індивідуальних занять:

Консультація – один із видів навчальних занять (індивідуальні або групові), який проводиться з метою отримання студентом відповіді на окремі теоретичні чи практичні питання та для пояснення певних теоретичних положень чи аспектів їх практичного застосування (проводяться протягом семестру) – поточні консультації, семестрові, та перед контрольним заходом – екзаменаційні. У процесі консультацій (особливо поточного консультування) допускається діагностичне тестування знань студентів (як правило, з використанням ЕВМ) для виявлення ступеня засвоєності окремих теоретичних положень, теорій, закономірностей, рівня сформованості практичних умінь і навичок та перевірки ефективності прийомів й методів навчання, використовуваних під час аудиторних занять.

Індивідуальне завдання – форма організації навчання, яка має на меті поглиблення, узагальнення та закріплення знань, які студенти отримують у процесі навчання, а також застосування цих знань на практиці.

Індивідуальні завдання виконують студенти самостійно під керівництвом викладачів. Як правило, індивідуальні завдання виконуються окремо кожним студентом. У тих випадках, коли завдання мають комплексний характер, до їх виконання можуть залучатися кілька студентів, у тому числі студенти, які навчаються на різних факультетах (відділеннях) і спеціальностях.

Відповідним інноваційним технологіям навчання різновидом індивідуальних занять є *індивідуальні навчально-дослідні завдання*.

Індивідуальне навчально-дослідне завдання (ІНДЗ) є видом позааудиторної індивідуальної роботи студента навчального, навчально-дослідницького чи проектно-конструкторського характеру, яке використовується у процесі вивчення програмного матеріалу навчального курсу і завершується підсумковим контролем.

Мета ІНДЗ – самостійне вивчення частини програмного матеріалу, систематизація, поглиблення, узагальнення, закріплення та практичне застосування знань студента з навчального курсу та розвиток навичок самостійної роботи.

ІНДЗ – це завершена теоретична або практична робота в межах навчальної програми курсу, яка виконується на основі знань, умінь і навичок, отриманих у процесі лекційних, семінарських, практичних та лабораторних занять, охоплює декілька тем або зміст навчального курсу в цілому.

Структура ІНДЗ (орієнтовна):

- *вступ* – зазначається тема, мета, завдання роботи та основні її положення;
- *теоретичне обґрунтування* – виклад базових теоретичних положень, законів, принципів, алгоритмів тощо, на основі яких виконується завдання;
- *методи* (при виконанні практичних, розрахункових, моделюючих робіт) – вказуються і коротко характеризуються методи роботи;
- основні *результати* роботи та їх обговорення – подаються статистичні або якісні результати роботи, схеми, малюнки, моделі, описи, систематизована реферативна інформація та її аналіз тощо;

● *висновки*;

● *список використаної літератури*.

Види ІНДЗ:

● конспект із теми (кредиту) за заданим планом або планом, який студент розробив самостійно (як виняток, для студентів денної форми навчання з невеликих за обсягом навчальних курсів та для студентів заочної форми навчання);

● реферат з теми (кредиту) або вузької проблематики (як виняток, для студентів денної форми навчання з коротких навчальних курсів та для студентів заочної форми навчання);

● розв'язування та складання розрахункових або практичних (наприклад, ситуативних) задач різного рівня з теми (кредиту) або курсу;

● розробка теоретичних або прикладних (діючих) функціональних моделей явищ, процесів, конструкцій тощо;

● комплексний опис будови, властивостей, функцій, явищ, об'єктів, конструкцій тощо;

● анотація прочитаної додаткової літератури з курсу, бібліографічний опис, історичні розвідки тощо;

Порядок подання та захист ІНДЗ:

1. Звіт про виконання ІНДЗ подається у вигляді скріпленого (зшитого) зошита (реферату) з титульною сторінкою стандартного зразка і внутрішнім наповненням із зазначенням усіх позицій змісту завдання (за об'ємом до 10 арк.).

2. ІНДЗ подається викладачу, який читає лекційний курс з даної

дисципліни та приймає екзамен або залік, не пізніше ніж за 2 тижні до екзамену (заліку).

3. Оцінка за ІНДЗ виставляється на заключному занятті (практичному, семінарському, колоквіумі і т. ін.) з курсу на основі попереднього ознайомлення викладача зі змістом ІНДЗ. Можливий захист завдання шляхом усного звіту студента про виконану роботу (до 5 хв.).

4. Оцінка за ІНДЗ є обов'язковим компонентом іспитової оцінки (диференційованого заліку, заліку) і враховується при виведенні підсумкової оцінки з навчального курсу. Питома вага ІНДЗ у загальній оцінці з дисципліни, залежно від складності та змісту завдання, може становити від 30% до 50%.

Курсова робота – один із видів індивідуальних завдань навчально-дослідницького, творчого чи проектно-конструкторського характеру, який має на меті не лише поглиблення, узагальнення і закріплення знань студентів з нової навчальної дисципліни, а й застосування їх при вирішенні конкретного фахового завдання і вироблення вміння самостійно працювати з навчальною і науковою літературою, електронно-обчислювальною технікою, лабораторним обладнанням, використовуючи сучасні інформаційні засоби та технології. Курсова робота є окремим заліковим кредитом навчальної дисципліни і оцінюється (визначається рейтингом) як самостійний вид навчальної діяльності студента.

За час навчання студент повинен виконати не більше 4-х курсових робіт з навчальних дисциплін, які є базовими для відповідної спеціальності, їх конкретна кількість визначається навчальним планом.

Тематика курсових робіт визначається кафедрами (предметними або цикловими комісіями) відповідно до змісту і завдань навчальної дисципліни. Вона повинна бути актуальною і тісно пов'язаною із вирішенням практичних фахових завдань.

Студентам надається право вільного вибору теми роботи із запропонованого кафедрою (методичною комісією) переліку. Студенти також можуть пропонувати свої теми.

Керівництво курсовими роботами здійснюють професори і доценти, які мають досвід науково-педагогічної і практичної роботи.

Захист курсової роботи проводить комісія у складі двох-трьох викладачів кафедри (методичної комісії), у тому числі керівника курсової роботи.

Якість виконання курсової роботи та результати її захисту оцінюються за шкалою оцінювана ECTS.

Самостійна робота є основним засобом засвоєння студентом навчального матеріалу в час, вільний від обов'язкових навчальних занять, без участі викладача.

Час, відведений для самостійної роботи студента, повинен становити біля 1/2 частини академічного кредиту і в навчальну та індивідуальну роботу викладача не обліковується.

Співвідношення обсягів аудиторних занять і самостійної роботи студентів визначається з урахуванням специфіки та змісту конкретної навчальної дисципліни, її місця, значення і дидактичної мети в реалізації освітньо-професійної програми, а також питомої ваги в навчальному процесі практичних, семінарських і лабораторних занять. Зміст самостійної роботи з кожної навчальної дисципліни визначається робочою навчальною програмою дисципліни та методичними рекомендаціями викладача.

Самостійна робота студентів забезпечується всіма навчально-методичними засобами, необхідними для вивчення конкретної навчальної дисципліни чи окремої теми: підручниками, навчальними та методичними посібниками, конспектами лекцій, інтерактивними навчально-методичними комплексами дисциплін, електронно-обчислювальною технікою тощо. Студентам також рекомендується для самостійного опрацювання відповідна наукова література та періодичні видання.

Методичне забезпечення самостійної роботи студентів повинне передбачати й засоби самоконтролю (тести, пакет контрольних завдань і т. ін.).

Самостійна робота студента над засвоєнням навчального матеріалу з конкретної навчальної дисципліни може виконуватися у: бібліотеці, комп'ютерних класах, а також у домашніх умовах.

Викладач визначає обсяг і зміст самостійної роботи, узгоджує її з іншими видами навчальної діяльності, розробляє методичні засоби проведення поточного та підсумкового контролю, здійснює діагностику якості самостійної роботи студента (як правило, на консультаціях), аналізує результати самостійної навчальної роботи кожного студента.

**НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ
ПЛАН ДИСЦИПЛІНИ**
Кредит I. Історія світового археологічного знання.

ТЕМА 1. Вступ до курсу «Історіографія археологічних досліджень».

Предмет курсу «Історіографія археологічних досліджень». Мета та завдання курсу. Структура та основні проблеми курсу. Історіографія та джерельна база курсу.

ТЕМА 2. «Донауковий» період розвитку археології

Зацікавленість старожитностями в країнах Стародавнього Сходу. Міфи та історичні твори. Поява хронік та колекціонування в країнах Стародавнього Сходу. Біблія як історичне джерело. Становлення історичної науки в античному світі. Геродот і зародження історичної думки. Значення праці Павсанія «Опис Еллади». Особливості античної історіографії й поява терміна «археологія». Праці римських авторів, як джерело вивчення археології. Особливості розвитку історичної науки в період середньовіччя. Ставлення до старожитностей і особливості розвитку історичної науки. Зацікавлення старожитностями гуманістів епохи Відродження. Кіріак Анконський і його «Записки про давні речі». Дистанція між класичною та первісною археологією. Старожитності та ставлення до них в різні історичні епохи. Матеріальні реліквії. Скарби та їх розшуки. Походження та наповнення змістом термінів «археологія», «старожитності», «антикварій». Античні та середньовічні автори про археологічні дослідження. Ідея прогресу Лукреція Кара. Наративна традиція античної та середньовічної історії. Середньовічний креаціонізм та християнське світобачення. Епоха. Ренесансу. Європейський антикваризм. Ватикан. Перші колекції та праці антикваріїв (Кіріако Анконський, Помпоній Лет, Клод Пейреск, Жан Спон і т. ін.). Королівські антикварії в Англії та Швеції. Перші наукові товариства. Відношення до старожитностей у допетровській Русі. Діяльність «бугровщиків» та царські укази.

ТЕМА 3. XVIII ст. - доба Просвітництва та народження науки

Початок археологічних пошуків в Європі в XVII-XVIII ст. Товариства дилетантів та антикваріїв в Англії XVIII ст. Початок розкопок в Помпеях і Геркуланумі. Вінкельман і його внесок у вивчення античного мистецтва. Створення музеїв із колекціями старожитностей у Західній Європі. Нові історичні концепції. Раціоналізм. Французькі енциклопедисти. Дж.Б.Віко. Археологія – історія мистецтва. Бернард де Монфокон, граф Келюс. Розкопки курганів та колекціонування старожитностей в Англії. Лондонські товариства антикваріїв та дилетантів, їх експедиції. Створення Британського музею. Розкопки Геркуланума

та Помпей. Йоган Іохім Вінкельман та його праці з історії античного мистецтва. Метод порівняльно-стилістичного аналізу. Німецька школа античної археології. Перші лекційні курси в університетах. Виникнення історії первісного суспільства. Порівняння з культурою туземців. Праці Лафіто, Форстера, Фергуссона.

ТЕМА 4. XIX ст. – доба великих археологічних відкриттів

Розвиток археології в Європі у XIX ст. Зародження епіграфіки та антропології. Внесок Томсена і Ворсо в археологічну науку. Праця Буше де Перка «Про кельтські допотопні старожитності». «Грецька історія» Ернста Курциуса. Мортільє та розробка типологічного метода. Саутуола й початок вивчення палеолітичного мистецтва. Початок вивчення Єгипту та Месопотамії. Похід Наполеона до Єгипту. Д.Денон та його «Опис Єгипту». Ф.Шампальон та дешифрування ієрогліфів. Розетський камінь. Роботи К.Р.Лепсіуса. П.-Е.Бота, О.Лейярд та розкопки Ніневії. Г.К. Раулінсон та дешифрування клинопису. Інститут Археологічної Кореспонденції в Римі. Формування німецької школи класичної археології. Розкопки античних центрів (Д. Фіореллі у Помпеях, Е.Курциус в Олімпії і т.ін.). Роботи Г.Шлімана в Трої та Мікенах. Німецький Археологічний Інститут в Афінах. В.Дерпфельд. Розкопки А.Евенса на Криті, Г.Масперо та Ф.Петрі в Єгипті. Відкриття давньосхідних цивілізацій.

ТЕМА 5. Європейська археологія першої половини XX ст.

Виникнення первісної археології. Скандинавська школа. Система трьох століть. Х.-Ю.Томсен. «Путівник по північним старожитностям» і реакція в Європі. Метод секвенцій. Й.-Я.Ворсо. С.Нільсен. Комісія з вивчення кекенм'єдингів. Розкопки могильника в Гальштат і поселення Латен. Відкриття пальових поселень на швейцарських озерах. Відкриття палеоліту. Проблема існування «допотопної» людини. Знахідки в печерах. Теорія катастроф Ж.Кювье. Роботи та зборів Буше де Перта. Скептицизм французьких учених. Дослідження англійських геологів. Боротьба делювіалістів і флювіалістів. Ч.Лайель і його «Принципи геології». Е.Ларте і перша періодизація палеоліту. Етногенетична проблематика. П.Шафарик. Еволюціонізм в археології. Вивчення пальових поселень у Швейцарії. Ф.Келлер. Вивчення пам'яток неоліту, бронзи, заліза. Типологічний метод. О.Монтеліус, Г.Гільдебрандт, С.Мюллер. Періодизація і датування пам'яток у Північній і Центральній Європі. Гальштат і Латен як хронологічні епохи. Виділення енеоліту та мезоліту. Міжнародні конгреси з доісторичної антропології та археології. Г.Мортільє і його періодизація палеоліту. Виникнення палеоетнології. Паризькі Антропологічні школа і суспільство. Відкриття палеолітичного мистецтва. Періодизація первісної культури. Праці Д.Леббока, Е.Тейлор, Л.Моргана. Ф.Енгельс і створення марксистської схеми. Криза еволюціонізму і антиеволюційні

теорії. Причини. Археологічні карти. Етнічна проблематика. Культурні провінції. Формування поняття «археологічна культура». Запозичення ідей з етнології та культурології. Культурні кола. Міграціонізму. Диффузіонізм. Географічний детермінізм. «Антропогеографія» Ф.Ратцеля. «Культурно-історична археологія». Розвиток диффузіонізму і міграціонізму. Роботи Г.Чайлдом, його погляди, отношенію до марксизму і радянської археології. Визначення понять «археологічна культура», «неолітична революція». Г.Коссіна і його школа. Археологія на службі німецького нацизму. Зведені роботи Г.Обермайера, Ж.Дешелета, Л.Нідерле, К.Шухгардт та ін. Уточнення періодизації палеоліту. А.Брейль. Розробка хронологічних систем (Рейнеке, Петерсон та ін.). Роботи О.Кроуфорда, К.Фокса в Англії з вивчення давніх ландшафтів. Дослідження східних цивілізацій. Відкриття в Єгипті, Передній Азії.

ТЕМА 6. Світова археологія епохи науково-технічної революції.

Непозитівістська археологія на Заході. Соціально-економічна проблематика в роботах Г.Кларка. Критика Коссіни західнонімецькими археологами. Вплив науково технічного прогресу. Методи природничого датування. Математичні методи. Функціоналізм. «Культурна антропологія» в США. «Нова археологія». Л.Бінфорд. Системний підхід. Д.Кларк. Неоволюціонізм і неомарксизм в західній археології. Праці і рецензії радянських археологів.

Кредит II-III. Вітчизняна історіографія археології

ТЕМА 7. Початок археології в Україні (кінець XVII – середині XIX ст.).

Зацікавленість старожитностями в Українських землях в XVII – середині XIX ст. Зацікавлення старожитностями та інструкція 1684 року. Наказ Петра I про збирання старожитностей (1718 р.) і перші експедиції. Перші музеї з археологічними колекціями в Україні. Внесок в археологію членів Рум'янцевського гуртка. Початок вивчення слов'янських старожитностей у першій половині XIX ст. (Ходаковський, В. Парсек та інші). Створення перших установ, що займалися вивченням старожитностей.

ТЕМА 8. Вітчизняна археологія в першій половині XIX ст.

Археологія в Україні в 1860-80-ті рр. Вплив реформ на розвиток науки. Створення і перші два десятиліття діяльності Імператорської Археологічної комісії. Одеське товариство історії та старожитностей. Наукові товариства при Харківському університеті. НТШ. С.Г.Строганов Діяльність А.С.Уварова, його концепція археології. Московське Археологічне Товариство. Археологічні з'їзди. Теоретичні

питання на перших Археологічних з'їздах. XII Археологічний з'їзд у Харкові. Історичні музеї. Формування провінційних центрів. Розкопки скіфських і боспорських курганів. І.Е. Забелін. В.Г.Тізенгаузен. Дослідження давньоруських курганів (Л.К.Івановській, Н.Е.Бранденбург, В.І.Сізов, Самоквасов та ін.). Виникнення первісної археології в рамках природничо-наукових традицій (А.А.Іностранцев, А.А.Богданов, Д. Н. Анучин, К.С.Мережковській, І.С.Поляков). Описовий характер їхніх робіт. Формування палеоетнологічних центрів. Культ природознавства і вплив позитивізму Ф. Вовк. Формування системи наукових установ. Основні центри (комісії, комітети, товариства, гуртки, музеї, інститути). Всеукраїнські і обласні археологічні з'їзди. Археологія в університетах. Археологічний інститут в Києві. Наукові зв'язки з європейськими вченими. Антична археологія. Звернення істориків до археологічного матеріалу. А.С.Лаппо-Данилевський. Школа Н.П.Кондакова. М.И.Ростовцев, Я.І.Смірнов. Розкопки Ю.А.Кулаковського і В.В.Шкорпіла в Керчі, К.К.Косцюшко-Валюжинича - в Херсонесі, Б.В.Фармаковського - в Ольвії, Е.Р.Штерна - на Березані. Успіхи епіграфіки. Розкопки античних пам'яток в Північному Причорномор'ї (Ольвія, Березань, Херсонес, Боспор). Первісна та слов'яно-руська археологія. Діяльність і праці А.А.Спіцина. «Розселення давньоруських племен» і роботи на Північно-Заході. В.А.Городцов. Виділення археологічних культур у Східній Європі. Палеоетнологічна школа Ф.К.Волкова. В.В.Хвойки і його концепція автохтонного розвитку. Дослідження в Сибіру, Середньої Азії на Кавказі. Н.І.Веселовській і його розкопки. Н.Я.Марра. Розкопки Ані. Зарубіжні експедиції сходознавців. Підсумки дореволюційної археології та невирішені проблеми.

ТЕМА 9. Історіографія археології України в першій половині XX ст.

Археологія УРСР в 1920-і роки. Продовження дореволюційних традицій. Виникнення нових центрів. Краєзнавчі рухи в археології. АІМК в Києві, його структура та діяльність. Експедиції. Краєзнавство. Музеї. Археологічні відділення в університетах. Підготовка нових кадрів. А.А.Міллер. Новобудовні експедиції. Дослідження палеолітичних пам'яток (Г.А.Бонч-Осмоловський та ін.). Перехід радянської археології на «марксистські рейки». Виступ гурту учнів В.А.Городцова. «Метод сходження» А.В.Арціховського. Нове вчення про мову Н.Я.Марра і його вплив. В.І.Равдонікас і його діяльність. «За марксистську історію матеріальної культури». Теорія стадіальності. Комплексний метод. «Великий перелом 1929» «Справа С.А.Жебелева і Академічна Справа» Розгром краєзнавства та палеоетнологічних шкіл. Боротьба з "Буржуазним націоналізмом" в Україні. Теоретичні дискусії початку 1930-их рр. і відхід від дослідження конкретного матеріалу. Автохтонізму. Соціологічний схематизм. Роботи з періодизації первісного суспільства. П.П.Ефіменко. Ізоляція від європейської науки і критика «Буржуазної археології». Наслідки політизації та ідеологізації науки. Деяка

стабілізація становища під другим половиною 1930-х рр. Відкриття кафедр археології на історичних факультетах. Курси лекцій В.І.Равдонікаса і А.В.Арціховського. "Новобудовних" експедиції (Днепроград). Організаційна перебудова АІМК. Нові радянські видання з археології: «Радянська археологія», МІА та ін. Археологія в роки Великої Вітчизняної війни.

ТЕМА 10. Археологія України в другій половині ХХ – початку ХХІ ст.

Археологія в УРСР в 1950-1980-ті рр. Криза теорії стадіальності. Критика поглядів Н.Я.Марра. Підпорядкування київського інституту археології Москві. Роботи радянських археологів 1950-х рр. Великі новобудовні експедиції. Етногенетична проблематика. Роботи П.Н.Третьякова, Б.А. Рібакова, А.В.Арціховського (славяно-українська археологія), М.І.Артамонова, Б.Н.Гракова, М.П.Грязнова, С.В.Кіселева (скіфо-сарматська археологія і кочівники), В.Ф.Гайдукевича, В.Д.Блаватського (антична археологія) та ін. Дослідження древніх цивілізацій (Трипілля). Зарубіжні експедиції. Формування місцевих центрів археології в Харкові, Одесі, Львові, Криму та інших регіонах. Історіографічні і теоретичні дослідження з 1960-х рр. Дискусії з проблем археологічної культури і норманське питання. Природні і математичні методи. «Постперебудовна» археологія. Інститут Археології Національної академії наук України. Нова проблематика. Перегляд усталених догм і ставлення до дореволюційному спадщини. Сучасна організаційно структура науки. Розвиток зарубіжних зв'язків. Накопичення і перспективи. Пам'яткоохоронне законодавство.

ЗМІСТ ЛЕКЦІЙ

ТЕМА: Початок археології в Україні (кінець ХVІІ – середині ХІХ ст.).
Вид заняття: Лекція

Мета: Розкрити основні віхи розвитку археологічних досліджень в Україні наприкінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст.

Дидактична: Усвідомити основні віхи розвитку вітчизняного археологічного знання в «Донауковий період». Ознайомитись з методами, засвоїти особливості формування відомостей про старожитності наприкінці ХVІІІ – в першій половині ХІХ ст.

Виховна: викликати почуття поваги, інтересу до старожитностей України.

Література:

1. Ашик А.Б. И.А. Стемповский: [Некролог] / А.Б. Ашик: [с редакторскими подстрочными примечаниями Н.Н. Мурзакевича] // ЗООИД. – Одесса, 1863. – Т. 5. – С.907.
2. Бларамберг И. Описание древних медалей Ольвии или Ольвиополя / Иван Павлович Бларамберг / [перевод А. Писарева]. – М.: О-во истории и древностей российских при Имп. Моск. ун-те, 1828. – 2+VІІІ+64+1 с.
3. Державний архів Одеської області, ф.93, оп.1, спр.1, арк.22. – Програмні документи Одеського товариства історії та старожитностей.
4. Дюбрюкс П. Описание развалин и следов древних городов и укреплений, некогда существовавших на европейском берегу Босфора Киммерийского, от входа в пролив близ Еникальского маяка до горы Опук включительно, при Черном море / Павел Дюбрюкс [перевод с франц. А. Дюбрюкса] // ЗООИД. – Одесса, 1858. – Т. 4. – Отд. 1. – С.3-84.
5. Карышковский П.О. Монеты Ольвии. Очерк денежного обращения Северо-западного Причерноморья в античную эпоху / Петр Осипович Карышковский. – К.: Наукова Думка, 1988. – 166, [1] с., 4 л. ил.
6. Мурзакевич Н.Н. Приобретенные обществом неизданные сочинения Бларамберга / Николай Никифорович Мурзакевич // ЗООИД. – Одесса, 1844. – Т. 1. – С.652.
7. Мурзакевич Н.Н. Митрополит Евгений и академик Кеппен / Николай Никифорович Мурзакевич // ЗООИД. – Одесса, 1872. – Т. 8. – С.404-411.
8. Новосадский Н.И. Греческая эпиграфика / Николай Иванович Новосадский. – М.: Московский арх. ин-т, 1915. – Ч.1. – [2], IV, 254 с.
9. Паллас П.С. Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным местностям русского государства в 1793-1794 годах / Петр Симон Паллас: Отв. ред. Б.В. Лёвшин; сост. Н.К. Ткачева. – М.: Наука, 1999 – Научное наследство. – Т.27. – 246 с.
10. Паллас П.С. Путешествие по Крыму академика Палласа в 1793 и 1794 годах:

- [Пер. с нем. М.С. Примеч. Г. Караулова] / Петр Симон Паллас // ЗООИД. – 1881. – Т. 12. – Отд. 1 – С.62-208.
11. Паллас П.С. Поездка во внутренность Крыма, вдоль Керченского полуострова и на остров Тамань / Петр Симон Паллас // ЗООИД. – 1883. – Т. 13. – Отд. 1. – С.35-107.
  12. Перечень заседаний Императорского археологического общества за 1853 и 1854 гг. // Записки Императорского археологического общества. – СПб., 1856. – Т. 8. – Отд. 2. – С. 18.
  13. Сумароков П. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году: С ист. и топогр. описанием всех тех мест / Павел Иванович Сумароков. – М.: Тип. ун-та у Ридигера и Клаудия, 1800. – [8], 238 с.
  14. Тункина И.В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX в.) / Ирина Владимировна Тункина. – СПб.: Наука, 2002. – 674, [1] с., 156 ил.
  15. Choix des médailles antiques d'Olbiopolis ou Olbia faisant partie du cabinet de Blaramberg à Odessa / Ivan Fedorovich Blaramberg: [з додаванням плану руїн Ольвії та 21 таблиць, що містять в собі 204 зображення монет та 29 монограм. Російською: «Описание древних медалей Ольвии или Ольвиополя, находящихся в Одессе, в кабинете г. Бларамберга»: переклад О. Писарева. – М., 1828]. – Paris, 1822.
  16. Kohler H.K.E. Remarques sur un ouvrage intitulé: Antiquites Grecques du Bosphore-Cimmerien / Heinrich Karl Ernst von Kohler // Serapis. – SPb., 1823. – Th. 1. – (H.K.E. Kohler's gesammelte Schriften. Bd. 1. P.81-234: про праці Рауль-Рошета 1822 р., р.81-218; Стемпковського 1822 р., р.218-235; Кеппена 1823 р., р.232-234).

Після приєднання Криму та Північного Причорномор'я до складу Російської імперії в російських наукових колах став стрімко проявлятися інтерес до цієї території, її історичної долі та матеріальних скарбів. До вказаного часу відноситься початок вивчення старожитностей Нижнього Побужжя, зокрема античного поселення Ольвії та її околиць, котре на сьогоднішній день нараховує понад двохсотрічну історію досліджень. Головною метою даного розділу стало викладення основних моментів вивчення археологічних пам'яток Нижнього Побужжя науковцями, археологами; виділення найбільш значущих археологічних робіт та відкриттів, котрі були зроблені на території краю у вказаний період; розкриття процесу формування перших музейних зібрань та переходу від «наукових мандрівок», характерних для вітчизняної археологічної думки межі XVIII-XIX ст., і праць антикваріїв та «кабінетних досліджень», до формування перших дослідницьких програм у вітчизняній археології. Історія дослідження старожитностей Нижнього Побужжя, що розглядається у другому розділі, охоплює період до середини XIX ст., при цьому нижня межа – початок XIX ст. – пов'язана з

епізодичними, випадковими археологічними роботами на території краю, котрі носили характер розшуків старожитностей, монет, ошатних поховань тощо, а верхня – із проведенням перших розкопок на території Нижнього Побужжя.

Вказані межі не йдуть у розрізі з загальноприйнятою періодизацією, в радянській, українській та російській історіографічних традиціях. Хоча, останнім часом, завдяки роботам І.В. Тункіної та І.В. Сапожникова, намітилася можливість і, навіть, необхідність виділення більш раннього етапу у вивченні античних пам'яток Північного Причорномор'я, зокрема, Ольвії та Березані, який умовно можна назвати «доросійським», але роботи, проведені вченими та аматорами на території краю у XVI – XVIII ст., навряд чи можна назвати дійсно археологічними, оскільки тут постає питання про існування вітчизняної археології в цілому, яка як наука оформлюється лише у XIX ст. Нас же, насамперед, цікавить історія саме археологічних досліджень Нижнього Побужжя, хоча ми і не можемо не згадати про перші відомості, описові праці, малюнки та мапи діячів XVI – XVIII ст., оскільки, їх доробки виступають генетичними попередниками досліджуваних нами матеріалів та мають послугуватися для серйозних досліджень і відкриттів у суміжних роботах інших науковців.

«Період вчених мандрівок» в кінці XVIII – на початку XIX ст., послуговував підґрунтям та дав поштовх для початку археологічних розшуків у Нижньому Побужжі. Властиве добі класицизму культивування знань про античний світ знайшло своє відображення в описах численних мандрівників і вчених-енциклопедистів, котрі перетинали Нижнє Побужжя, прямуючи до Кримського півострова. Саме вони відкрили для вітчизняної та зарубіжної громадськості археологічні багатства півдня України, поставили питання про необхідність проведення розкопок, організації наукового вивчення й охорони пам'яток археології. Майже всі мандрівники у своїх «подорожніх записках» відзначали, що господарське освоєння нових земель завдає значної шкоди старожитностям Нижнього Побужжя. З руїн Ольвії та інших античних поселень добувався тесаний камінь, який використовувався місцевими мешканцями і переселенцями в якості готового будівельного матеріалу, що підтверджується архівними матеріалами [607; 996]. З описів мандрівників нам відомі імена перших дослідників античних пам'яток Нижнього Побужжя. До числа таких відноситься відомий дослідник старожитностей Північного Причорномор'я **Петро Симон Паллас (1741-1811 рр.)**.

Саме з робіт академіка, класика природознавства П.С. Палласа було розпочате експедиційне вивчення краю. Свої дослідження вчений опублікував у 1805 році в Парижі. Відомий професор природничої історії подорожував територією Нижнього Побужжя та 15 років свого життя провів саме у Північному Причорномор'ї. Власні спостереження та примітки щодо старожитностей Нижнього Побужжя П.С. Паллас виклав у двотомній праці «Поїздки, що були здійснені в південній частині Російської імперії в 1793, 1794 роках», частина якої опублікована в ЗОТІС. Обидва томи роботи повністю до сих пір не перекладені

українською мовою. Але відомими є опубліковані російською мовою переклади двох фрагментів другого тому із скороченого видання 1803 року, виконані М.О. Славич-Сосногородовою та Г.Е. Карауловим, котрі, втім, недосконалі та рясніють неточностями і грубими помилками.

Переклад же другого тому, котрий до недавнього часу лишився невиданим, разом зі своєю сестрою С.Л. Білявською, в рамках проекту Таврійської ученої архівної комісії по виданню перекладів російською мовою всіх видатних іноземних творів про Крим, підготував інший відомий вчений XIX ст. О.Л. Бертьє-Делагард. У вказаній праці П.С. Паллас описав все, що бачив під час своєї подорожі, зокрема у стародавній Ольвії. На підставі наявності руїн стародавніх стін, башт та інших будівель, речових, головним чином, нумізматичних знахідок – монет із згадкою назви міста, поховань в тому числі, урочища «Сто могил», свідчень стародавніх авторів тощо, П.С. Паллас вірно визначив місце розташування поселення на правому березі Бузького Лиману, між Волоською балкою на півночі та Широкою балкою на півдні. Описи археологічних пам'яток П.С. Палласа відрізняються точністю та дивовижною сумлінністю, так як головним для нього була достовірність наукового факту. Дуже влучну характеристику вченого-енциклопедиста приводить О.К. Ситін: «Точка зору Палласа – погляд з мишачої нори. Це нескінченне накопичення про запас, любов до дрібниць, до незначних на перший погляд деталей, з яких не завжди виростали великі узагальнення, але котрі виступали крихтами істини, й тому їх ціна завжди лишається високою». Авторитет П.С. Палласа настільки великий, що вчені включно до сьогодення звертаються до його праці, як до достовірного джерела відомостей про неіснуючі тепер пам'ятки старовини.

Організаційна структура імперських історичних досліджень протягом XVIII ст. була практично замкненою на науковій діяльності Російської Академії наук і академічного та Московського університетів. Проте, ситуація склалась таким чином, що на початку XIX ст. в Академії наук гостро відчувався дефіцит наукових кадрів, які б професійно займалися вивченням пам'яток античної історії. Така лакуна вимагала негайного заповнення. Старожитностями Нижнього Побужжя, в цей період, починають цікавитись люди інших соціальних станів, різного рівня освіти і сприйняття археологічних пам'яток, це були: вчені-натуралісти, чиновники, представники місцевої адміністрації, військові інженери, топографи та дилетанти-мандрівники.

Окрім останніх старожитності Нижнього Побужжя привернули увагу іншої категорії населення, котра мала безпосередній контакт з археологічними знахідками, та представники якої, в подальшому, стали одними з перших колекціонерів, «антикваріїв». Такою категорією стали військові. Під час проведення військовими на засвоєваних територіях господарських, будівельних і фортифікаційних робіт, як правило випадково, відбувалися у великій кількості археологічні відкриття. Знайдені артефакти через свою цінність відправлялися до Москви та Петербургу, в

Імператорський Ермітаж. Але значна кількість археологічних пам'яток не підлягала транспортуванню та не могла бути вивезеною за межі Причорномор'я. При цьому виникла інша проблема - відсутність музейних сховищ на Півдні України, що значно ускладнювало зберігання і вивчення старожитностей. За пропозицією академіка П.С. Палласа епіграфічний матеріал, в умовах відсутності музейних установ, необхідно було вмуровувати в стіни «для їх кращого збереження». Надписи, як надто цінні знахідки, переважно, вмщувалися в храмах чи огорожах, так було, наприклад, у Миколаєві в Адміралтейському соборі. Про цей факт у своїх спостереженнях розповідав **Павло Іванович Сумароков (1760-1846 рр.)**. Державного діяча та письменника вразили побачені у міському соборі Миколаєва старожитні пам'ятки. Він відвідав новоросійські землі у 1799 та 1802 рр., а згодом переселився до Криму, де став суддею та членом урядової комісії по розбору скарг про «невірне відібрання земель у татарського населення». П.І. Сумароков побував в Ольвії за кілька років до П.С. Палласа та незалежно від нього вірно локалізував стародавнє поселення і зробив аналогічні, Паласовим, примітки у своїй книзі «Мандрівки по всьому Криму та Бессарабії у 1799 р.».

Під час візиту до м. Миколаєва «кримського суддю» найбільше цікавили ольвійські старожитності. «Мандрівки по всьому Криму та Бессарабії у 1799 р.» - це, по-суті, опис двох подорожей П.І. Сумарокова територією Нижнього Побужжя, котрий являє собою «подорожні записки» мандрівника та історичні екскурси на основі вивчення сучасної йому історичної літератури. Він ще надто далекий від наукового дослідження, в сучасному розумінні цього терміну. Згідно записів, зроблених у нарисі, П.І. Сумароков пробув у Миколаєві 4 дні, з 17 по 20 травня 1799 року і, судячи з тексту праці, як і П.С. Паллас, в Ільїнське не заїжджав. З якого джерела П.І. Сумароков одержав відомості про місцезнаходження городища, невідомо. У всякому разі висловлена Л.М. Славіним теза, що саме П.І. Сумарокову належить честь «прив'язання давньогрецького міста Ольвії до її дійсної території», викликає багато запитань, оскільки для корінних мешканців Миколаєва локалізація Ольвії в урочищі Сто могил була очевидною. В своїй праці П.І. Сумароков зазначає: «...Я їздив дивитися камінь, котрий зберігається біля собору, що відрізняється старовинністю і важливістю своєю заслуговує чималу увагу. Він випадково знайдений рибалками верст за 30 звідси поблизу урочища Царі Камиші в лимані, і має сажень заввишки і аршин завширшки... Тому [роблячи висновок з напису на ньому] можна уявити, що цей камінь був колись споруджений на честь Стратона.

Усередині вітваря лежить на підлозі інший камінь у $\frac{3}{4}$ завдовжки та 5 вершків завширшки, на якому старовинного еллінського напису ніхто ще по цей час розібрати не міг. Він, як треба гадати, слугував де-небудь замиканням у дверній дузі. Його знайшли верстах в 40 звідси, по той бік Бугу, на руїнах стародавнього і відомого міста Ольвії, що нині зветься урочище Сто могил і належить графу Безбородько. У цьому місці траплялися ще найдавніші монети, шматки карнизів і

колон, котрі наводять на думку про буття тут цього міста». Наведена цитата є яскравим свідченням того, що своїх висновків П.І. Сумароков дійшов винятково шляхом умовиводу, а не з учинених по місцю археологічних розвідок.

Приблизно в той самий час, що і П.С. Паллас та П.І. Сумароков, свій опис міцерозташування Ольвії подав військовий інженер Л.С. Ваксель. Він писав, що місто Ольвія знаходиться «при злитті річок Бугу і Дніпра; деякі руїни якого і до сьогодні існують». У своїй книзі Л.С. Ваксель вмістив зображення тих самих ольвійських пам'яток, що були вже відомі П.С. Палласу та опубліковані ним у власній праці: напис-присвята Аполлону простату, знайдена «на Очаківському степу», надгробок Стратону, який «знайдений в річці Буг, біля містечка Богоявленська» і низка ольвійських монет.

На початку XIX ст. побачили світ роботи академіка **Г.К. Келера (1765 – 1838 рр.)**, присвячені монетам Ольвії, культу Ахілла в північно-західному Причорномор'ї та іншим питанням Ольвійської тематики. У 1804 році Г.К. Келер відвідав Ольвію та низку поселень її периферії на Бузькому лимані, зокрема, Чортувате, острів Березань та деякі інші пункти. Ця обставина, без сумнівів, підвищує цінність його досліджень. 8 лютого 1804 р. Г.К. Келер представив академічній Конференції (Загальним зборам) дослідження про монети Європейської Сарматії. У статті подано опис всього 37 ольвійських монет, відомих тоді науці. Частина типів автор відтворив з публікацій Д. Сестіні, Й.Х. Еккеля та інших нумізматів, інші монети – по справжнім пам'яткам, що зберігалися, в той час, у приватних зібраннях П.К. Сухтелена (всього 6 примірників), Веселовського, барона Г.Т. д'Аша і своєї власної, а також у Національному мінц-кабінеті Франції та музеї Геттінгенського університету.

Надзвичайно важливою видається нам роль академіка **П.І. Кеппена (1973 – 1864 рр.)** на першому етапі вивчення старожитностей Нижнього Побужжя. Раніше складений військовими топографами, план Ольвії та її околиць він доповнив матеріалами власної зйомки та вивченням місцевості у 1819 році, даними про сліди видобутку каменю з оборонних споруд Ольвії та іншими деталями. Двічі відвідавши с. Льїнське у 1817 та 1819 роках П.І. Кеппен на зворотному шляху в 1819 р., зупинившись у рідному Харкові, зайнявся збором відомостей про стародавню Ольвію, в результаті вийшла велика стаття «Ольвія. Стародавнє місто на річці Буг». Доклавши до дослідження, описаний план городища та його околиць, автор відправив роботу на відгук архієпископу Євгенію Болховітінову, який повідомив Петру Івановичу свої зауваження.

У літературі твердо утвердилася хибна думка, що робота П.І. Кеппена про Ольвію або не була написана взагалі, або просто до нас не дійшла. Кілька списків незавершеного дослідження П.І. Кеппена «Ольвія. Стародавнє місто на річці Буг», написаного автором у 1819-1820 рр., зберігається в архівах Санкт-Петербурга та Києва. Своє дослідження про Ольвію П.І. Кеппен планував надрукувати за рахунок графа М.П. Румянцева, який не без впливу одеських антикварів І.П. Бларамберга та

І.О. Стемповського, зацікавився причорноморськими старожитностями і став їх колекціонувати. Нарис повинен був доповнюватися великою кількістю ілюстрацій – карт, малюнків написів та барельєфів, однак, робота залишилася невиданою. У Санкт-Петербурзькому філіалі Архіву РАН збереглися п'ять чорнових редакцій нарису про Ольвію, що містять план його змісту і перелік 16 додатків.

Рукописний «Ольвійський збірник» П.І. Кеппена, центральну частину якого становить один з варіантів статті про Ольвію, за бажанням збирача був переданий до архіву Одеського товариства історії та старожитностей. Значна частина архіву ОТІС, згодом, опинилася в Києві, в Інституті рукописів Центральної наукової бібліотеки імені В.І. Вернадського у фонді ОТІС.

Дослідження П.І. Кеппена складається з 14 розділів. Оскільки робота неопублікована, коротко зупинимося на характеристиці розділів. Перший розділ «Про греків, що мешкали по берегах Чорного моря» є свого роду вступом до дослідження про Ольвію. Аналізуючи античну письмову традицію, відносно пам'яток Причорномор'я, П.І. Кеппен робить висновок про торгівельний характер грецької колонізації берегів Понту Евксинського і провідну роль Мілету в цьому процесі.

Другий розділ «Про час заснування Ольвії», третій «Про місце розташування Ольвії» і четвертий «Про різні назви Ольвії» – присвячуються питанню про назву міста і прив'язці пам'ятки до сучасної мапи. Час заснування Ольвії, П.І. Кеппен відносить приблизно до 655 р. до н.е. Вчений дотримувався точки зору, раніше висловленої Д. Рауль-Рошеттом, про два різних міста – Борисфен та Ольвію. Згадувані в письмовій традиції різні назви поліса П.І. Кеппен приймає за різні міста. Згідно з його помилковим припущенням, Ольвія існувала набагато раніше за свою митрополію Мілет та була заснована гелонами, які нібито були наступниками найдавніших греків, що мешкали по берегах Чорного моря, з Кавказу переселилися на захід і, вже потім, поширилися на території Греції. Торкаючись питання про локалізацію давньогрецького міста Ольвія, П.І. Кеппен розглядає гіпотези вчених XVIII – початку XIX ст. «Вчені тільки в наш час впевнилися, – писав П.І. Кеппен, – що Ольвія знаходилася на правому березі Бугу ... поблизу с. Парутине, тепер за колишнім власником графом Іллею Андрійовичем Безбородьком назване Льїнським».

П'ятий розділ «Простір міста» присвячений детальному опису городища: залишків укріплень, воріт, ровів, пристані, доріг, водостоків. Саме цей фрагмент був виданий М.Н. Мурзакевичем у примітках до статті «Митрополит Євген і академік Кеппен». Наприкінці розділу вчений уточнює: «Але такі топографічні розвідки вимагають проживання в Ольвії протягом тривалого часу, я ж мав нагоду відвідувати її обидва рази тільки на кілька днів».

Шостий розділ під назвою «Могили», або «Могили в Ольвії (Урочище Сто могил)», не був завершений автором і залишився у вигляді недоопрацьованого уривку. Розділ сьомий «Найближчі околиці міста» присвячений опису городищ і

курганів, котрі спостерігав П.І. Кеппен під час своїх подорожей берегами Бузького та Буго-Дніпровського лиманів. Опис однієї з поїздок він збирався додати до статті про Ольвію. Автор не сумнівався, що жителі поліса «поблизу нього могли мати свої заміські будинки. Може бути, були тут і невеличкі села». В подорожніх записках і щоденниках вченого зафіксована важлива археологічна інформація про поселення Ольвійської сільськогосподарської периферії: плани, описи, відомості про випадкові знахідки і розміри городищ та селищ (Станіслав, Олександрівка, Скельки, Семенів Ріг, Кисляківка, Чортувате, Сарикамиші, Корениху та ін.), які залишались довго невідомими спеціалістам. У восьмому розділі «Дальні околиці Ольвії. Скіфія і сусіди країни» йдеться про згадки локалізації, вміщені в джерелах скіфських племен. Цікавою є спроба автора прив'язати античні гідроніми до сучасної мапи.

Дев'ятий розділ (у київській редакції фрагмент одинадцятого розділу) «Про чудові будинки Ольвії» містить аналіз писемної традиції та епіграфічних пам'яток, у котрих містяться інформація про будівлі, що існували в давньогрецькому місті. Серед них П.І. Кеппен перераховує палац Скїла, храми Зевса, Аполлона, Асклепія, гімнасій, дві вежі-цитаделі на території міста і храм Деметри на Гіпполаєвому мисі.

У десятому розділі «Мистецтва, що розквітали в Ольвії», і в одинадцятому «Про написи, на камінні посіченому» автор розглядає 28 барельєфів, статуй, надгробків, низку лапідарних пам'яток з різних зібрань, наводячи при цьому детальні відомості про місця їх знахідок. Пізніше ці матеріали П.І. Кеппен використовував при публікації брошури німецькою мовою «Гумор віків на північному березі Понту» («Alterthumer am Nordgestade des Pontus», Відень, 1823), де 10 ольвійських написів були видані ним вперше.

Дванадцятий розділ «Про торгівлю, що проводиться Ольвією» розкриває всі досяжні автору види джерел, на підставі аналізу котрих П.І. Кеппен приходив до висновку про широкі торговельні зв'язки міста з Мілетом, Істрією, Тірою, Сінопою, Гераклеєю Понтійською та ін., доводячи, що Ольвія була найбільшим торговельно-посередницьким центром між античним світом і варварськими племенами Причорномор'я. «Без сумніву Ольвія... відправляла місцевий хліб до Греції, як і в наш час з Одеси вивозиться арнаутка, яку в Херсонській та інших прилеглих губерніях сіють не стільки для власного вживання, як для вивозу за кордон». Річка Буг «багато сприяла полегшенню торгівлі» з калліпідами та іншими скіфськими племенами, а ольвіюполіти, на його думку, «їздять» навіть за Уральські гори для купівлі золота та інших товарів. Прикладена до статті мапа (на жаль, у справах відсутня) була отримана П.І. Кеппенем від начальника Чорноморського депо карт в Миколаєві І.М. Будіщева і доводила, що до Ольвії «підходити могли і великі кораблі, бо глибина Бугу на самій середині між Миколаєвом і самим гирлом від 20 до 30 англійських футів».

У тринадцятому розділі «Про монети міста Ольвії» йшлося про монетну справу поліса. Час початку монетного карбування, на думку автора, «наряд чи з

точністю можна визначити». Більшість відомостей, наведених у цьому розділі, запозичені ним з матеріалів, наданих йому **І.П. Бларамбергом (1772—1831 рр.)** та **І.О. Стемповським (1789—1832 рр.)**, тому самостійного значення не мають. Тому ж питанню присвячений останній розділ «Про час руйнування Ольвії». «Треба думати, – писав П.І. Кеппен, – що Ольвія розорена не гунами у IV ст. н.е., а вже готами саме тоді, коли Філіп, римський імператор, близько 244 р. до Р.Х. не став платити їм данину... Те, що могло вціліти при нападі готів, ймовірно, розграбоване гунами, що близько 376 р. витіснили їх з цих місць».

Текст нарису мав ілюструватися двома планами, вміщеними в додатку: «План фортеці Ольвії» і «План всього міста і найближчих його околиць». Перший, був опублікований у вигляді окремої вкладки в лівому нижньому кутку загального плану городища та урочища Сто могил 1821 року. У Відділі картографії ЦНБ НАН України зберігається знятий П.І. Кеппенем 26 жовтня 1819 справжній чорновий план Ольвійської цитаделі. Приписувані досліднику недоліки в реконструкції оборонних споруд пізньої Ольвії спростовуються даними сучасних розкопок. В основу другого плану, було покладено план Ольвії, отриманий в Одесі від І.П. Бларамберга.

Надзвичайно важливи та досі актуальним для сучасних дослідників ольвійських старожитностей є так звані, «Ольвійський збірник» П.І. Кеппена. Тут збереглися переліки ольвійських археологічних пам'яток, представлених графом А.Г. Кушелевим-Безбородько імператриці Марії Федорівні, які знаходилися в бібліотеці Павловського палацу: 311 монет з колекції І.О. Стемповського, вивчені П.І. Кеппенем у Відні; 312 копій написів, малюнки барельєфів та інших пам'яток з Ольвії. Монети і написи вчений вивчав у низці приватних і державних колекцій – у маєтку Кушелева-Безбородька в Стольному, в музеї Бларамберга в Одесі, Миколаївському депо карт, у полковника О.Н. Раєвського в Києві, Харківському університеті, зібраннях Петербургу, мінц-кабінетах багатьох західноєвропейських країн.

На початок 20-х років XIX ст., припадають й інші дослідження про старожитності краю. Одна з таких праць, видана в Парижі у 1822 році, належить відомому одеському археологу І.П. Бларамбергу «Обрані античні медалі Ольвіюполіса або Ольвії» («Choix de medailles antiques d'Olbiopolis ou d'Olbia»). Російський переклад цієї роботи, зроблений О.П. Писаревим, був виданий у 1828 році Товариством історії та старожитностей російських.

І.П. Бларамберг не висував перед собою значущої мети, він «єдино бажав тільки з'єднати багато розсіяних відомостей та полегшити місцеві розшуки». До роботи було докладено, згадуваний, план Ольвії, котрий містив деякі нові, порівняно з попередніми працями, дані. Це дослідження являє собою короткий історичний нарис Ольвії з додатком малюнків 225 монет і плану місцевості у с. Ільїнського. За 12 років колекціонування через руки дослідника пройшло кілька тисяч ольвійських монет, про що він повідомляв у листі до П.І. Кеппена від 12

травня 1823 р.. Всі відомі йому ольвійські монети, І.П. Бларамберг розбив на кілька груп, спеціально зазначаючи, що «в розташуванні медалей... не прийнятий порядок хронологічний тому, що неможливо позитивно визначити час або епоху обігу монети, виключаючи невелику кількість медалей, що дійшли до нас із зображенням римських імператорів і карбованих в згаданому місті, ймовірно, упродовж тільки сорока років», тобто, як він вважав, від Септимія Севра до Олександра Севра включно. Систематизація автономних монет через відсутність позначення місцевої ери могла бути на той час відтворена за нумізматичними ознаками. Крім залучення свідчень давніх авторів І.П. Бларамберг намагався витягти історичну інформацію з написів і монет Ольвії. Автор реконструює елементи державного устрою (з написів, у тому числі декрету на честь Протогена), простежує характер торгівлі, розглядає основні культу поліса, встановлює, що місто кілька разів ставало данником варварських племен. Іван Павлович правильно визначив час припинення Ольвійського монетного карбування, який «закінчується Олександром Севром і матір'ю його Юлією Мамеєю». Цей висновок повністю узгоджується з даними сучасних досліджень. Кінець дев'ятивікової історії міста І.П. Бларамберг пов'язував з «епохою розорення готами або дакійцями».

Одеський антикварій вперше ввів до наукового обігу три золоті, одну електрову, кілька десятків срібних і мідних монет. До першої групи автор відніс литі Ольвійські аси, які він назвав тессера. Другу групу склали монети автономного періоду – три з золота і одна з електри. З цих чотирьох монет тільки одна Ольвійська, три приписані Ольвії помилково – дві кизикські гекти й одна полугекта. Наступна група, що також відноситься до вказаного періоду, – срібні монети, причому, як встановила Т.А. Ізбаш, з 11 описаних дві – напевно не ольвійські. Найчисленніша група бронзових монет – 186, з яких сім точно не ольвійські і одна під сумнівом. Потім слідує бронзові монети імператорської епохи (14 монет) і три монети варварських царів, одна невідомого басилевса; дві монети справедливо віднесені І.П. Бларамбергом до карбування скіфського царя Скілура. У середині кожної з цих груп І.П. Бларамберг ввів розбивку за типами зображень. Крім металу вказано також розмір монет за шкалою Й.Х. Еккель і монограми, зображення на таблиці, що докладалась. Таким чином, І.П. Бларамберг не просто видав опис ольвійських монет своєї колекції, але і спробував класифікувати їх.

Безумовно, у своїх історичних висновках стаття І.П. Бларамберга дуже скоро застаріла, однак категорична оцінка В.В. Латишева, який вважає її «вкрай слабкою і поверхневою», не може бути прийнятною. Досить сказати, що у європейських вчених першої третини ХІХ ст. вона викликала величезний інтерес та пошану. Незважаючи на неминучі похибки, робота І.П. Бларамберга мала важливе наукове значення – вона стала однією з перших досить повних публікацій не тільки монет Ольвії, а й північнопричорноморських монет взагалі.

Серед рукописів І.П. Бларамберга зберігається також стаття «Notice sur

Olbiopolis ou Olbia», котра можливо відноситься до 1818-1822 рр., так як вона закінчується аналізом декрету на честь Протогена. Збирачем був складений і «ономастичний список громадян Ольвії» з переліком імен та посад, що вони обіймали в міському управлінні, складений за написами, монет і іншими джерелами. Ще один неопублікований рукопис французькою мовою «Старожитності, виявлені в різний час на руїнах Ольвії, що зберігаються в кабінеті статського радника Бларамберга в Одесі». Це свого роду продовження паризької статті 1822 р., написаної під впливом позитивних відгуків у європейських журналах. Перша частина присвячена розгляду світильників і фрагментів «дисків глиняних світильників», друга – пам'яткам керамічної епіграфіки (астіномним клеймам на амфорах), третя – опису статуї «Юони або Ізиди», четверта – теракотової голівки, п'ята і шоста – мармурових барельєфів із зображеннями «Гекати», «Діани Мисливиці», сьома – скульптурних бюстів «Вакха і його свити», дев'ята – ольвійських монет (додавання до опублікованої статті 1822 р.). В архіві М.С. Воронцова збереглися графічні ілюстрації до цієї роботи, що дозволяють паспортизувати низку пам'ятників ОАМ НАН України із зібрання І.П. Бларамберга.

Ще один неопублікований рукопис І.П. Бларамберга «Ольвія: пам'ятники і написи її» («Olbia: Denkmaeler und Inschriften von ihr») у двох томах, виявлений у 1993 р. Ю.Г. Виноградовим в архіві О. Бека в Інституті грецьких рукописів у Берліні. Другий її том присвячений декрету на честь Протогена. Посилання на видання «ледве переступають рубіж першої та другої чвертей ХІХ ст.». На цій підставі Ю.Г. Виноградов припустив, що автором рукопису могли бути або П.І. Кеппен, або Є.Є. Келлер. В.І. Тункіна стверджує, що вони належать одній людині. Відомо, що саме І.П. Бларамберг був інформатором О. Бека про ольвійські лапідарні пам'ятники при підготовці зводу грецьких написів, за що і був обраний член-кореспондентом Берлінської Академії наук (1830).

Наукова діяльність археолога була надзвичайно плідною, оскільки він присвятив себе винятково античній історії Причорномор'я. І.П. Бларамбергом написано кілька десятків статей, багато з яких залишилися невиданими. Значна кількість його дрібних заміток розсіяна по іноземним та російським газетам. І.П. Бларамберг встановив широкі контакти з західноєвропейськими фахівцями. І.О. Стемпковський надавав матеріали І.П. Бларамберга для публікації французькому антикознавцю Д. Рауль-Рошетту, П.І. Кеппен – берлінському професору А. Беку. Завдяки сприянню І.О. Стемпковського І.П. Бларамберг видав у Парижі дослідження присвячене Ольвії та її монетам.

Перебуваючи з січня 1827 року в Лондоні М.С. Воронцов познайомив з творами І.П. Бларамберга чоловіка своєї рідної сестри лорда Георга-Августа 11-го графа Пемброка, графа Мюнстера та інших англійських антикварів, а також співробітників Британського та Ганноверського музеїв, Азіатського товариства Великобританії та Ірландії, Товариства старожитностей Калькутти, член-

кореспондентом яких було обрано одеського археолога.

Ймовірно, у розкопках І.П. Бларамберга на городищі і некрополі Ольвії брав участь і І.О. Стемпковський. Ім'я Івана Олексійовича Стемпковського (1788-1832), одного з творців вітчизняної класичної археології, сьогодні практично забуте і маловідоме навіть у колах спеціалістів. Тим часом сучасні археологи-класики працюють над вирішенням тих задач, які були поставлені та перед вітчизняним антикознавством та розв'язані ним, ще 200 років тому. Біографічні відомості про І.О. Стемпковського в літературі досить скупи і майорять численними помилками. Достовірними джерелами про основні віхи його життя виступають архівні документи, котрі до сьогодні не привертали уваги дослідників. Здійснюючи часті поїздки в службових справах, І.О. Стемпковський захопився класичною археологією Північного Причорномор'я, головним чином нумізматику, епіграфіку та історичною географією. Важливе значення в історії вивчення археологічних пам'яток Нижнього Побужжя у вказаний період має, видана у 1826 році робота І.О. Стемпковського «Дослідження про місце знаходження стародавніх грецьких поселень по берегах Понта Евксинського між Тірасом та Борисфеном», в котрій не лише використані матеріали його попередників, але і подані результати власних досліджень та спостережень. І.О. Стемпковський закликав почати розкопки «Акрополя або Цитаделі Ольвійської» та курганів некрополя, а також вивчити околиці міста: «На правому березі Бугу, в трьох верстах вище руїн Ольвії, видно ознаки невеликого давнього укріплення, очевидно грецького. Тут знаходять багато монет Ольвії із зображенням рогатого Пана; тому і місце це названо мешканцями Чортуватою Балкою. П.С. Паллас згадує про ці руїни в кінці другого тому «Подорожі» своєї південними губерніями Росії. Досить імовірно, що ольвіополіти мали тут передове укріплення проти навали скіфів, можливо також, що тут було поселення тих Мекселлінів, мешканців прикордонних, про яких згадується в цікавому Ольвійському написі Протогена, виданому 1823 р. поважним П.І. Кеппеном у Відні...».

І.О. Стемпковський опублікував інформацію про скарб ольвійських монет, знайдених у грудні 1824 року при плануванні двору панського будинку в селі Понятівці Херсонської губернії та повіту, в 25 верстах від Херсона вгору по Дніпру, що належала полковнику Баранову. Скарб, що включав понад 600 монет у гарному стані, був знайдений в «звичайному череп'яному горщику» на глибині більше аршина (0,71 м). «Всі вони, без винятку, зображують з одного боку особу рогатого Пана (річкового бога Борисфена, або Гіпаніда) з бородою, а з іншого назву міста OLBIO, в якому були карбовані, сокиру, сайдак із вкладеним в нього луком, і нарешті різні літери, як то AP, BOE і т. ін., або ж монограми з різних букв складені, що треба думати є початковими складами різних імен градоправителів ольвійських. Подібні монети відшуковуються в численних руїнах Ольвії, й особливо у розташованій поблизу урочища Чортовій балці, якій дана ця назва через знахідки монет з головою рогатого Пана, шанованого селянами за диявола. Зображення

таких монет можна бачити в цікавому каталозі стародавніх ольвійських медалей, виданому статським радником Бларамбергом у 1822 р.» Таким чином, у сучасному с. Токарівка (колишня Понятівка), у 1824 році випадково був виявлений великий скарб великої розмінної міді з зображеннями Борисфена і скіфської зброї (так званих Борисфенів), тобто монет, що набули широкого поширення за межами Ольвії. Судячи з опису, скарб включав зразки Ольвійського карбування з початку останньої чверті IV аж до кінця другої третини III ст. до н.е.. Інший скарб з великою кількістю монет у «гличуку» з того ж с. Понятівка, як зазначено в документі, в 28 верстах вище Херсона на правому березі Дніпра, був виявлений в середині XIX ст. на давньому городищі («древньому місті, обнесеному валом»). З його складу лише 5 монет «вціліли» і були передані до музею Одеського товариства історії та старожитностей його дійсним членом Н. Вертіляком.

Цінність робіт І.О. Стемпковського та І.П. Бларамберга полягала в тому, що вони фіксували сліди стародавніх поселень та могильників у низці пунктів Північного Причорномор'я, особливо ті, котрі випадково були відкриті в процесі надто активного господарського освоєння краю на початку XIX ст. У 1823 році за кордоном вийшли праці Д. Рауль-Рошетта в Парижі та П.І. Кеппена у Відні. Остання була перевидана у 1828 році російською мовою ГІСР. Хоча в цих роботах і міститься більше матеріалів, ніж у І.П. Бларамберга, але повного огляду вони все ще не дають.

За взаємної домовленості з вітчизняними археологами, Д. Рауль-Рошетт у 1822 р. в Парижі вперше ввів до наукового обігу, в числі інших, низку ольвійських пам'яток, наданих авторові І.О. Стемпковським, І.П. Бларамбергом та П. Дюбрюксом. Паризькі публікації одеських антикварів вперше познайомили західноєвропейських вчених з розкішними археологічними пам'ятками Нижнього Побужжя. У 1825 році І.О. Стемпковський написав досить наївну та сентиментальну розповідь «Радаїс та Індар» про ідилічну дружбу та смерть двох скіфських юнаків, котрі були закохані в одну грецьку дівчину. Розповідь містить опис п'ятиденної подорожі з Ольвії вгору Борисфеном до табору «скіфського царя Індафарна», причому подробиці побуту стародавніх греків і скіфів наведені автором по творах Геродота, Лукіана та Овідія, хоча і на аматорському рівні, являють собою певну реконструкцію життя стародавніх ольвіополітів. І.О. Стемпковський, безсумнівно, був одним з найяскравіших і здібних російських археологів першої третини XIX ст. Школа кабінетної роботи, яку він пройшов у Франції, позитивно позначилася на якості його наукових публікацій. За порівняно короткий термін дослідник встиг написати більше 40 наукових праць. У своїх дослідженнях І.О. Стемпковський намагався вийти за вузькі рамки філологічного або антикварно-художнього аналізу різних категорій археологічного матеріалу, використовуючи його перш за все в якості повноцінного історичного джерела.

Після повернення з Європи у 1822 році І.О. Стемпковський бере участь у розкопках І.П. Бларамберга в Ольвії. На матеріалах лапідарного архіву поліса він

опублікував дослідження про ольвійський календар. Йому належить одна з перших у вітчизняній науці робіт з давньої географії Північно-Західного Причорномор'я, котра базується на натурному дослідженні місцевості та викликає жваві суперечки до сьогодні. Історичні висновки антикварія ґрунтуються на порівняльному аналізі нарративних, епіграфічних, нумізматичних та археологічних джерел, тобто методу, котрий є найбільш ефективним і використовується фахівцями і до тепер.

Наукові заслуги І.О. Стемповського були відзначені обранням його член-кореспондентом Академії написів й Азіатського товариства в Парижі (1821), у дійсні члени Товариства історії та старожитностей при Московському університеті та Товариства сільського господарства Південної Росії в Одесі (1828).

На особливу увагу заслуговує ще одна робота І.О. Стемповського «Думки щодо розшуків старожитностей у Новоросійському краї» (1823). Звертаючи увагу на постійне використання руїн стародавніх будівель у якості каменоломень для нового будівництва, вчений нарікав, що «сліди ці, принаймні з краю селищ, щодня більше і більше стираються». Багато поселень, що згадуються стародавніми географами, вже неможливо знайти на місцевості. Завдання освічених людей – врятувати від загибелі численні археологічні пам'ятники, які «можуть дати найбільш достовірні свідчення про релігію і правління, науки і мистецтва, діяння і мораль поколінь, настільки давно згаслих». Багато причорноморських пам'яток, описаних П.С. Палласом, Л.С. Вакселем та іншими мандрівниками, вже не існують в тих місцях, де вони були знайдені, – частина старожитностей потрапила в приватні руки або ж була вивезена за кордон. Такі речі виявилися «назавжди... втраченими для науки», стаючи безпаспортними.

На думку автора, з метою розв'язання проблем в археологічній науці, вітчизняні антикварії мали об'єднатися в наукове товариство з єдиною програмою польових і кабінетних досліджень, котре б сприяло створенню мережі спеціалізованих археологічних музеїв. Також, І.О. Стемповський вважав, що поодиноці займаючись археологічними студіями, вченим та аматорам ніколи не досягнути тих успіхів, котрих можна досягти разом, маючи спільну програму дій і необхідні кошти для ведення розкопок і видання своїх праць. «Як часто трапляється, – писав І.О. Стемповський, – що вчений, не маючи кому повідомити ідею, що народилася в його голові, віддається їй з пристрасстю і творить систему, тим більше захоплюючу і небезпідставну, чим більше він має розуму і знань; як часто засліплений хибним блиском цієї ідеї, він не помічає її слабких сторін, намагаючись підкріпити її ґрунтовним вивченням та спокусливими доказами, він несвідомо обманює публіку, обманюючи самого себе!». Атмосфера суворої наукової критики та «шляхетного змагання» між антикваріями повинна сприяти якнайшвидшому прогресу науки й пошуку істини. Основна мета археологічного товариства – «розшукувати, збирати і зберігати, описувати та пояснювати всі пам'ятки старовини, на північних берегах Чорного моря в різний час знайдені і такі, що знаходяться надалі». У 1839 році, вже після смерті І.О. Стемповського,

буде відкрито Одеське товариство історії та старожитностей, котре у своїй діяльності наслідувало заповіти вченого. І.О. Стемповський передбачив та виділив наступні напрями діяльності наукового товариства, які, в майбутньому, використають організації, що вивчали історичну спадщину батьківщини:

1. Складання зведених відомостей давніх авторів з історії та географії краю. Згодом ті ж завдання ставили перед собою ОПС, а потім РАТ.

2. Складання повних зведень вже опублікованих епіграфічних, нумізматичних та археологічних пам'яток. Необхідно «розподілити їх за порядком міст і народів, яким вони колись належали; витягти найкращі про них судження тих вчених мужів, якими вони були видані й описані та доповнити ці судження новими поясненнями».

3. Опис усіх знахідок, які потрапили у приватні зібрання, як і археологічних пам'яток, що знаходяться на місцевості, головним чином руїн міст.

4. Проведення «під наглядом членів» товариства археологічних розкопок в руїнах міст і стародавніх «гробницях». Особливу увагу приділяти пошуку стародавніх написів і монет, «цих надійніших історичних свідчень, які можуть послужити до доповнення більшою частиною втрачених літописів царств, міст і народів, що існували на берегах Понта Евксинського». Один з напрямів діяльності товариства – охорона пам'яток з метою «підтримки від кінцевого руйнування залишків тих давніх будівель, котрі ще помітні», збирання і дбайливе зберігання знайдених речей у музеях.

5. Складання планів усіх стародавніх міст і поселень, сліди яких ще видно на поверхні. Складання архітектурно-археологічних вимірювальних креслень (плани і профілі збережених стародавніх будівель).

6. Складання карти стародавніх поселень Північного Причорномор'я на основі зіставлення порівняльного аналізу нарративних традиції з реальними археологічними залишками на місцевості з метою локалізувати «місце розташування багатьох знаних міст, сліди яких вважаються нині втраченими».

Записку І.О. Стемповського «Думки щодо розшуків старожитностей у Новоросійському краї» (1823) з повною підставою можна вважати за першу науково-дослідницьку програму вітчизняної науки про класичні старожитності Нижнього Побужжя, де вже були чітко окреслені стратегічні цілі і тактичні завдання розвитку науки. Як не парадоксально, але програма була розроблена дилетантом, а не професійним науковцем. Дилетантизм у період становлення класичної археології був неминучий, оскільки фонд власне наукового знання і принципів тільки формувалася. Об'єктами наукового дослідження, за І.О. Стемповським, мали стати всі без винятку старожитності, незалежно від їх матеріальної та художньої цінності: «Ми повинні ретельно збирати і зберігати кожен уривок стародавніх рукописів, написів на каменях, кожен медаль, кожен уламок статуй, барельєфів: сама незначуща річ може іноді пояснити стародавні перекази і розігнати морок, котрий їх вкриває». Він беззастережно засуджує тих

любителів, які «з цікавості» збирають старожитності, не знаючи їх справжньої історичної цінності і значення для науки. Виходячи з цієї наукової концепції, авторка не може повною мірою прийняти висновок О.О. Формозова, що Іван Стемпковський розумів завдання археології перш за все виходячи з естетичних позицій, тобто в руслі художньої археології. Багато в чому завдяки записі І.О. Стемпковського, до суспільства XIX ст. «поступово, хоч і дуже повільними кроками, стало проникати усвідомлення необхідності збереження стародавніх пам'яток і ставлення до них з належною увагою та повагою».

Реалістичність та раціональність поглядів І.О. Стемпковського, доводить той факт, що і І.О. Стемпковський, і І.П. Бларамберг чудово розуміли, що лише силами антикваріїв Одеси втілити в життя настільки глобальні плани просто неможливо, перш за все через відсутність у дилетантів належної історико-філологічної підготовки, тому вони шукали однодумців у Москві та Петербурзі. І.О. Стемпковський невпинно переконував столичних антикваріїв у необхідності вивчення не тільки слов'яно-російських (єдиної популярних серед вченого загалу Російської імперії XVII-XVIII ст. пам'яток), але і класичних старожитностей, що знаходяться на території краю. Обидва археологи намагалися зацікавити старожитностями Південної України членів МТІСР. Проте в членів останнього інтерес до пам'ятників античної археології Нижнього Побужжя з'явився лише з приходом на місце голови МТІСР (1823-1830) генерал-майора О.О. Писарева (1780-1846), заслуга якого полягає в залученні до співпраці з МТІСР Одеських антикваріїв та колекціонерів, які цікавилися класичними старожитностями. У 1823 році дійсними членами товариства були обрані Є.Є. Келлер, П.І. Кеппен, І.П. Бларамберг, в 1825 році – дійсним членом І.О. Стемпковський, почесним членом – О.С. Грейг, в 1836 році – М.Н. Мурзакевич.

Результатом цих подій стало виникнення в Одесі першого спеціалізованого наукового центру класичної археології, тісно пов'язаного з російським центром, але такого, що спирався на власні сили. Ініціатором створення цього центру став І.О. Стемпковський. У 1830-х роках, навколо створеного І.П. Бларамбергом Миського музею старожитностей, вперше, згрупується об'єднання групи археологів та любителів старожитностей, яке в літературі буде відоме, як Одеський археологічний гурток. З його членів дослідженнями старожитностей Нижнього Побужжя займались М.М. Кир'яков та М.Н. Мурзакевич.

У 1848 р. сталася подія, котра стала відправною точкою у справі наукового вивчення ольвійських старожитностей. Так, за дорученням Петербурзького археолого-нумізматичного товариства в Ольвії провів дослідницькі роботи граф О.С. Уваров. По дорозі з Херсона до Миколаєва молодий мандрівник намагався виявити залишки легендарного храму Деметри. Місцеві мешканці повідомили О.С. Уварову, що «до них часто приїжджали покопатися..., але... нічого ніколи не знаходили». Лише на Золотому мисі, розташованому в трьох верстах від села Широкого і в семи верстах від мису Станіслав, на початку 1830-х рр. херсонський

житель Шибінський проводив грабіжницькі розкопки і виявив кілька біломармурових плит, залишки будівлі з кам'яним підвалом, заповненим посудом (амфорами?), про долю яких археологу так і не вдалося нічого з'ясувати. 10 липня 1848 року в Миколаєві О.С. Уваров зустрівся з М.М. Кумані. У той же день граф зробив запис у щоденнику про виставлення на продаж великої колекції «грецьких та босфорських монет» доктора Кібера. В Янчокраку (нині с. Кам'янка Очаківського району), у маєтку графа А.Г. Кушелева-Безбородька, він оглянув пам'ятки античної скульптури – чотирьох левів, привезених з Ольвії, які були «зроблені зі звичайного каменю, в лежачому положенні і середнього розміру». Тих же левів описав анонімний автор, який на початку 1850-х рр. разом з викладачами Ришельєвського лицю Ф.К. Бруном і П.В. Беккером подорожував берегами Чорного моря у пошуках решток давньогрецьких колоній. Буквально через два-три роки після першої поїздки О.С. Уварова мова йшла вже тільки про двох левів, але з мармуру.

Найбільш цікавим об'єктом для О.С. Уварова виявилися руїни античної Ольвії. Молодий граф оселився в будинку управляючого маєтками графа Г.Г. Кушелева К.Д. Станкевича і за його сприяння придбав у місцевих селян безліч монет, «зібрав скільки міг черепиці з клеймами, приєднав до малюнків», оглянув і зняв копію, баченого на дворі будинку управляючого «недавно знайденого напису грецького» на постаменті статуї. Традиційним стало твердження, що у 1848 році О.С. Уваров провів розкопки на городищі і некрополі Ольвії, однак, судячи з тексту книги та дорожніх нотаток, це твердження варто піддати сумніву. Метою свого дослідження О.С. Уваров вважав лише збір якомога більш повних відомостей про Ольвію, щоб показати «побут Ольвії в стародавні часи... Єдине моє бажання видати ті старожитності, які ніким ще не були описані і які пояснюють нам або внутрішній стан, або розвиток мистецтв в Ольвії». Треба зазначити, що дослідницькі роботи О.С. Уварова 1848 року увійшли в історію науки, як перші розкопки на території Нижнього Побужжя. Наступні дослідження, проведені ним на території краю, відбулися у 1853 році та були описані у виданні «Дослідження про старожитності Південної Росії та берегів Чорного моря».

Неодмінно важливим фактором розвитку інтересу до старожитностей серед освічених верств населення краю сприяло видання газет та журналів, серед яких у цей період найбільший інтерес для нас становить «Одеський вісник», який за словами А.О. Скальковського, був «чи не найкращим журналом в Росії». До співпраці у цих періодичних виданнях активно залучалися місцеві антиквари – І.П. Бларамберг, І.О. Стемпковський, О.Ф. Спаду, Е.В. Тетбу де Маріньї, О.С. Стурдза, В.Г. Тепляков, М.Н. Мурзакевич, Д.В. Карейша, А.Б. Ашик та ін., які публікували свої статті під рубриками «Старожитності», «Давня географія», «Історія», «Матеріали для історії Новоросійського краю». Велику популярність мав «Новоросійський календар», котрий видавався з 1835 р. при канцелярії Новоросійського генерал-губернатора. Цей змістовний довідник одночасно був і

збіркою наукових та літературних статей, так як редагувався адміністрацією та педагогами Ришельєвського ліцею, серед яких був і видатний дослідник старожитностей Нижнього Побужжя М.Н. Мурзакевич. Одеську періодику першої половини XIX ст. з повним правом можна назвати не лише суспільно-політичною та економічною, а й історико-археологічною, в якій час від часу друкувалися статті присвячені старожитностям Нижнього Побужжя.

Праці періоду «вчених мандрівок» на початку XIX ст. ще не мають належного наукового рівня, практично не містять узагальнень, а науковий апарат в них все ще не сформований. Такі роботи носять, переважно, описовий характер і в багатьох випадках, більш пізні дослідження повторюють попередні, хоча і містять певні доповнення. Не дивлячись на вказані недоліки, даний пласт матеріалів є неодмінно важливим джерелом у вивченні історії археологічних досліджень Нижнього Побужжя, оскільки по-перше, саме вченими-мандрівниками, вперше, вірно локалізуються античні поселення на території краю, по-друге, вказані доробки містять згадки про археологічні пам'ятки, такі, що на сьогоднішній день, через певні обставини є втраченими, по-третє, з описів мандрівників нам відомі імена перших дослідників античних пам'яток Нижнього Побужжя та багато інших подробиць, по-четверте, навіть ті праці, які дублюють попередні, часто виявляються першоджерелами, оскільки в переважній більшості, оригінали, через давність свого походження, втрачаються та випадають з обігу і поля зору дослідників, по-п'яте, вони роблять картину історії досліджень краю більш довершеною і повною, допомагаючи прослідкувати еволюцію процесу зародження археологічної науки та досліджень старожитностей краю на початковому етапі.

Праці етапу роботи вчених-антикваріїв та перших кабінетних досліджень вже стоять на більш високому, порівняно із працями «дилетантів-мандрівників» науковому щаблі, оскільки, хоч ще і не на належному рівні, але містять перші спроби узагальнень та аналізу праць попередників, спроби перевірки достовірності викладених фактів, спроби спеціалізації літератури по тематиках: нумізматичній, епіграфічній, лапідарній, керамічній та історичної географії й археологічної топографії. Особливо варто відзначити формулювання першої дослідницької програми І.О. Стемповським, котра продемонструвала готовність переходу вітчизняної археологічної думки до наступного, якісно нового етапу в історії археологічних досліджень краю, а саме, до формування першого історично-археологічного товариства на півдні країни.

Іншим моментом, на який звернула увагу авторка при аналізі даної групи джерел, стала повна диспропорція у вивченні археологічних пам'яток Нижнього Побужжя, а саме: всі дослідження даного періоду торкалися лише пам'яток античності, таких як Березань, Тендрівська коса, Ольвія та ольвійська хора, хоча ця обставина і не видалася дивною, через притаманне епосі класицизму культивування знань про античний світ, яке відбивалося у всіх сферах наукового та культурного життя Російської імперії XIX ст.

Врешті-решт, «вчені-мандрівники» та кабінетні дослідження «антикваріїв» виконали своє завдання вихідної форми наукової організації. На підґрунті зробленої їх представниками роботи на півдні країни, в Одесі, вперше виникає спеціалізований науковий центр, який спирався на власні сили, створюються музеї класичної археології та починається новий, більш плідний, етап в історії досліджень стародавніх пам'яток Нижнього Побужжя.

Необхідність зберігання все зростаючої кількості, знайдених під час будівельних робіт у місті Миколаєві та його околицях старожитностей, призвела до організації першого державного сховища археологічних пам'яток Нижнього Побужжя. Таким став **Кабінет рідкостей Чорноморського депо карт** у Миколаєві. Треба зазначити, що в самому місті Миколаєві тривалий час була розміщена ставка головного командира Чорноморського флоту. У 1803 році тимчасова Креслярня при Чорноморському управлінні, основною функцією, якої стало проведення морської зйомки в Чорному та Азовському морях, за наказом головного командира Чорноморського флоту і портів адмірала Жана Батиста Прево Сансака (Івана Івановича) де Траверсе (1754-1831 рр.) була трансформована у Чорноморське депо карт. До кола функціональних обов'язків співробітників депо увійшло: складання гідрографічних карт, проведення метеорологічних спостережень, створення планів і креслень кораблів та будівель, що належали морському відомству, зберігання інструментів та моделей, а також вивчення питань, стосовних історії Чорноморського флоту. У власності останнього перебували землі у різних районах Північного Причорномор'я, до яких належали і навколишні території, нещодавно заснованих Миколаєва та Херсона. Під час засвоєння нових територій, проводились господарські, будівельні та фортифікаційні роботи. Основною робочою силою стали прості моряки, яким при виконанні подібних робіт постійно траплялись старожитності. Офіцерський склад, котрий керував проведенням будівництва, у більшості своїй був високоосвіченим, що давало змогу його представникам усвідомити важливість збереження знахідок, необхідність їх охорони, колекціонування і вивчення.

Протягом кінця XVIII – початку XIX ст. посаду першого доглядача Чорноморського депо карт обіймав відомий військовий гідрограф Іван Матвійович Будіщев, котрий сприяв формуванню колекції «антиків» при ньому. Командування Чорноморського флоту звернулося до моряків, чиновників і приватних осіб із проханням сприяти поповненню «різними предметами по частині мистецтв, точних наук, старожитностей та іншого» зібрання Чорноморського депо карт. Разом з тим, було відкрито загальний доступ бажаним до матеріалів бібліотеки і кабінетів депо «для розширення своїх знань». Кількість експонатів Кабінету рідкостей росла з року в рік завдяки випадковим знахідкам старожитностей і пожертвам моряків. Поряд з мапами, планами міст, кресленнями та моделями кораблів, колекціями мінералів, мушель, скам'янілостей, опудал тварин, речами етнографічного характеру, в депо збиралися античні написи, скульптура, монети, кераміка. Сюди,

через територіальну близькість, потрапляли, в першу чергу, старожитності з Березані, Ольвії та її околиць. В описах Кабінету рідкостей іноді вказувалися прізвища осіб, які пожертвували речі, з датою їх надходження: адмірал І.І. де Траверсе (1804 р., монети); контора головного командира Чорноморського флоту (1805 р., маленька глиняна ваза з Ольвії, мідні дощечки з єгипетськими ієрогліфами) та ін..

Звичайно, що ні про яку систематизацію чи класифікацію експонатів Кабінету рідкостей ще не йшлося. У «Відомості загальній, що знаходиться при депо Чорноморського флоту... речам» (1806 р.) «різні старожитності» перераховані разом з мушлями і скам'янілостями в кількості 595 штук. Також, із вказаного переліку експонатів важко зрозуміти походження старожитностей, що «увійшли до зібрання депо». Найбільшою була колекція давніх і нових золотих, срібних і мідних монет, котра вже тоді складалася з 225 екземплярів. Г.К. Келер, котрий відвідав Миколаїв у 1804 році, оглянув у коридорі штурманського училища шість античних мармурів з написами і барельєфами. Він просив І.І. де Траверсе відправити пам'ятки президенту Академії мистецтв графу О.С. Строганову для їх наступного вивчення. У 1798 році у Миколаєві було засновано Штурманське училище з метою підготовки для служби на Чорноморському флоті штурманських офіцерів і кондукторів з дітей дворян. Прикрасою його приміщень слугували «антики» та інші «курйозні речі». Особливо багато їх зберігалось у бібліотеці училища, де поступово сформувався ще один осередок накопичення старожитностей з Нижнього Побужжя.

Дізнавшись про те, що Харківському університету дозволено збирати археологічні пам'ятки, І.І. де Траверсе в серпні 1809 року подав рапорт міністру морських сил П.В. Чичагову з обґрунтуванням необхідності зосередження старожитностей у Чорноморському депо карт. Олександр I затвердив пропозицію І.І. де Траверсе та П.В. Чичагова і морське відомство отримало право збирати антики для депо не тільки на своїх землях, а й з усього Новоросійського краю, причому Харківському університету надавалася можливість вивчення написів, що зберігаються в Миколаєві.

Ставши морським міністром, І.І. де Траверсе в 1811 році розпорядився проводити щорічні контрольні перевірки фондів депо спеціальним чиновником з метою «забезпечення цілісності всіх речей», з обов'язковим поданням відомостей до Петербургу. На жаль, нам не вдалося виявити документи про стан Чорноморського депо карт в роки командування Чорноморським флотом віце-адмірала М.Л. Язикова (1809-1816). Ймовірно, розширення та збереження колекції старожитностей депо не стало предметом його цікавості. Ані серед архівних даних, ані серед досліджень сучасних вчених інформації про це нам віднайти не вдалося. Справи кардинально змінилися, коли з 1816 по 1833 рік посаду головного командира флоту і портів обіймав наступник М.Л. Язикова **Олексій Самуїлович Грейг (1775-1845 рр.)** - людина енциклопедичних знань та почесний член

Петербурзької Академії наук (1822). О.С. Грейг почав енергійну діяльність щодо вдосконалення Чорноморського флоту, кораблебудування та, що найважливіше, розвитку науки і техніки. З метою використання наукових досягнень на користь військовій справі, навесні 1821 року О.С. Грейг розпочав будівництво Миколаївської обсерваторії. Для її майбутнього місця розташування він обрав найвищу точку в околицях молодого міста, нею став Спаський курган, розміщений на захід від Миколаєва. Нажаль, вміст кургану, котрий був вилучений під час зведення обсерваторії, його описи та малюнки зроблені на місці, до наших днів в більшості своїй не дійшли, проте збереглося кілька достовірних свідчень сучасників, котрі дають змогу мати, бодай, загальне уявлення про вказану археологічну пам'ятку. Відвідавши місце будівництва академік Г.К. Келер, зробив запис про те, що сам курган був «нешодавно зритий адміралом Грейгом, на якому він звів обсерваторію», а на самому місці проведення будівельних робіт були знайдені залишки будівель епохи грецької колонізації краю і після очищення від подовжений прямокутник з огорожею з грубо оброблених каменів, що утворюють чотири кола». В свою чергу П.П. Свіньїн, видавець руського літературного журналу «Вітчизняні записки», відвідавши Миколаїв у 1825 році, зазначав, що в Депо карт зберігається «Цікавий малюнок нутроців кургану, на якому споруджена тепер чудова обсерваторія. Основа цього кургану складена була з кам'яної товстої стіни, що в'ється на зразок равлика або спіралі. Через відсутність архітектора я не міг дізнатися, чи були порожніми проміжки між стінами цими і не знайдено була тут чого-небудь чудового?». Сьогодні цей винятково цінний малюнок зберігається у фондах Миколаївського обласного краєзнавчого музею.

Поступово кількість «рідкісних» речей та старожитностей, котрі зберігались у бібліотеці штурманського училища та Чорноморському депо карт збільшилась настільки, що постала необхідність у виділенні для них нових більш пристосованих приміщень. Це розумів О.С. Грейг, наказавши у 1825 році об'єднати зібрання колекцій раритетів, які перебували у вказаних установах флоту, в одному місці. Новостворене зібрання було розподілене на археологічну, нумізматичну, природничу та історичну колекції. Після об'єднання, справу колекціонування та збереження старожитностей при Чорноморському депо карт продовжив Микола Михайлович Кумані (1796-1869 рр.). Він очолив депо у 1825 році, і обіймав посаду голови протягом наступних 30-ти років. М.М. Кумані належав до числа тих офіцерів Чорноморського флоту, котрі з власної ініціативи проводили любительські розкопки пам'яток та колекціонували класичні старожитності. До таких належав і військовий гідрограф, капітан-лейтенант Н.Д. Критський, котрий провів розкопки та зробив описи пам'яток на острові Березані та Тендрівській косі (1823-1824). У розкопках святилища Ахілла на Тендрівській косі брав участь і мічман К.М. Навроцький. Ці офіцери стали постачальниками експонатів для колекції Кабінету рідкостей.

В описі Кабінету рідкостей згадані: «мармур, знайдений в Ольвії з грецьким написом... місяця Каламея», «мармур звідти ж з написом, в якому згадується місяць гамеліон», «шматок мармуру з частиною грецького напису з руїн Ольвії», «мармуровий надгробний камінь, знайдений біля руїн міста Ольвії з грецьким написом», три капітелі, знайдені» в Дніпровському лимані біля руїн Ольвії», «мармур, що має вигляд раковини» (акротерієм) та ін.

У лютому 1825 р. відставний градоначальник Феодосії С.М. Броневський від імені МТІСР звернувся до О.С. Грейга з проханням надіслати до Москви точні дані про Миколаївський кабінет, у тому числі: «1. Короткий історичний нарис про заснування Миколаївського музею; 2. Валовий опис усіх старожитностей, що знаходяться в ...музеї; 3. Декілька малюнків з найкращих речей, які заслуговують особливої уваги; 4. Короткі пояснення та примітки до цих малюнків». Ці дані товариство мало на меті опублікувати у своїх «Працях і записках». О.С. Грейг відгукнувся на побажання товариства і доручив голові депо зробити опис зібрання [1998, арк.49, 80]. Його було складено М.М. Кумані під назвою «Історичний опис про заснування в Миколаєві Чорноморського депо карт з наявними при ньому музеумом і бібліотекою» і в травні 1826 року разом з шістьма малюнками розміром в аркуш надіслано до Москви. У супровідному листі М.М. Кумані запропонував і надалі повідомляти товариство про нові надходження археологічних пам'яток, проте не забув зауважити, що головну мету Чорноморського депо карт становить не археологія, а «широке коло по частині наук і винаходів, що відносяться до мореплавства».

Згідно переліку рукописних творів, представлених для розміщення в «Працях і літописах» МТІСР, прийнятого до друку секретарем товариства С.П. Шевиричевим, опис М.М. Кумані потрапив до редакції та був заслуханий на засіданні від 27 жовтня 1826 року. Але з невідомих причин стаття М.М. Кумані так і не була видана. Проте, зберігся запит 1835 року астронома штабу Чорноморського флоту і портів, першого директора Миколаївської обсерваторії К.Х. Кнорре, котрий звернувся до керівника гідрографічного відділення штабу Чорноморського флоту і портів генерал-майора М.Б. Берхема з проханням повідомити професору Дерптського університету Клоссіусу данні щодо бібліотеки Чорноморського гідрографічного депо, а також про всі старожитності, що зберігаються в ньому, і про походження цих антиків для твору про бібліотеки Російської імперії, над яким тоді працював професор. Завдяки цьому запиту до нас і дійшов «Опис Бібліотеки Чорноморського гідрографічного депо з наявним при ній музеєм та іншими частинами», складеним М.М. Кумані і відправленим К.Х. Кнорре 14 лютого 1835 року, в якому серед інших рідких і цінних речей, автор відмічає: «[...] зібрання монет царів Кіммерійських, з міста Ольвії [...] зібрання мармурів, знайдених у річці Бузі біля руїн міста Ольвія [...] Надгробний камінь, знайдений біля руїн стародавнього міста Ольвія... Великий глек зовсім цілий, а також ціла водопровідна труба з давнього міста Ольвія [...] Є ще досить каменів, але написи

настільки пошкоджені, що їх розібрати ніяк не можна».

До опису ішов додаток за авторством П.П. Свіньїна, де вчений конкретизував, подавав пояснення, доповнення до тексту М.М. Кумані, а також докладно описував роботу самого депо: «Примітно з цього каміння суть: [...] 3. Дві капітелі, знайдені біля Очакова в самому лимані. [...] 6. Надгробок, з написом і зображенням щита, розділеного вздовж смугою; в щиті шість лілей, що вживаються у французькому державному гербі; щит оточений гірляндою. 3 Ольвії. [...] 13. Шматок мармуру, також з грецьким написом, знайдений на о-ві Березань». Цей додаток демонструє нам, що до кола зору дослідників старожитностей Нижнього Побужжя, потрапляли і предмети відмінні від античної епохи.

З жовтня 1833 по 1851 рік головним командиром Чорноморського флоту і портів був адмірал Михайло Петрович Лазарев (1788-1851). У 1834 році він відрядив начальника Чорноморського гідрографічного депо (таку назву у 1832 року отримало депо карт) підполковника М.М. Кумані до Петербургу для вивчення позитивного досвіду в діяльності Гідрографічного депо Головного морського штабу Росії. З метою реорганізації та вдосконалення депо в Миколаєві М.М. Кумані подав низку доповідних записок, де запропонував позбавити депо від непрофільних колекцій – стародавні монети, мармури і рельєфи передати Одеському та Керченському музеям, а решту експонатів продати з публічного торгу. «Існуюче до сьогодні Чорноморське депо карт, – писав М.М. Кумані, – не маючи достатньої суми на забезпечення себе потрібними предметами, користувалося довільними і різноманітними приношеннями різних осіб, що наповнили її речами, далекими від мети цього закладу, котрі склали по частинах неповні уривки колекції, не складають нічого цікавого, наприклад: кілька стародавніх монет, без дотримання хронологічного порядку, кілька мінералів..., колекції птахів, риб, звірів, мушель; з тим же самим недоліком (безсистемність. – *М.Л.*), різні знайдені на берегах Чорного моря мармури з написом, рельєфами й іншими зображеннями, погані копії з картин, твори школярів, що спотворили оригінали, і нарешті, моделі кораблів, суден і машин; весь цей збір... являє змішану різноманітність, котра не містить в собі ні цікавого, ні корисного. Тим часом для утримання цих речей потрібне приміщення і деякі витрати. Вважаю все це треба знищити, викинувши негідне, а монети, мармури і рельєфи, знайдені в різний час на місцях стародавніх поселень Чорного моря, віддати Одеському і Керченському музеям... і на сам кінець, решту продати з публічного торгу».

Начальник Головного морського штабу князь О.С. Меншиков, котрий відвідав Миколаїв у 1835 році, наказав передати рідкості в Ришельєвський ліцей, Одеський міський музей старожитностей, Керченський музей і Чорноморську штурманську роту. Дізнавшись про реорганізацію депо, до М.П. Лазарева звернулись директор училищ Херсонської губернії та інспектор Херсонського училища торгового мореплавства з проханням виділити деяку частину експонатів

для своїх навчальних закладів. У березні 1835 року в Херсонську гімназію передали 525 експонатів, головним чином, природничого характеру, зібрання античних монет – 67 екземплярів з трьох колекцій депо, ймовірно, знайдених на Тендрі та 5 монет «казанських татар». У 1837 році в Чорноморську штурманську роту (раніше – Штурманське училище) були повернуті рідкості, які за наказом О.С. Грейга в 1825 році перемістили з училища до депо карт. Серед них мармурові статуї, бюсти, надгробки, написи (11 екз.), «Глиняна урна» та 4 посудини з Ольвії.

За наказом керівництва була створена спеціальна комісія «для огляду знищеного» та сильно зіпсованих експонатів. Комісія склала списки, з переліком речей, прийнятих до Кабінету рідкостей Чорноморської штурманської роти з бібліотеки Гідрографічного депо. Серед них зазначалися і три колекції античних монет (третя – «куплена у лейтенанта Навроцького, знайдена ним у розритому кургані на острові Тендрі в 1824 р.») – всього 420 приміток. Серед місць знахідок старожитностей на першому місці, за кількістю згадок у списках, опинився острів Березань, Тендрівська коса та Ольвія. У другій відомості містився перелік речей, що були «визнані гідними того, щоб бути у Кабінеті рідкісних речей при штурманській роті». На жаль, всі вони загинули для науки.

Колекцію рідкостей перемістили в Чорноморську штурманську роту, через що умови зберігання речей погіршилися. За ними доглядав тільки утримувач ротної бібліотеки Сапунов, позаштатний співробітник, який не отримував за цю працю жодної винагороди. Про будь-яке наукове вивчення пам'яток у ці роки не йшлося.

Кабінет рідкостей Чорноморського депо карт, а пізніше Чорноморської штурманської роти в Миколаєві до кінця 1830-х років містив зібрання досить значної колекції античних пам'яток Нижнього Побужжя, в тому числі епіграфічних, нумізматичних, археологічних. Однак морський музей з моменту заснування був допоміжним підрозділом однієї з установ Чорноморського флоту, не мав вираженої системи формування зібрань. Незважаючи на зусилля І.І. де Траверсе та О.С. Грейга хоч якось впорядкувати надходження експонатів, поповнення колекцій відбувалося здебільшого хаотично та випадково. Для військових моряків зібрання, тим більше наукове вивчення археологічних пам'яток, було, скоріше, цікавим захопленням, ніж серйозним заняттям. На жаль, такі фахівці-археологи як Г.К. Келер, І.О. Стемповський, І.П. Бларамберг, П.І. Кепшен не мали безпосереднього впливу на формування музейних фондів. Тим не менш, значення Кабінету рідкостей Чорноморського депо карт неможливо переоцінити у справі збирання та зберігання артефактів, адже дана установа стала першим державним музеєм на Півдні України. Саме Кабінету рідкостей та закоханим у історію і старожитності краю співробітникам Чорноморського депо карт ми завдячуємо збереженням від знищення і забуття значної кількості археологічних пам'яток Нижнього Побужжя.

Ще одним місцем збирання та збереження старожитностей з Нижнього

Побужжя став **Одеський міський музей старожитностей**. Який було створено у 1825 р., директором закладу був призначений І.П. Бларамберг. До відкриття Одеського музею, котре мало місце 9 серпня 1825 року, Іван Павлович подарував йому колекцію старожитностей [894]. У листі до М.С. Воронцова антикварій висловлював своє захоплення тим фактом, що «велика кількість осіб поспішають добровільними жертвами збільшити зібрання старожитностей». У перший рік до музею надійшли старожитності з колекцій графині Є.К. Воронцової («лампада з глини, нещодавно знайдена в руїнах Ольвії»), подарунки І.О. Стемповського («писана глиняна ваза з двома ручками, знайдена в 1823 р. в Одесі між театром і новим бульваром у стародавній гробниці»), графа С.О. Потоцького («посудина – кінний бюст з Ольвії»), колезького радника П.Я. Мариньї (25 монет римських імператорів, у тому числі 7 срібних і 18 мідних) і самого графа М.С. Воронцова (99 срібних та 127 мідних грецьких і римських монет).

І.П. Бларамберг запропонував музею придбати його ольвійську колекцію (скульптура, мармурові архітектурні фрагменти, кераміка, написи, монети) за 1000 червінців. Отримавши дозвіл від імператора Миколи I, М.С. Воронцов наказав купити кабінет І.П. Бларамберга за рахунок доходів міста Одеси, а колишньому господареві доручив скласти опис зібрання з малюнками. Стаття І.П. Бларамберга, в якій містився опис не була опублікована, але, на щастя, вона збереглася у вигляді рукопису і дозволила сучасним дослідникам поточити походження деяких раніше невірно атрибутованих або, взагалі, депаспортизованих речей ОАМ НАН України. Для прийому до музею кабінету І.П. Бларамберга, була створена комісія у складі І.О. Стемповського, А.Ф. Спади й О.І. Рено. У вересні 1826 року кабінет поступив до музею з описом, малюнками, каталогами та відомостями.

З моменту заснування Одеський музей містився разом зі зборами директора в саду будинку І.П. Бларамберга в невеликій альтанці, «оздоблений в пристойному для цього вигляді». У 1830 році музей був переведений до приміщення урядових установ. Після смерті І.П. Бларамберга (1831 р.) музей об'єднали з Одеською міською публічною бібліотекою, в результаті чого за ним став доглядати міський бібліотекар, колезький асесор Анатолій Спаду (1779?-1843). У роки директорства А.Ф. Спади музей поповнювався лише випадковими знахідками і рідкісними подарунками. У 1837 році туди надійшли 22 монети, відкриті при обвалі берега лиману поблизу села Іванівки під Очаковом. М.С. Воронцов, був невисокої думки про діяльність нового хранителя музею, граф розумів нездатність А.Ф. Спади зробити науковий опис колекції, котра, під час його керівництва, сильно скоротилася в нумізматичній частині. У 1838 році генерал-губернатор Новоросії запропонував вчителю початкового училища при Ришельєвському лицей в Одесі талановитому історичу М.Н. Мурзакевичу класифікувати й описати рештки колекції. У справах ОПС збереглося донесення М.Н. Мурзакевича М.С. Воронцову від 22 березня 1840 року з поданням рукопису 1-го відділення I частини каталогу: «В 1838 році Вашій ясновельможності завгодно було запросити мене до складання

докладного опису Одеського міського музею старожитностей. У березні місяці того ж року я приступив до його опису... Оскільки, міський музей старожитностей складено з двох частин – нумізматичної та статуй і різних посудів, то і я вважав за необхідне мій опис розділити також на 2 частини: частину I-у нумізматичну і частину II-гу – власне, археологічну, розділивши I-у частину на 2 відділення. I-е відділення – монет грецьких, тобто міст грецьких вільних і автономних, і 2-е відділення – монет римських, починаючи з консульських і закінчуючи поділом Римської імперії на Східну і Західну [...] Що ж стосується другої частини, то і вона невдовзі буде завершена, якщо необхідних при цьому наукових посібників виявиться достатньо. Малюнки з мармурів і посудів начорно іноземцем Бассолі вже завершені. Потрібно їх тільки ще раз звірити з оригіналами, і тоді можна буде приступити до їх літографування, на що Ваша ясновельможність зробили ласку виявити згоду».

У 1841 році вийшов опис першої частини наукового каталогу – нумізматичної колекції, якому передус передмова з коротким нарисом археологічних досліджень у Новоросії. Книга була опублікована латинською мовою «як доступною усім антикварам і особливо нумізматам» тиражем у 300 прим. на кошти утвореного до того часу Одеського товариства історії та старожитностей.

В архіві Одеського археологічного музею зберігається альбом «Малюнки предметів, що належать Одеському міському музею старожитностей», складений під керівництвом М.Н. Мурзакевича відомим майстром Карло Бассолі (в іншому написанні Бассоль, Carlo Bossoli, 1815-1884) – ілюстрації до другої частини опису музею, так і не вийшли у світ. В альбомі К. Бассолі 92 таблиці з олівцевими малюнками єгипетських старожитностей, грецьких ваз, теракот, бронзових виробів, скульптури, рельєфів, давньогрецьких і латинських написів, щоправда, без анотацій. Кожен малюнок супроводжується вимірюванням у вершках; всі вони виконані акуратно і достатньо професійно. З малюнків видно, що чи не п'ята частина всього зібрання складена зі старожитностей, винайдених в Нижньому Побужжі, Ольвійських, Березанських та Тендрівських. П.О. Каришковський, уважно вивчивши альбом, виявив на його сторінках малюнки двох загублених Ольвійських написів з присвятою Ахіллу Понтарху та Аполлону Простату. Серед архівних матеріалів ОТІС нам вдалося виявити опис Одеського міського музею з посиланнями на номери альбому К. Бассолі, які дозволяють атрибутувати або уточнити походження низки пам'яток ОАМ; щоправда, літографовані таблиці з малюнків так і не знайшлися. Інший документ – «Опис мarmуру міського музею 1855 року» (49 номерів), складений унтер-офіцером Павлом Пороховніком, також містить посилання на номери малюнків згаданого альбому.

Одеський міський музей старожитностей став першим музеєм у Північному Причорномор'ї, що спеціалізувався на зборі археологічних пам'яток. Його перший директор І.П. Бларамберг, при підтримці М.С. Воронцова, намагався зосередити

тут артефакти, випадково знайдені на величезному просторі від Дунаю до Дніпра. Основою колекції стало зібрання самого І.П. Бларамберга. Наслідуючи його приклад, інші місцеві колекціонери передавали частину речей зі своїх зібрань у подарунок музею. З ім'ям І.П. Бларамберга пов'язаний початок наукового вивчення пам'яток археології Нижнього Побужжя в Одесі. Новий етап діяльності Одеського міського музею старожитностей пов'язаний з приходом до нього М.Н. Мурзакевича. З призначенням нового хранителя активізується формування колекції. У 1844-1845 рр. були придбані «дуже гарні зібрання рідкісних речей, знайдених у руїнах Ольвії... і античних монет звідти ж». Серед ольвійських знахідок вказані 7 світильників, мегарська чаша, 2 геми, скарабей, 10 амфорних клейм, 1 теракота.

Становище М.Н. Мурзакевича з самого початку завідування музеєм було подвійним – з 1839 року в місті перебувало два однопрофільних музеї старожитностей. Другий, створений при ОТІС, залучив до співпраці всі наукові сили, тому опинився в більш вигідному становищі. Обіймаючи посаду секретаря ОТІС, М.Н. Мурзакевич виступав, як фактичний керівник обох музеїв. Так само, як колись О.С. Грейг у Миколаєві наказав об'єднати зібрання бібліотеки штурманського училища та Чорноморського депо карт на базі депо, у М.С. Воронцова у 1842 році виникла ідея про злиття двох музеїв Одеси. Відправною точкою в цій справі стала доповідь Одеського військового губернатора Д.Д. Ахлестишева про те, що «в домі одеських присутніх місць знаходяться різної величини шматки мармурів, каміння, й уламки статуй та інші археологічні старожитності без жодного нагляду, і за браком місця, розміщені в коридорі, де вони легко можуть бути зіпсовані і загублені» та наступна пропозиція передачі їх до ОТІС.

У 1854 році через небезпеку, що загрожувала Одесі під час Кримської війни, музей був закритий і більше не відкривався. У 1855 році сам М.Н. Мурзакевич став просити одеського військового губернатора М.І. Крузенштерна про передачу музею до відання ОТІС. «Товариство..., маючи власне приміщення, із значною зручністю може зберегти у себе предмети старожитностей, що належать Одесі. Музей товариства старожитностей, як установа, що служить на користь міста і всього Новоросійського краю, засновниками товариства створений саме з метою збирати знайдені старожитності в одному місці, зберігати їх і пояснювати, публікуючи ці пояснення в Записках товариства. Більше того, зберігання державного музею в будівлі... товариства на майбутній час вимагатиме особливих витрат. Предмети стародавні, монети, з ящиками і шафами їм належними, котрі були передані до товариства за описом, будуть зберігатися нарівні з іншими речами, тими що належать службовцям товариства... Перебуваючи в якості хранителя цього музею, я готовий продовжувати слідкування, як і раніше за предметами, що складають міський музей».

Передачу міського музею товариству здійснили тільки у грудні 1858 року.

Того ж року було припинене фінансування музею з коштів міста Одеси. Колекція міського музею в повному складі влилася до музею Одеського товариства історії та старожитностей.

Отже до 1850-х рр. музей хоча і подолав період стагнації, пов'язаний з діяльністю А.Ф. Спади, але все ж залишався структурним підрозділом міської бібліотеки і перебував осторонь від інтенсивного наукового життя, центром якого стало Одеське товариство історії та старожитностей. Передача міського музею у відання ОТІС виявилась об'єктивною необхідністю і цілком виправданим кроком. Більшість матеріалів відносно старожитностей Нижнього Побужжя, що потрапляли до музейної збірки у першій половині XIX ст. (описи, каталоги, малюнки), котрі зберігаються в архіві сучасного Одеського Археологічного музею, дають змогу робити висновки про наявність значного інтересу у науковців та освіченої частини суспільства у вказаний період до археологічних пам'яток краю. Описи предметам, що потрапляли до зібрання музею через дарування частин приватних колекцій, свідчать про розпорошеність класичних старожитностей Нижнього Побужжя по збірках багатьох колекціонерів. Каталоги та описи, складені хранителями музею І.П. Блармбергом та М.Н. Мурзакевичем, не лише зберегли інформацію про пам'ятки давнини, назавжди втрачені для науки та суспільства, а й, насамперед, дають підстави для твердження, що у першій половині XIX ст., справжніх розкопок на території краю ще не здійснювали, оскільки сумнінні укладачі, ретельно записували відомі їм шляхи потрапляння предметів до збірки, всі вони говорять про випадковість знахідок. Робота із старожитностями Нижнього Побужжя хранителів Одеського міського музею, визначна тим, що ними була створена перша наукова класифікація, яка стала одним із чинників переходу до наступного етапу вивчення археологічних пам'яток краю.

Осередком фомування Харківської археологічної школи став один із найстаріших університетів східної Європи – Харківський Імператорський університет. До числа найвідоміших дослідників археологічних пам'яток Нижнього Побужжя, які в різні часи викладали або отримували освіту у стінах вишу належать: І.С. Рижський, П.І. Кеппен, Д.І. Яворницький та ін. Вже в перші роки існування Харківського університету, заснованого у 1805 році за ініціативи громадського діяча В.Н. Каразіна, при ньому були створені Мінц-кабінет і Кабінет рідкостей, колекції яких згодом склали основу Музею витончених мистецтв та старожитностей при університеті [286, с.1]. Однією зі сторін діяльності навчального закладу було вивчення природних багатств, старожитностей та інших пам'яток великого краю, культурним центром якого став Харків. До Харківського навчального округу входили Донська і Чорноморська області, Катеринославська, Воронежська, Курська, Орловська, Полтавська, Миколаївська (Херсонська), Слобідсько-Українська (Харківська), Таврійська і Чернігівська губернії. З 1802 року по 1817 рік округ очолював польський аристократ, граф Северин Осипович Потоцький (1762-1829), почесний член Петербурзької Академії наук (1828),

сенатор, камергер, брат І.О. Потоцького. У 1806 р., за клопотанням С.О. Потоцького, було прийнято «височайше повеління», за яким «монументи і грецькі написи, знайдені і такі, що знайдуться» в Новоросії, надавалися для вивчення Харківському університету. Через три роки таке ж право зібрання рідкостей отримало морське відомство, причому університет мав можливість їх запозичувати для дослідницької праці.

Якщо в миколаївському зібранні Чорноморського Депо карт ольвійські старожитності були представлені досить широко, то в харківському вони з'явилися лише після поїздки професора, дійсного члена Російської Академії наук **Івана Степановича Рижського (1759-1811 рр.)**. І.С. Рижський побував на городищі стародавньої Ольвії і зробив його опис, скопіювавши два стародавні написи, які зберігалися у місцевих жителів. Рада університету постановила, що списки написів треба передати в університетську бібліотеку, професора грецької мови, бібліотекаря Я.М. Белен-де-Баллю просити перевести їх російською мовою, 15 мідних і 1 срібну стародавні монети, «з яких на більшій частині виразно видно вирізьблене ім'я Ольвії», помістити в Мінц-кабінет; «цілий глиняний посуд, який використовувався стародавніми греками при їх богослужінні і носив назву амфори, десять уламків від інших подібних посудів, у тому числі ручку від посуду з вирізьбленими на ній грецькими словами (амфорне клеймо), мідний кубик з п'ятьма точками на одній стороні, що нагадує гральні кості...» та інші привезені І.С. Рижським старожитності і камені передати до Кабінету рідкісних речей університету. Здійснюючи поїздки по Новоросії з метою відвідування училищ, підвідомчих Харківському навчальному округу, І.С. Рижський звертав увагу на пам'ятники археології, котрі у великій кількості зустрічалися на його шляху, відповідно до виданої йому інструкції Ради університету. Професор вважав всю територію урочища Ста могил, тобто ольвійський некрополь, за залишки стародавнього міста. «Городище починається близько за півверсти нижче села Ільїнського, інакше званого Порутене, і на просторі від сходу на захід версти на три, а від півночі до півдня дещо менше, усіяне різної висоти і розміру пагорбами, що знаходяться один від одного на різній відстані. Пагорби оці, між якими подекуди знаходяться поглиблення подібні до ям, являють собою, здається, не що інше, як купи зруйнованих будівель, що склалися до купи. У цих пагорбах та поглибленнях, з яких деякі були розриті допитливими, знаходять митецьки оброблені уламки з написами і без них, котрі були в обігу у древніх греків, камені, зрідка цілі глиняні глечики, а частіше шматки цих посудів, й іноді стародавні монети».

На думку І.С. Рижського, найцікавіше місце за кількістю знайдених старожитностей, що іменувалося місцевими мешканцями Городком, знаходилось нижче Ільїнського за півтори версти від села, тобто власне городище Ольвії. Згідно з описом дослідника, мова йде про Верхнє місто з цитаделлю. І.С. Рижський описав знахідки на території Нижнього міста, на березі Бузького лиману і в самому

лимані, докладно розкривши способи збору старожитностей місцевими мешканцями. Котрі переважно, ходили до Городка для пошуку рідкостей «після великої води, що була у Бузі», яка вимивала речі з берегу. «В інший же час з великої кількості каміння, що розкидана по берегу, роблять невеликі напівкруглі в річці заглиблення і, вимиваючи з них лопатами на берег воду, шукають і знаходять різні заховані досі під водою невеликі речі, особливо мідні, срібні і навіть зрідка золоті монети». Свою розповідь професор завершує наступною фразою: «Взагалі про це місце можна сказати, що воно у всіх відношеннях заслуговує на дбайливі та довготривалі розшуки, що дадуть змогу відкрити стародавні історичні відомості або принаймні пояснення». Опис І.С. Рижського є першим у вітчизняній літературі достатньо докладним свідченням про вигляд городища Ольвії на початку XIX ст. Характерним є зазначений професором факт, що місцеве населення вже стало вишукувати старожитності з метою продажу їх мандрівникам.

Опис ольвійського городища мав бути надрукований в університетському журналі, але, мабуть, якісь обставини завадили цьому і І.С. Рижський відправив рукопис до «Технологічного журналу», котрий видавався Академією наук. Паралельно з цим колега І.С. Рижського Д.І. Багалій, який не знав про факт публікації вказаного матеріалу, вдруге видав статтю І.С. Рижського в одній із своїх праць. Епіграфічні, нумізматичні та археологічні пам'ятки, привезені І.С. Рижським, були додані до зібрання Харківського університету.

Зібрання кабінету мало традиційний для російських музеїв XIX ст. «Кунсткамерний», змішаний характер, де, як правило, зберігалися як природно-історичні, так і археологічні та етнографічні рідкості. До експонатів ставилися насамперед як до наочних матеріалів для студентів. Необхідної наукової систематизації колекцій, ретельного обліку та належного порядку в зберіганні не було. За словами професора Є.К. Редіна, частина археологічних знахідок надходила не до Кабінету рідкостей, а до Технічного або Природничо-історичного кабінетів. Після закриття Кабінету рідкостей у зв'язку з організацією Музею витончених мистецтв та старожитностей при університеті його зібрання були розпорочені по інших кабінетах, причому частина речей втратила свої паспорти. Про це красномовно свідчить той факт, що коли, у грудні 1846 року ОТС звернулося до Ради Харківського університету з проханням зняти копії з ольвійських написів, подарованих С.О. Потоцьким, для складання повного зведення грецьких написів Північного Причорномор'я, то у відповідь було отримано копію тільки одного напису, зроблену професором А.О. Валицьким, так як інших написів просто не виявилось на місці.

17 червня 1821 року нумізматичний кабінет оглянув академік Г.К. Келер, після чого ретельний вчений занотував: «Тут є золоті медалі, подаровані царицею Єлизаветою, старі монети Радзивіллів у суміші з іншими. Дуже багато фальшивих монет, чимало також нових; відмінні мідні монети XV століття». Інші археологічні колекції університету не зацікавили академіка. Г.К. Келер зрідка листувався з

В.Н. Каразіним. Так, в липні 1835 року академік дякував йому за надіслану, в якості подарунку, античну монету і просив купувати «медалі» для своєї колекції. «Добре було б здійснити розкопки курганів, що знаходяться у ваших місцях, – писав Г.К. Келер, – щоб дізнатися, чи немає в них чого-небудь цікавого. У стародавніх гробницях, відкритих у Керчі... знайдено безліч золотих речей, які у всіх викликають подив. Якщо можна буде дістати кілька зразків того, що знаходиться у ваших курганах, то немає сумніву, що уряд візьме на себе всі необхідні витрати і навіть заохотить до розвідок, як це було зроблено в Керчі. Там один дуже діяльний і точний чиновник отримав, наприклад, нещодавно три тисячі винагороди».

В.Н. Каразін у свою чергу ще в 1827 році і 1839 році в листах про місцеві старожитності висловив думку про необхідність вивчення «городищ», під якими він мав на увазі як власне городища, так і кургани. Перший лист було написано на прохання адміністрації Слобідсько-Української губернії, котрий виконував наказ Миколи I «про збори по всіх губерніях відомостей про залишки стародавніх замків і фортець або інших будівель давнини», другий, – у зв'язку з проектом В.В. Пассека дослідити «могили південних губерній». Цікавими є міркування В.Н. Каразіна про час появи «городищ» та їх функціональне призначення: «Деякі з них, звичайно, догеродотових часів і, отже, найстаріші за всі ті, котрі за винятком берегів Чорного моря являє нам Росія. Але їх потрібно розривати: і на це потрібні витрати багатих лордів, які були б любителями таких речей, [іх] у нас ще не видно [...] У 1810 році, в один з літніх місяців... на правому березі Ворскли, в яру поблизу... городища, після сильних дощів, знайдено стародавні... прикраси з чистого золота, вагою в 4 фунти три чверті [1,94 кг] (за показаннями інших лише у три фунти з чвертю [1,33 кг])». Згідно опису, мова, ймовірно, йде про гривну або діадему, виконану у скіфському звіриному стилі. В.Н. Каразін також повідомляв, що в губернії часто знаходять римські монети, причому йому самому зустрічалися винятково срібні перших трьох століть нашої ери, тобто імператорської епохи: «Скільки таких, під ім'ям Іванових голів (у припущенні, що це голова Іоанна Хрестителя) переплавлено вже до цих пір! Взагалі скільки зникло і ще зникне скарбів для розуму, якщо не будуть прийняті належні заходи!... Але городища поцінуюю я стародавніх царів і важливіші для нас їх монети [...] Цікаво було б розкопати городища, під якими я розумію не тільки насипи, під цим ім'ям власне відомі в народі, але і... невірне оцінювання могил... Високі кургани набагато пізнішого походження».

У 1845 році А.О. Валицький подав до Ради університету рапорт, в якому доводив необхідність публікації «наукового каталогу монет і медалей». «І обов'язок професора, – писав А.О. Валицький, – та власне мої переконання покладають на мене моральну необхідність домагатись, щоб такий опис кабінету не зганьбив честі університету і відповідав справжньому стану науки нумізматики. Між нашими монетами знаходяться деякі, дотепер ще не видавані, і з'ясування

яких, пов'язане з великими складнощами опрацювання, вимагало б поради з іншими вченими, досвідченими у цій справі». Для підготовки «повного наукового опису» та обміну дублетними монетами професор просив у Ради відрядження до Петербургу, Дерпта і Києва, у краці міністр-кабінети Росії. Проте через бюрократичну тяганину його поїздка відбулася лише у 1847 році. Викладацька діяльність постійно відволікала А.О. Валицького від наукових студій, і каталог монет, більша частина його наукової роботи, так і не побачив світ.

Важливо також відзначити той факт, що відомий археолог, дослідник старожитностей Нижнього Побужжя, академік П.І. Кеппен розпочав свою кар'єру саме в стінах Харківського університету. П.І. Кеппен вступив до Харківського університету у 1809 році та закінчив його у 1814 році зі ступенем магістра правознавства. В тому ж році він переїхав до Петербурга, де й продовжив свою наукову діяльність. Але тут важливо відзначити той факт, що ще під час навчання в університеті П.І. Кеппен, головним чином завдяки лекціям професорів І.С. Рижського та Г.П. Успенського, звернув увагу на історію та старожитності Російської імперії. Зараз важко сказати напевне, що саме в харківський період своєї діяльності майбутній академік почав займатись археологією. Тим більше, що дослідник його літературної діяльності О.О. Кунік говорить про те, що матеріали, які мали відношення до археології, П.І. Кеппен почав збирати лише у 1819 році. Але можна припустити, що в якійсь мірі він знайомився з археологічними пам'ятками ще за тих часів, коли був студентом Харківського університету.

Починаючи з 1810 року, П.І. Кеппен майже кожен рік під час літніх канікул здійснював мандрівки по теренах сучасної України. Він відвідав Одесу, Катеринослав, Єлисаветград, Миколаїв, тобто територію, яка географічно розташована в Нижньому Побужжі. Під час таких подорожей, П.І. Кеппен, за спогадами його сина, записував у своїх дорожниках усе те, що, на його думку, заслуговувало на увагу в археологічному, етнографічному, топографічному і статистичному відношеннях. Цілком можливо, що до уваги майбутнього академіка потрапляли й археологічні пам'ятки, яких чимало можна налічити в місцях, де він бував. На користь цього, на наш погляд, свідчить і той факт, що до його «Списку найвідомішим курганам в Росії», котрий був виданий у 1837 році, потрапили кургани Харківщини, Херсонської губернії та інших місць, які він відвідував під час навчання в Харківському університеті.

Розглянувши археологічні дослідження Нижнього Побужжя вченими Харківського університету, ми дійшли висновку, що перші археологічні дослідження на теренах краю почали проводитись майже з самого заснування вишу. Професор І.С. Рижський проводив безпосередні дослідження на Ольвійському городищі та став першим, хто дав його загальний опис. Він зробив припущення та висновки стосовно Ольвійського городища, підкреслюючи, що воно повинно бути ретельно досліджене для відкриття важливих історичних свідчень. Але до кінця 60-х років XIX ст. археологічні дослідження здебільшого носили

випадковий характер. Єдиним винятком були планомірні і досить масштабні роботи В.В. Пассека у другій половині 30-х років XIX ст. Пожвавлення в галузі археології серед учених Харківського університету намічається з кінця 60-х років XIX ст., що було пов'язане з початком проведення Археологічних з'їздів. Однак до кінця XIX ст. археологічна наука в університеті не досягла високого рівня, як і в цілому в Російській імперії. Її піднесення в Харківському університеті почалося у перші роки XX ст., що було пов'язано з підготовкою та проведенням у Харкові (1902), а згодом у Катеринославі (1905) археологічних з'їздів. Але після 1905 року зацікавленість харківських дослідників археологічними пам'ятками Нижнього Побужжя, як і в цілому археологією вщухає.

Кабінет рідкостей і Міністр-кабінет Харківського університету, залишаючись скромними музейним зібранням, все ж таки зробив свій певний внесок у справу охорони археологічних пам'яток Новоросійського краю. Тим більше неможливо переоцінити освітнє значення університетських музеїв на півдні Російської імперії для служилої та дворянської інтелігенції, котра тільки народжувалася у першій третині XIX ст. Також недооціненими залишаються дослідження вчених Харківського університету у XIX ст.

Отже, ми визначили основні моменти розвитку археологічного знання, виділили й охарактеризували етапи розвитку студіювання археологічних пам'яток краю, простежили еволюцію поглядів основних груп вітчизняних дослідників, що сформувалися в цій галузі, дійшовши таких висновків:

- на початок XIX ст., через освоєння краю, археологічне студіювання старожитностей Нижнього Побужжя все ще перебуває у стані періоду «наукових мандрівок», притаманних добі класицизму, котрий характеризується описовістю досліджень, випадковими знахідками та відсутністю будь-якої наукової обробки знайдених матеріалів;

- перша третина XIX ст. ознаменувалася новим етапом в археологічному вивченні старожитностей краю, дилетантськими спробами наукової обробки матеріалів «антикваріями» та першими «кабінетними дослідженнями» пам'яток археології Нижнього Побужжя, які ще вирізнялись публіцистичністю та безсистемністю, так само, як і власне епізодичні археологічні практичні роботи;

- із накопиченням та збільшенням кількості пам'яток матеріальної культури, здобутих внаслідок випадкових знахідок, під час ведення фортифікаційних робіт на засвоєній території у першій третині XIX ст. та діяльності приватних колекціонерів, з'являється потреба в організації сховищ для старожитностей, такими стали перші музейні зібрання у Миколаєві, Одесі та Харкові;

- систематизація, науковий аналіз, облік, збереження та догляд за експонатами перших музейних зібрань, ще були відсутні, але в процесі розвитку археологічної науки, вдосконалюється і сама система роботи з експонатами в музейних установах, під впливом зовнішніх та внутрішніх чинників відбувається система реорганізацій та укрупнень зібрань і колекцій, формуються, нові, більш

досконалі форми збереження та дослідження старожитностей;

- в системі освітніх закладів першої половини XIX ст., археологічні дослідження пам'яток Нижнього Побужжя здійснювалися науковцями Харківського університету та Ришельєвського ліцею в Одесі, проте і вони характеризуються ненауковістю та аматорським підходом;

- у першій половині XIX ст., відбувається процес формування перших дослідницьких програм для наукових товариств та розробка методів польових і кабінетних досліджень, що, правда, лише в галузі класичної археології;

- незважаючи на певні недоліки й майже відсутню наукову складову у вивченні археологічних пам'яток Нижнього Побужжя у першій половині XIX ст., ми вважаємо, що дослідження археологів та істориків у цей період заклали підґрунтя для подальших наукових досліджень даної проблеми наступними поколіннями вчених.

ТЕМА. Вітчизняна археологія в першій половині XIX ст.

Вид заняття: Лекція

Мета: Розкрити основні віхи розвитку археологічних досліджень в Україні другої половини XIX ст.

Дидактична: Усвідомити основні віхи розвитку вітчизняного археологічного знання в період «Великих археологічних відкриттів». Ознайомитись з методами, засвоїти особливості формування відомостей про археологічні пам'ятки в другій половині XIX ст.

Виховна: викликати почуття поваги, інтересу до старожитностей України.

Література:

1. Брун Ф.К. О местоположении Тираса / Филипп Карлович Брун // ЗООИД. – Одесса, 1853. – Т. 3. – С.64.
2. Брун Ф.К. Донесение о поездке к устьям Буга и Днепра / Филипп Карлович Брун // ЗООИД. – Одесса, 1863. – Т. 5. – С.988.
3. Брун Ф.К. О Киммериянах Геродота и о переселениях киммерского племени / Филипп Карлович Брун // ЗООИД. – Одесса, 1868. – Т. 7. – С.239.
4. Брун Ф. Одесское общество истории и древностей, его записки и археологические собрания / Филипп Карлович Брун. – Одесса: Тип. Францова, 1870. – 35 с.
5. Брун Ф.К. Тридцатилетие Одесского общества истории и древностей, его записки и археологические собрания / Филипп Карлович Брун // ЗООИД. – Одесса, 1872. – Т. 8. – С.332.
6. Брун Ф.К. Черноморье / Филипп Карлович Брун. – Одесса: Тип. Г. Ульриха, 1879.– Ч. 1.– С.146–159.
7. Верещагин А.В. Присуждение Уваровской золотой медали за раскопки Ольвии / А.В. Верещагин // Труды Вятской ученой археологической комиссии. –

1906. – Вып. 516. – С. 71-72.

8. Известия Императорской Археологической Комиссии. – С.-Петербург, 1901. – Выпуск 1. – С. 1-2.

9. Струве В.В. Новые надписи Ольвийские / Василий Васильевич Струве // ЗООИД. – Одесса, 1867. – Т. 6. – С.1-29.

10. Фролов Э.Д. Немецкий профессор в русском университете: Эрнест Романович фон-Штерн (1859-1924 гг.) / Эдуард Давыдович Фролов // Сборник статей в честь 70-летия Г.Л. Курбатова. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2001. – С.29-58.

11. Юргевич В.Н. Греческая надпись из древнего города Одиссоса / Владислав Норбертович Юргевич // ЗООИД. – Одесса, 1863. – Т. 5. – С.994.

12. Юргевич В.Н. Ольвийская надпись / Владислав Норбертович Юргевич // ЗООИД. – Одесса, 1872. – Т. 8. – С.1-3.

13. Юргевич В.Н. Новооткрытые две Ольвийских надписи / Владислав Норбертович Юргевич // ЗООИД. – Одесса, 1877. – Т. 10. – С.3-11.

14. Юргевич В.Н. Надписи на ручках древних греческих амфор из новой коллекции действительного члена Общества И.И. Куриса и шести принадлежащих Одесскому Императорскому обществу истории и древностей / Владислав Норбертович Юргевич // ЗООИД. – Одесса, 1879. – Т. 11. – С.51-66.

15. Юргевич В.Н. Об археологических разысканиях и открытиях в Южной России, предшествовавших учреждению Одесского общества истории и древностей / Владислав Норбертович Юргевич // ЗООИД. – Одесса, 1886. – Т. 14. – С.47-49.

16. Юргевич В.Н. Исторический очерк пятидесятилетия Императорского Одесского общества истории и древностей, 1839-1889 / Владислав Норбертович Юргевич. – Одесса: Типография А. Шульце, 1889. – 121 с.

17. Юргевич В.Н. Аспидная дощечка, найденная в Ольвии, хранящаяся в музее Общества / Владислав Норбертович Юргевич // ЗООИД. – Одесса, 1889. – Т. 15. – С.150-151

18. Юргевич В.Н. Камень с загадочными знаками / Владислав Норбертович Юргевич // ЗООИД. – Одесса, 1889. – Т. 15. – С.504-505.

19. Юргевич В.Н. Камни с надписями, купленные для музея Общества в 1892 году / Владислав Норбертович Юргевич // ЗООИД. – Одесса, 1893. – Т. 16. – I. Исследования. – С.11-14

20. Юргевич В.Н. Об археологии в царствование императрицы Екатерины II / Владислав Норбертович Юргевич // ЗООИД. – 1897. – Т. 20. – Разд. 5 (Протоколы). – С.23-29.

Нова сторінка в розвитку археологічної науки, відносно археологічних досліджень в Україні відкривається в середині XIX ст. Влітку 1848 р. графом О.С. Уваровим, за дорученням РАТ, було проведено перші в історії краю, більш-менш значимі археологічні розкопки на Ольвійському городищі, це означало перехід до якісно нового етапу вивчення старожитностей досліджуваної території.

Отже хронологічні межі даного розділу відкриваються 1850-тими роками і завершуються початком ХХ ст., оскільки, саме в перші роки минулого століття на території Нижнього Побужжя було проведено серію вже дійсно наукових польових досліджень з подальшою їх публікацією у вигляді звітів, нарисів тощо.

Основною метою даного розділу стало висвітлення процесу формування наукових історико-археологічних товариств, одним з головних напрямків діяльності котрих стало дослідження старожитностей Нижнього Побужжя, визначення ролі цих товариств у становленні археологічної науки краю у вказаний період, з'ясування сфери наукових інтересів дослідників археологічних пам'яток Нижнього Побужжя у другій половині ХІХ ст., розкриття значення освітніх закладів та музейних установ вказаного періоду в дослідженні пам'яток матеріальної культури краю, визначення впливу Археологічних з'їздів на формування археологічної науки про старожитності Нижнього Побужжя, базуючись на матеріалах наукової спадщини вчених.

Тут, треба відмітити, що хоча монографія у своїй структурі не містить окремого розділу, присвяченого дослідженням старожитностей Нижнього Побужжя російськими історично-археологічними товариствами ХІХ ст., проте інформація про їх наукову діяльність на теренах краю та активну співпрацю й обмін відомостями з вітчизняними науковими установами і товариствами, червоною ниткою проходить крізь всю роботу. У даному розділі все ж таки хотілося б приділити особливу увагу, у вигляді окремих параграфів, дослідженням Археологічної комісії та Археологічного товариства, тим більше, що останнє безпосередньо торкається діяльності Археологічних з'їздів. До того, ж авторка не уявляє собі дослідження проблеми археологічного вивчення території Нижнього Побужжя без згадки про внесок таких всесвітньо відомих учених, як О.С. Уваров, Р.А. Прендель, І.Є. Забелін, В.В. Латишев, Б.В. Фармаковський та ін.

Отже, на середину ХІХ ст. в Одесі, як у найбільшому з археологічних центрів, що займалися вивченням старожитностей Нижнього Побужжя у ХІХ ст., склалися сприятливі умови для розвитку археології, оформлення практичної дослідницької діяльності історично-археологічного товариства, наукових установ та музеїв тощо.

23 квітня 1839 р. група любителів історії та археології – таємний радник О.С. Стурдза, дійсні статські радники Д.М. Княжевич й А.Я. Фабр, колезький асесор, член Паризького азійського товариства М.М. Кір'яков, ад'юнкт Ришельєвського лицю М.Н. Мурзакевич – заснували Одеське товариство історії та старожитностей (ОТІС), яке через кілька років у 1872 році отримало найменування «Імператорського».

Одним з ініціаторів створення ОТІС був **Микола Никифорович Мурзакевич (1806-1883 рр.)**, який спочатку обіймав посаду секретаря (1839-1875), а згодом – віце-президента товариства (1875-1883). Першим віце-президентом було обрано «філеліна» Олександра Скарлатовича Стурдзу (1791-1854 рр.).

Згідно з першим статутом товариства, затвердженим 25 березня 1839 р., воно мало на меті «поширення історичних і археологічних відомостей про Південну Росію, переважно про Новоросійський край і Бессарабію». До обов'язків ОТІС входили збір, опис, зберігання всіх залишків давнини на цих територіях, а також критичне вивчення звісток стародавніх авторів про Північне Причорномор'я та його «пам'ятки», «відшукування слідів їхніх у цьому часі». Його завданням стало не тільки видання результатів власних «занять» для загальних відомостей, але й аналіз тих «що виходять російською та іноземними мовами творів, які мають той же предмет» для визначення «ступеню їх достовірності». Крім археологічних досліджень, ОТІС повинно було займатися історичними, археографічними, географічними, етнографічними та статистичними дослідженнями. У параграфі 47 Статуту йшла мова про те, що «якщо товариство отримає відомості, що який-небудь стародавній пам'ятник, котрий перебуває в межах Південної Росії, піддається руйнуванню, чи через нехтування, чи через відсутність коштів для підтримки, то воно, коли буде мати кошти, поставить собі за обов'язок прийняти його під свою опіку, або буде клопотатися про службу і сприяння, де є потреба, через своїх президентів». Товариство було орієнтоване на розвиток історичних та археологічних знань серед співвітчизників, «любителів старовини» – кожен з дійсних членів, за згодою президента, міг привести на збори стороннього відвідувача.

Комітет «для складання попереднього плану майбутніх видань товариства», котрий був утворений з Д.М. Княжевича, М.Н. Мурзакевича, М.І. Надєждіна, В.В. Григор'єва, 31 травня 1840 року представив план майбутніх «Записок». На тому ж засіданні було обрано редакційний комітет у складі Д.М. Княжевича, М.Н. Мурзакевича, О.С. Стурдзи, М.І. Надєждіна і В.В. Григор'єва. Величезне значення цього друкованого органу у розвитку вітчизняної археології відоме всім фахівцям. З 1844 по 1860 рік вийшло 4 томи (6 книг) праць ОТІС. У першому розділі друкувалися статті з археології, історії, географії, статистики Новоросії, у другому («Збірник матеріалів») публікувалися відомості про нові знахідки археологічних пам'яток, написів, монет, грамот, документів, актів тощо, в третьому («Суміш») – різноманітні відомості, кореспонденції, некрологи тощо. Перші томи коштували в межах 2-3 руб. сріблом (24 руб. асигнаціями).

Археологічна наука в Російській імперії другої половини ХІХ ст. перебувала ще у тому стані, коли адекватні відомості про знахідки і наукову розробку пам'яток первісної доби були у відвертому дефіциті, що відбивалося на сторінках «Записок»: «...До цього необхідно додати, що засоби кам'яного віку, що знаходяться в степу, не представляючи собою цінності в очах простолюдинів, втрачені для науки безповоротно...». Автори поодиноких статей чесно пишуть про нестачу аутентичних знань з цього приводу, також спостерігається відсутність чіткого наукового хронологічного розподілу та класифікації археологічних знахідок, описаних кореспондентами «Записок», віднесених ними до правдавної

доби, тобто на пам'ятки, що належали до епохи палеоліту, мезоліту, неоліту, енеоліту, бронзи та ранньозалізного віку.

Найзмістовнішою статтею, в якій подається облік знайдених речей, що за часом виникнення належать до первісної доби, а також вказівок місця їх знаходження є нарис відомого українського етнографа XIX ст. В.М. Ястребова «Досвід топографічного огляду старожитностей Херсонської губернії». Тут ми можемо отримати важливі відомості про археологічні пам'ятники періоду кам'яного віку, епохи бронзи та навіть заліза, які були відкриті, почасти, і на території Нижнього Побужжя. Знахідки зброї та знарядь праці, монет, менгирів, зображень та написів на камінні, кам'яних бабів, різноманітних старожитностей, костей та поховань, печер та підземних ходів, земляних валів, городищ та селищ, а також курганів, як правило відкривалися місцевими мешканцями, дуже зрідка спеціалістами, по селищах, а також інших населених пунктах, розташованих, у більшості своїй, на узбережжях річок, що мережею перетинають територію Нижнього Побужжя (р. Інгул, р. Інгулець, р. Сланець, р. Чорний Ташлик, р. Синюха, р. Буг та ін.).

Згідно нарис В.М. Ястребова, на просторі Нижнього Побужжя, станом на 1894 рік, окрім зброї та знарядь праці (бронзові та кременеві вістря стріл, ножі з кременю, кам'яні молотки, бронзові та кам'яні сокири, кінська зброя, посуд), були зроблені знахідки поховань із рештками кістяків людей, тварин (переважно коней) та ритуальними предметами. Автор ретельно описує всі відомі йому згадки про знахідки артефактів, незважаючи на те чи підтверджені документально або матеріально ці факти, чи вони записані лише зі слів випадкових свідків. Хоча, стаття В.М. Ястребова за планом викладення матеріалу, носить скоріше описовий характер, проте вона доводить, що на території краю у другій половині XIX ст. науковцям вже були відомі та цікаві не лише пам'ятки античності.

Деякі ґрунтовних та корисних, для наступного покоління археологів статей, друківаних на сторінках «Записок», були присвячені історичним решткам Нижнього Побужжя періоду ранньозалізного віку та скіфо-сарматської доби. Дану проблематику, у певній мірі, розкривають праці кореспондентів та дійсних членів товариства: Ф.К. Бруна «Про Кіммеріян Геродота та про переселення кіммерійського племені» (1868), О. Подберезького «Про кургани обрядові у Південній Росії» (1868), В.М. Ястребова «Досвід топографічного огляду старожитностей Херсонської губернії» (1894), М.І. Веселовського «Сучасний стан питання про «Кам'яних бабів» або «Балбалів» (1915), «Як складався збір «кам'яних баб» музею Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей» (1915) та ін.

Автори перших, вміщених у Записках, статей про вивчені археологічні рештки, що, на їхню думку, лишили після себе кіммерійці, скіфські, сарматські племена, як один твердять: «...Нажаль, археологи наші, поки що не можуть визначити із достовірністю, ким і коли були насипані розкопані до сьогодні

кургани». Проте, не дивлячись на майже повну відсутність у таких есе наукового аналізу та ідентифікації зроблених знахідок, все ж таки ми можемо вести мову про науковий облік та опис пам'яток археології епохи бронзи, заліза та скіфо-сарматської доби, наявних на території Нижнього Побужжя.

На сторінках «Записок» зустрічаються відомості про вже розкопані, або ще не розриті кургани чи курганні групи з докладним описом їх та їхнього начиння, а також робиться спроба класифікувати кургани по чотирьох розрядах, згідно їх улаштування з приміткою про єдину спільну рису у всіх чотирьох блоках, яка полягає в тому, що в них знаходяться або цілі кінські кістяки, або лише одні зуби коней. Також науковцями відмічалось, що у досліджених ними «курганах, слідів трупопалення не помічено, проте зустрічаються вугілля та перепалені кістки дрібних тварин, припустимо жертвоних». Такі кургани були відкриті у межах сучасних Веселинівського, Жовтневого, Миколаївського, Арбузинського, Владівського, Доманівського, Сланецького, Новоодеського, Первомайського районів та міста Миколаєва включно. Серед них, за рівнем досліджуваності кореспондентами Записок, можна виділити Жовтневі, Веселинівські, Владівські та Арбузинські кургани.

Так, перші згадки про пам'ятки археології, які знаходяться на території сучасного Веселинівського району, відносяться до XVI ст. Значно пізніше там побували і зробили свої записи кореспонденти Записок: князь І.С. Мишецький, В.М. Ястребов та В.І. Гошкевич. У своїх статтях В.М. Ястребов та В.І. Гошкевич описували городище (тепер Городок II), а також археологічні знахідки і велику кількість курганів, розташованих навколо сіл, які зараз знаходяться в адміністративних межах району. Ці ж автори повідомляють про чисельні розкопки місцевими шукачами скарбів, любителів старожитностей. Нажаль відомості про такі роботи дуже мізерні. Достовірно лише те, що разом з похованнями доби бронзи були відкриті, також, поховання скіфського часу.

Дослідження території, яку зараз займає Жовтневий район, почалося з середини XIX ст. Ці місця відвідав голова Російського Імператорського археологічного товариства граф О.С. Уваров. Він намагався ототожнити поселення Лимани V зі стародавнім містом Каркінітом, яке, доречі, на території Нижнього Побужжя намагались локалізувати та відшукати і інші кореспонденти «Записок». Але ці гіпотези були спростовані Ф.К. Бруном, котрий у другій половині XIX ст. побував на цих землях. Наприкінці XIX – на початку XX ст. окремі місця та знахідки на узбережжі Бузького лиману описали спочатку В.М. Ястребов, а згодом В.І. Гошкевич.

Перший опис пам'ятників археології Владівського району ми знаходимо у вже згадуваній статті В.М. Ястребова, котрий розповідає про кургани, розташовані біля селища міського типу (тодішнього села) Владіївки та сіл Осипівка і Кумані. Тут же він пише про грабіжницькі розкопки цих курганів місцевими мешканцями. Не краще обстояли справи з курганами розташованими біля сіл Семенівка та

Іванівка Арбузинського району.

Так само з «Записок» ми дізнаємося, що Володимир Леонтович повідомив представників Товариства про групу з 10 курганів, розташовану поблизу села Аннівка, що на річці Інгул; Михайло Косач у статті «Дорожні коментарі від Миколаєва до Вознесенська» розповідає про величезний курган біля станції Баби с. Білоусівка на річці Буг з кам'яною бабою на ньому; за повідомленням І.А. Сенкевича близько двох верст за селом Володимирівка на Дідовій балці було розкопано великий курган, в якому знайшли кістяк людини та бронзові вістря стріл; згідно інформації триверстої мапи поблизу села Вороновка на річці Мертвовод знаходиться велика кількість курганів; за словами анонімного кореспондента у селі Костянтинівка на р. Буг на громадській землі є два великих кургани; досить відомими курганними групами, на які звертається увага дослідників є ті, що розташовані біля селища Мигія на р. Буг, Ольшанські, Матвійські кургани, кургани біля села Семенівки на Бузі та ін. На 1894 рік кореспондентам товариства було відоме розташування курганів поблизу понад 25 населених пунктів, що сьогодні знаходяться на території Миколаївської області.

Члени товариства не лише публікували дані про ті чи інші археологічні пам'ятники, а й намагалися перевірити їх достовірність, у тих же випадках, коли це було неможливо, робили примітку про те, що «інформація записана зі слів...». Кореспонденти «Записок Одеського товариства історії та старожитностей», як то В. Леонтович, Л. Падалка, Н. Ерделі, В. Антонович, А. Махно, М. Аркас особисто виїжджали на місця ведення розкопів, ретельно описували кількість знайдених предметів, вказували на стан їх збереженості, найменування та різновиди, приділяли увагу позам небіжчиків та орієнтації поховання, замальовували речі та відправляли, по можливості, до музею Товариства. Показовими за своїм науковим рівнем є звіти про археологічні дослідження курганів, надіслані В.Б. Антоновичем після проведення ним у 1884 році розкопів 6 курганів у селищі Мигія на р. Буг та М.М. Аркасом про особисте спостереження розкопок поховання курганного типу на території містечка Балацького на Інгулі.

Непересічний інтерес при вивченні курганів у членів Товариства викликали так звані «кам'яні баби», на які так багаті південні степи Миколаївщини та Херсонщини. У своїх статтях вчені розкривають історіографію цього питання, ретельно перераховують та класифікують всі відомі їм знахідки «Балбалів», а також намагаються прослідкувати подальшу долю кам'яних велетнів.

Окреме місце у роботах членів ОТІС займає вивчення пам'ятників античності, розташованих у пониззі Бугу. Основними напрямками дослідницького інтересу в цій галузі визначаються проблеми стародавньої географії регіону, звернення до епіграфічних та нумізматичних матеріалів. Наукова діяльність членів вченої спілки любителів старовини, відбита на сторінках «Записок», за своїм типом, умовно поділяється на два періоди. Перший з них тривав з 1844 року і носив відверто «кабінетний характер». Певною межею можна позначити початок другого

періоду з середини 90-х років XIX сторіччя, коли глибокий інтерес до «старовини» з боку всієї спілки вчених-істориків Товариства поступово переростає у професійне зайняття археологією з одного боку, а з іншого, саме у цей період до лав наукового загалу ОТІС вступає вчений, котрий зробив неоцінений внесок у формування традицій польової археології та руської науки про античність – Ернст Романович фон Штерн. Саме з входженням цієї видатної особистості до числа членів Товариства, статті вміщені у «Записках» набувають належного академічного характеру.

У 1863 році В.Н. Юргевич зробив огляд околиць села Коблевка, де знаходилася стародавня пристань Одіссос, котру іноді плутають з важливим однойменним містом поблизу Варни. Поважний вчений, повідомляв, що на базі старої матеріальної книги Одеського музею, йому були відомі знахідки серповидних ножів у селі Троїцькому, інакше Коблево, або Великому, розташованому на Тілігульському лимані. Цю інформацію підтверджував у своїй збірці «Чорномор'я» Ф.К. Брун, котрий говорить, що вказані серпанки були знайдені поблизу Березані. Тут же знайдені дошки з еллінськими написами, одна з яких, у 1836 році видана М.Н. Мурзакевичем в «Одеському Віснику» та В.В. Латишевим в «Inscriptiones», крім того, там була знайдена стародавня амфора з гончарними клеймами.

У першому томі «Записок» вміщена стаття М.Н. Мурзакевича, присвячена описові неодноразових знахідок еллінських написів поблизу села Троїцького (тепер с. Коблево), у маєтку поміщика А.Ф. Кобле, про їх важливість для науки про античність, а також про невеликий, проте значущий для Новоросійського краю твір шановного археолога наших країн І.О. Стемповського «Дослідження місцезнаходження стародавніх Грецьких поселень на берегах Понта Евксінського, поміж Тірасом та Борисфеном», де подається докладний опис точного місце розташування вище згаданого поселення. Далі, знаходимо відомості про знайдені, на землях маркіза А.Ф. Палуччі в 5 верстах від його маєтку села Троїцького, решток будівель, а також грецькі написи із стародавнього міста-порту. Там само, маємо згадку про ведення розкопок І.О. Стемповським на березі Тілігульського лиману з метою виявлення точного місця знаходження старовинного міста Одіссоса.

Дослідженням та публікацією в «Записках Одеського товариства історії та старожитностей» іншого пам'ятника античності, розташованого на березі Дніпровського лиману, займалися метри вітчизняної археології, а також картографії, топографії та історичної географії такі, як О.С. Уваров, Ф.К. Брун, А.П. Чирков та ін. Так О.С. Уваров у своїй статті описав стародавнє укріплення під назвою «Аджигольське городище», котре має 130 сажнів по колу, згадуючи про те, що там знаходять черепки, амфорні ручки, ольвійські монети та епіграфічний матеріал. До вищезначеного відомий вчений дослідник античної географії Північного Причорномор'я Ф.К. Брун додає опис помічених ним під час подорожі,

здійсненої влітку 1862 року, виразних ознак будівель, а також припускає можливість існування там решток храму з маяком, котрий би вказував шлях в Ольвію стародавнім морякам, подібно до того, як дотепер Аджигольський мис слугує головним знаком для суден, що слідують з Очакова до Миколаєва. Після Ф.К. Бруна за дорученням ОТІС, огляд городища проводив А.П. Чирков. Серед описаних ним 17 городищ, розташованих по берегах Дніпра та його лиману, за його обмірами найменшим виявилось саме Аджигольське, воно має лише 75 сажнів в довжину, 50 сажнів завширшки та займає площу у півтори десятини. За словами А.П. Чиркова, з каменю взятого з городища в селі Аджигол побудована церква та майже всі панські садиби. Також в «Записках» знаходимо інформацію, що Аджигольський «Городок» був нанесений на триверстній мапі. Надписи, знайдені в городищі були доправлені до Одеського музею, перша з них видана спочатку Г.К. Келером, а згодом В.В. Латишевим, друга – П.І. Кеппеном та В.В. Латишевим. Дві мармурових плити, знайдених в Аджиголі пожегнуті так само Одеському музеєві А.Л. Бертьє-Делагардом.

Поряд із археологічними пам'ятниками Аджигола та Коблева, кореспонденти «Записок» згадують про рештки античних будівель поблизу міста Очакова, які за хибним уявленням, приймають не за ольвійську хору, а за залишки ще одного стародавнього грецького городища. Так, до них «доходили чутки про старовинні руйновища біля Очакова, ближче до Березані, з котрих начебто, турки користувалися камінням і, навіть, мармуром для відновлення Очаківських мурів після кампанії Лассі». За цими ж даними консул при кримських ханах Вантюр-де-Прарді навмисне посилав туди людей, котрі начебто «діставали йому звідти багато каміння з грецькими написами». Граф О.С. Уваров бачив на лівому боці від батарейного мису, сажнях в 10 від берегу під водою, великі кам'яні плити, на його думку, – рештки стародавньої пристані. За словами іншого кореспондента «Записок», О. Шмідта, «місцевість, котру займає Очаків та його околиці перекопані залишками укріплень»; тут додає він, «часто знаходять у землі кістяки, монети та підземні ходи».

Найпильнішої уваги кореспондентів Товариства отримали археологічні знахідки зроблені на руйновищах стародавньої Ольвії. Згадки про це городище здавна турбували уяву вчених мужів, які спиралися на письмові джерела старовини та свідчення стародавніх авторів. «Якщо ж так, то і свідчення більшості стародавніх авторів про місцезнаходження Ольвії на Борисфеносі виявляються такими, що не суперечать дійсності. Тепер немає вже ніякого сумніву, що селище «Сто Могил», яке знаходиться поблизу села Парутина, Ільїнське також, верстах у сорока нижче Миколаєва по течії теперішнього Бугу, є шановане кладовище стародавньої Ольвії чи Борисфенеса», – так у статті дійсного члена Товариства Н.І. Надеждіна наводиться опис Борисфеніди та Ольвії та визначення їх географічного положення за Геродотом, з коментарями та роздумами вченого про справжнє місцезнаходження цих давньогрецьких колоній. Але не дивлячись на те,

що Н.І. Надеждін невірно локалізує стародавню Ольвію та Борисфеніду, як такі, що існували на одній і тій самій території, це є перша згадка, котра торкається археологічних пам'яток Нижнього Побужжя і вміщена, що характерно, вже першою ж статтею у першому томі «Записок» ОТІС.

На початку вивчення історії античного міста, через нестачу достовірних відомостей, як і їх попередники «антикварії», дослідники Ольвії по-різному локалізували місцезнаходження колонії. На результати досліджень П.С. Палласа та П.І. Сумарокова, а також на результати досліджень інших сциентистів-археологів: І.М. Муравйова, О. дю Брюкса, Г.К. Келера, І.П. Бларамберга, І.О. Стемпковського, П.І. Кеппена, Дюбуа та ін. у майбутньому спиратимуться автори «Записок». У самих же «Записках», майже кожен том містить наукові статті, замітки та нариси присвячені історії, географії, топографії, матеріальним знахідкам, зробленим на території Ольвійського городища, вивченню, конкретній науковій класифікації цих знахідок, а також подальшій долі, що спіткала цінні історичні рештки, пов'язані з існуванням міста.

Так, у друкованому органі ОТІС, за всю історію його існування, було опубліковано близько шести десятків статей з цього приводу за авторством М.Н. Мурзакевича, П.А. Беккера, Ф.К. Бруна, Ф. Струве, В.Н. Юргевича, М.М. Аркаса, П.О. Бурачкова, О. Блау, М.П. Кондакова, В.В. Латишева, Є.Р. фон Штерна, А. Нелідова, О. Деревницького, О. Потоліцина, С.О. Жебелева, Г.К. Келера та багатьох інших. Поряд із змістовними нарисами, присвяченими географічному розташуванню Ольвії («Геродотова Скіфія, пояснена шляхом порівняння з місцевостями» Н.І. Надеждіна, «Атлас Чорного моря» Е.П. Манганарі, «26 аркушів карт та 26 аркушів берегових видів» М.Н. Мурзакевича, «Порівняльна таблиця Еллінських поселень по Евксинському Понту» М.М. Аркаса, «Узбережжя Понта Евксинського від Істра до Борисфена» П.І. Беккера, «Донесення про поїздку до гирла Бугу та Дніпра» Ф.К. Бруна, «Короткий нарис городищ, що знаходяться по Дніпру та його Лиману» А.П. Чиркова та ін.), різноманітним речовим знахідкам та археологічним роботам на території Ольвійської хори («Археологічні розвідки деякої частини Ольвії» М.М. Аркаса та «Початок археологічних розшуків у Ольвії» Ф.К. Бруна, «Про археологічні розшуки та відкриття, що передували заснуванню Одеського товариства історії та старожитностей» В.Н. Юргевича, «До історії археологічних досліджень в Південній Росії» В.В. Латишева, «Відшукування старожитностей у Новоросійському краю» та «До історії археологічних розшуків та відкриттів у Південній Росії» М.Г. Попруженка та ін.), вивченню історії існування давньогрецької колонії («Значення керамічних знахідок на півдні Росії для з'ясування культурної історії Чорноморської колонізації» Є.Р. фон Штерна, «Грецькі теракотові статуетки у їх відношенні до мистецтва, релігії та побуту» Н. Кондакова), ми знаходимо не менш важливі статті зовсім іншого гатунку, як то, примітка професора А.Л. Потоліцина «Про склад та походження надгробної пластини з міста Ольвії», які в же в той час могли пролити світло на походження

матеріалу та сировини, з якого вироблялися предмети побуту та інші матеріальні речі, котрими користувалися ольвіополіти.

План Ольвії був знятий з натури ще 1819 року археологом П.І. Кеппеном та гравійований в Одеському музеї. Граф О.С. Уваров, котрий досліджував стародавню Ольвію, у своєму описі її вказав на значне узвишся, яке являло собою подовжене на півколо та було притиснуте до берега лиману, в середині його він визначив місцезнаходження акрополя та агори. На думку О.С. Уварова, деякі з тутешніх курганів слугували основами веж, інші – храмів та будівель. Каміння та фундаменти будівель, що зустрічалися на поверхні землі, за його словами були розібрані, а майже всі навколишні села та більша частина Очакова будувалися з цього каміння та мармурових плит. Пізніше за графа О.С. Уварова в Ольвії робили розкопи І.Є. Забелін та барон В.Г. Тизенгаузен, причому, ними були відкриті фундаменти будівель, цистерни, хлібні ями, засипані попелом, поховання, епіграфічний матеріал, амфорні ручки та черепиця з клеймами, карнизи та фризи з обпаленої глини, світильники, глечики, черепки розписних ваз та посуду вкритий чорною поливою, теракотові фігури, бронзові черепа Пріапа, скляна пластинка із зображенням людської голови, мідна фігура дельфіна, мармурова голова воїна у шоломі та ін.

Згідно інформації поданій у «Записках», знайдені в Ольвії «у великій кількості» артефакти, частково надходили до таких установ, як Ермітаж, Історичний музей у Москві, музей Одеського товариства історії та старожитностей, крім того вони потрапляли до приватних колекцій: зібрання І.І. Куріса, І.К. Суручана, пана Кереля, А.Н. Поля. Проте, дуже часто ставалося так, що «внаслідок грабінницьких розкопів місцевими селянами та мисливцями за поживою, цінні експонати були втраченими для науки назавжди». Цією проблемою переймалися автори «Записок» слідкували за долею не лише тих предметів античності, що потрапляли до музеїв, а й по можливості відшукували, описували, замальовували, або фотографували речі, які потрапляли до приватних колекцій, вивозилися за кордон, або ставали здобиччю торговців антикваріатом.

Окрім детального наукового аналізу пам'яток матеріальної культури Ольвії, вчені, приділяли багато уваги проблемі фальсифікату цих самих пам'яток. Так, у численних статтях президента Одеського товариства історії та старожитностей пана В.Н. Юргевича, ми зустрічаємо цілий масив матеріалу присвяченого підробкам лапідарних написів та монет старого Півдня, причому вчений не задовольнявся лише просторим введенням та науковою обробкою текстів знайдених написів, він супроводжував їх ретельними коментарями та екскурсами у стародавню історію. У цьому зв'язку не можливо оминати також ґрунтовних праць В.В. Латишева, А.Л. Бертє-Делагарда та Є.Р. фон Штерна, присвячених добре сфальсифікованим написам, нумізматичному матеріалу, керамічним, срібним та мармуровим виробам. Їх статті наочно демонструють рівень дослідженості пам'яток античності наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Таким чином, наукові

доброби членів Товариства, присвячені Ольвійському питанню, займають чи не найбільший з опублікованих у «Записках» блок досліджень відносно вивчення археологічних пам'яток Нижнього Побужжя.

Посперечатися з ним у кількості надрукованих матеріалів, може хіба що розділ, присвячений археологічним дослідженням острова Березані. Перші статті, вміщені у «Записках», котрі так чи інакше торкалися цього археологічного пам'ятника, присвячувалися проблемі його географічного розташування: Н.І. Надеждіна «Геродотова Скіфія» та М.М. Аркаса «Порівняльна таблиця Еллінських поселень по Евксинському Понту».

Піонером у археологічних дослідженнях цієї місцевості став академік Г.К. Келер, котрий відвідав острів на початку ХІХ ст. та знайшов там залишки будівель. Згодом він видав три написи, відкриті на цьому острові. У середині ХІХ ст. граф О.С. Уваров зробив план острова та зафіксував на ньому рештки турецьких укріплень, курганів, двох криниць та інших будівель, а також відмітив силу силенну керамічних фрагментів червоних грецьких амфор та уламки мармуру зеленого кольору на поверхні землі. Перед Одеським археологічним з'їздом, котрий відбувся 1884 року, за дорученням підготовчого комітету, Р.О. Прендель провів на острові археологічні дослідження. У північній частині острова він бачив 6 курганів, як йому здалося «розритих вже раніше» та залишки земляних укріплень, за його міркуваннями – французьких. При зроблених Р.О. Пренделем пробних розкопках на західному березі, були знайдені у шарі попелу, решток кісток та вугілля «глечики, сльозинці, черепки та фрагменти глеків й урн з обвугленими кістками тварин, в одному глиняному посуді – кістки дитячого кістяку; нижче цього шару – декілька людських скелетів у різних позах». Не дивлячись на те, що до свого докладу Р.О. Прендель додав ще карту, для вивчення Березані він майже не зробив жодних суттєвих досліджень. Восени 1893 року острів оглядав Кибальчич, котрий також зробив там деякі знахідки. Пізніше, у 1900-1901 рр., Г.Л. Скадовський відкрив частину Березанського некрополя, розкопав більше 800 поховань та рештки кам'яних, вочевидь вівтарних майданчиків, коло та толосоподібних будівель, і частину апсидальної будівлі.

Лише з 1904 по 1914 роки професор Новоросійського університету Е.Р. фон Штерн здійснив на Березані цикл систематичних розкопок. Вже перші польові дослідження Е.Р. фон Штерна відрізнялися високим рівнем методики розкопів та точністю фіксації матеріалу. Е.Р. фон Штерн перший використав археологічні джерела для з'ясування загальних особливостей грецької колонізації та побудував першу в європейській історичній науці модель колонізації, засновану, на археологічних даних. Її короткий зміст: плавання¹ – емпорій – поліс, ґрунтуючись на знахідках кераміки, а не на кабінетному тлумаченні письмових свідчень. Саме ця модель у подальшому отримала широке поширення в археологічній науці.

¹ Плавання – мається на увазі суднопластво; емпорій – торговельна колонія. – М.Л.

Серед матеріалів надрукованих у «Записках», окрім власне статей з археології, присвячених дослідженням старожитностей острова Березані, ми зустрічаємо історіографічний нарис «Стародавні відомості про острів Березань» С.Д. Пападімітріу, історичний «Острів Березань (військово-історичний нарис)» Ф.М. Ковалевського та науково-дослідницький «Хімічний аналіз стародавніх бронзових стріл» П. Мелікова.

У кінці XIX – поч. XX ст. директором Херсонського краєзнавчого музею В.І. Гошкевичем були обстежені інші пам'ятники античності, розташовані на північному узбережжях Чорного моря та лиманів. У результаті цих розвідок було відкрито декілька поселень та городищ: Морське, Рибаківка, Вікторівка, Матіасове, а також курганів, зафіксованих біля сіл: Красне, Адамівка, Малахове, Ганнівка. Крім того, ним були описані скарби, знайдені тут раніше.

Необхідним, видається авторці, подання в даному розділі аналізу, важливого для вивчення археологічних пам'яток Нижнього Побужжя, наукового доробку **Платона Осиповича Бурачкова (1816-1894 рр.)**. Наука спадщина відомого вітчизняного археолога, нумізмата та визначного дослідника Подніпровського регіону, П.О. Бурачкова нараховує десятки робіт, опублікованих в різноманітних періодичних виданнях XIX ст., таких як: «Відомості» Руського географічного товариства; «Записки» Одеського товариства історії та старожитностей; «Старожитності» Московського археологічного товариства; «Труди» Археологічних з'їздів; «Журнал Міністерства народної освіти»; «Київська Старовина» та ін. Певна кількість доробків вченого, присвячена питанням історії, археології та давньої географії Нижнього Побужжя.

Першою з числа таких, стала стаття «Замітки з давньої географії Новоросійського краю. (Листи до проф. Ф.К. Бруна з приводу ст. Л.М. Майкова про дав. географію Росії)», опублікована у 1875 році на сторінках «Відомостей» Руського географічного товариства та окремим виданням, друкованим у тому ж році, у Санкт-Петербурзі в Типографії В. Безобразова і К°. У своїй роботі П.О. Бурачков, в історично-географічному розрізі інтерпретував, Г.Л. де Боплана, торкаючись питань про Дніпрові переправи і пороги, водно-сухопутний шлях, що сполучав Азовське море та Самару, про Чорний ліс на «Генеральній» мапі, тощо. Основною ідеєю, викладеною в нарисі, стали сумніви дослідника в тому, чи міг Г.Л. де Боплан разом з козаками плисти через пороги проти течії. Це питання, що спричинило суперечки між науковцями XIX ст., залишається дискусійним і досі.

На значну увагу заслуговує, вміщений у IX-му томі «Записок» Одеського товариства історії та старожитностей, нарис П.О. Бурачкова «Місцезнаходження стародавнього міста Каркінітеса та монет, що йому належали». Публікація починається з «Передмови», в якій автор подає своє трактування та детальний аналіз «Геродотової Скіфії». Інформативними є систематичні посилання П.О. Бурачкова на роботи попередників і сучасників, на зразок праці Барбота де Марні 1869 року, яка являє собою геологічний опис Херсонської губернії, в

котрому П.О. Бурачкова зацікавили згадувані залишки сміттєвих куп та кухонних решток в Ольвії і на о. Березані. Вчений зазначає, що у археологічному сенсі «шлях по Дніпру від Києва, острова Хортиця та Св. Евферія, і гирла Дніпра з його притоками» лишився без досліджень і, вказані місця, викликають багато запитань. Наприкінці передмови, П.О. Бурачков резюмує, що «при відсутності чіткої класифікації матеріальних пам'яток та наукового дослідження країни, наука історія не в змозі створити істини», також, автор наголошує на поданні власного бачення, що до праці Ф.К. Бруна «Досвід узгодження протилежних думок про Геродову Скіфію». В основній частині статті подається географічний нарис, о. Березані, Ольвії, Тендри та Кінбурнського півострова, в сучасному для П.О. Бурачкова стані та за описами давніх авторів. До того ж, вчений вміщує у роботі ретроспективу досліджень античних поселень Нижнього Побужжя, починаючи від Мартіна Броневського у 1578 році, закінчуючи, П.І. Кепшеном та Ф.К. Бруном. Робить опис, відомих йому археологічних робіт на території краю, зокрема розкопок курганів та поховань скіфської та еллінської доби, слов'янських старожитностей та матеріальних решток інших історичних періодів людства, знайдених у пониззі Бугу. Але основне значення статті, все ж таки, полягає в докладному географічному описі античних поселень розташованих на території Нижнього Побужжя та Криму, у проведенні порівняльного аналізу умов природного оточення, а також, спробі локалізації стародавніх населених пунктів, через зіставлення з відомостями, що залишили про них античні автори та використання інформації, яку несуть в собі місцеві топоніми та гідроніми.

Наступна стаття, котра торкається старожитностей Нижнього Побужжя, вміщена у X-му томі «Записок» та носить назву «Досвід досліджень про Куманів чи Половців». Нарис містить: історичні, археологічні та географічні відомості про полоцькі племена, що мешкали на території Нижнього Побужжя, включно. Автор пише: «Половці знаходились по цю сторону, тобто ліворуч річки Буг. Таким чином із співставлень відомостей літописних, виявляється, що найближчими до Дунаю були Половці Лукоморські. Вони називались так за місцем свого проживання на тому «великому луці», про який згадує Боплан. Луг цей знаходиться між річками Конкою, Дніпром та його притоками, простором біля 600 верств. Запорожці, що мешкали тут, в наступному називали його Батьком; а себе лукомор'ями». Важливість подібних нарисів, які належать перу П.О. Бурачкова, полягає в тому, що він, на відміну від багатьох інших своїх колег, котрі займались дослідженнями регіону, не концентрується, на традиційному для XIX ст. вивченні, лише, античних чи слов'янських археологічних пам'яток, а намагається аналізувати історичні відомості про територію краю в її багатоманітності та, що особливо, у відповідності до всіх відомих йому періодів історії існування людства.

Певним продовженням роздумів про локалізацію стародавнього грецького міста Каркініта стала стаття, вміщена у XII томі «Записок» Одеського товариства історії та старожитностей - «Досвід узгодження відкритого в Херсонесі напису з

природою місцевості та відомостями, що збереглися у давніх письменників, котрі відносяться до часу війн Діофана полководця Мітрідата зі скіфами». В даному нарисі теми нашого дослідження стосується уточнення географічного опису Ольвії за давніми авторами та обґрунтування того, що Ольвія і Каркіністис не лише не ідентичні за своїм місцезнаходженням, але і знаходяться на значній відстані одне від одного.

У статті «Грецько-скіфський світ на берегах Понта», що вийшла друком у 1876 році на сторінках «Журналу Міністерства народної освіти» автор справедливо відзначає роль археології для історії: «археологія надає безсумнівну користь історії, підтверджуючи її живими свідченнями». А також, акцентує увагу на, існуючій до того часу, прогалині у вивченні матеріальних решток різних епох. П.О. Бурачков підкреслює, що стаття присвячена виключно «питанню про існування на півдні Росії незрозумілої писемності в вигляді ідеографічних чи містичних знаків, котрі були у вжитку до IV віку по Р.Х. на просторі від Кавказьких гір до гирла Дніпра, Дону та на Босфорі». І хоча, основна частина нарису присвячена опису розкопок 1830 року, Кульбоського поховання, проте, тут зустрічаємо і відомості, стосовні городищ у пониззі Дніпра, що мають, на думку автора, велике значення по відношенню до давнього періоду руської історії. Цікавими є роздуми П.О. Бурачкова, що до ідентифікації, знайдених на обстежених городищах та похованнях артефактів, їх датування та приналежності до скіфського періоду, гіпотези, стосовні обміну речами між скіфським та еллінським (зокрема Ольвіополітами) світами, котрі отримали підтвердження у більш пізніх дослідженнях археологів. Також, на підставі порівняльного аналізу знаків, що містились на збруї Скіфського царя, камінні з Танаїсу та левах з Ольвії і більш пізніх татарських написів, П.О. Бурачков, робить висновок про те, що: «Татари, що прийшли на Кримський півострів, застигли вже знаки наші та запозичили їх у народів, котрі колись мешкали там». Хоча, міркування вченого, щодо скіфської та слов'янської історії до IV ст. н.е. на півдні Російської Імперії, крізь призму сучасного історично знання, виглядають дещо наївними, проте певне зерно раціонального в них неодмінно присутнє, і дає підстави вести мову про спроби застосування надбання практичної археології для розширення уявлень про вітчизняну історію.

У статті 1877 року вміщеної, так само, у «Журналі Міністерства народної освіти» під назвою «Про записку Готського Топарха», за авторством П.О. Бурачкова, подається критика географічних нарисів, сучасних вченому, авторів, що до території Новоросійського краю. За своїм характером, вказана публікація є спорідненою з попередньою «Грецько-скіфський світ на берегах Понта» та розкриває взаємодію слов'янської і візантійської культур на півдні сучасної України. Цікавою є спроба локалізації П.О. Бурачковим, на підставі аналізу записки топарха, слов'янського племені «Улучів» на території, яка охоплює і Нижнє Побужжя, також. Автор наполягає на тому, що територія на якій проживав

топарх розташовувалась не в Криму, а в області Дніпра і описані ним події, є «новим джерелом» для Руської історії. Прогресивним для вітчизняної наукової думки XIX ст. є один з висновків вченого, про те що історична наука не може розвиватися без археологічних досліджень.

У публікації «Замітка з приводу думки В.В. Латишева про місцезнаходження Іпполаєвого мису», вміщеної у «Журналі Міністерства народної освіти» за 1887 рік П.О. Бурачков, вступає в суперечку з іншим відомим дослідником старожитностей Нижнього Побужжя В.В. Латишевим з приводу місцезнаходження Іпполаєвого мису. На думку П.О. Бурачкова гіпотеза В.В. Латишева про ідентифікацію Іпполаєвого мису з мисом Станіславським, зроблена на підставі аналізу свідчень давніх авторів та робіт «Чіркова і Бруна», не є правомірною, автор же доводить, що згадуваний Геродотом Іпполаєв мис, був розташований на протилежному до Ольвії березі.

Наступним нарисом П.О. Бурачкова, якому б хотілося приділити увагу, є «Замітки з історичної географії південно-руських степів», друкований у 1886 році в журналі «Київська Старовина». Ця робота є важливою для нас, на сам перед тим, що в ній вчений намагається локалізувати острів Св. Еферія, ототожнюючи його з Тендрою. П.О. Бурачков піддає критиці висловлену раніше Ф.К. Бруном гіпотезу, згідно якої острів Св. Еферія – це Березань, наводячи, як доказ описи ландшафту, що дійшли до нього від попередніх поколінь. Так, П.О. Бурачков зазначає, що «Оселившись на Кінбурнському півострові у 1760 році, праїд мій застав весь лівий бік лиману від фортеці Кінбурна до Олешек вкритою корчастим, хоча і не суцільним лісом, що складався з дубу, берези, вільхи, берести та осики; звірі, як наприклад, дикі кози, свині чи навіть олені, знаходили у них захист». Вчений вважав, що острів Св. Еферія, «звичайно, повинен був відноситись до острова Тендра, оскільки на просторі своєму, за багатством води та дров'яного лісу являє собою більше зручностей для постою, ніж маленький, скелястий острів Березань». Сьогодні топонім Тендра належить піщаній косі, на південному сході від гирла Дніпровського лиману, але ще у XIX ст. західна частина була відділена від решти коси і вважалась окремим островом, який носив ім'я Тендра. Нажаль, припущенню П.О. Бурачкова, передувало дослідження Ф.К. Бруна, котрий у своїй роботі «Чорномор'я. Збірник досліджень по історичній географії південної Росії (1852-1877 р.)» ґрунтовно доводив, що острів Св. Еферія – ні що інше, як Березань, і думка останнього для сучасників, була авторитетнішою, хоча на сьогодні дослідники більше схиляються до тверджень, наведених іншими вченими XIX ст., про те що острів Св. Еферія – це західна частина Кінбурнського півострова.

Найвизначнішим твором вченого став, окремо виданий «Загальний каталог монет, що належать еллінським колоніям, котрі існували в давнину на північному узбережжі Чорного моря, у межах сучасної південної Росії» (Одеса, 1894). Чудове видання вийшло дуже обмеженою кількістю екземплярів, всього у 150 примірників. Об'ємом, майже, 300 сторінок, воно було добре проілюстроване.

Незважаючи, на початкові наміри автора зробити каталог у декількох частинах, світ побачив лише перший з числа, задуманих П.О. Бурачковим випусків. На сьогоднішній день, збереглося менше за півсотні примірників, цього важливого для багатьох нумізматів, рідкісного видання. У своїй роботі П.О. Бурачков наголошує на тому, що «пам'ятки нумізматичні складають загалом один з найнадійніших посібників для історії», а оскільки стародавні автори лишили надто мало відомостей про культурний розвиток народів, котрі мешкали на території регіону, то нумізматичні пам'ятки по відношенню до історії Новоросійського краю складають виключний інтерес. Тут розглядається питання про етнічне походження і взаємодію скіфів та еллінів, спорідненість та роз'єднаність їх культур, подається докладний аналіз грошового обігу та монетної справи, вказаних народів на підставі археологічних знахідок. Проаналізувавши значну кількість знахідок античних монет та медалей, П.О. Бурачков робить висновок про те що інфраструктура ольвійського поселення виходила далеко за межі міста і мала свої осередки в Очакові, на Березані, Кінбурні. Перший розділ роботи, найбільший за обсягом, має назву «Ольвія», містить історію карбування монет, докладний опис та класифікацію нумізматичної системи полісу, у доповненні до розділу вміщено малюнки із зображенням зразків монет та медалей.

Таким є короткий перелік робіт П.О. Бураčkова, в яких містяться відомості про старожитності Нижнього Побужжя. Підбиваючи підсумки, хотілося б відмітити, що розглядувані, у нарисах П.О. Бураčkова, питання з історичної географії регіону, котрі часто і густо, піддавались критиці його сучасниками, не лише у деяких випадках були вірно розв'язані, але подекуди підтверджуються сучасними дослідженнями. Деякі з проблем, піднятих вченим, і понині лишаються дискусійними. Звичайно, певна частина гіпотез П.О. Бураčkова виявилась ефемерною та бездоказовою, але важливість досліджень вченого, що до археології, історії, етнографії та історичної географії Нижнього Побужжя у ХІХ ст. не підлягає жодному сумніву.

Поряд з відомостями, присвяченими пам'яткам античності на території Нижнього Побужжя, у «Записках» ОТИС ми зустрічаємо поодинокі безсистемні статті, котрі носять переважно описовий характер та присвячені археологічним дослідженням пам'яток Середньовіччя і Нового часу: «Шведські монети на Руській косі» М.Н. Мурзакевича (аналіз нумізматичного матеріалу, знайденого у вигляді скарбу на Руській косі), «Вірменські написи, що знаходяться на Півдні Росії» В.Н. Юргевича (написи знайдені на камінні Кінбурнської фортеці), «Топографічний опис, котрий дістався за мирним трактатом від Оттоманської порти у володіння Російської Імперії, землям, 1774 року» П.О. Зеленого (у тому числі, опис Кінбурна), до цього можна додати нариси, присвячені козацькій добі князя І.С. Мишецького, М. Левченка, А.О. Шмідта, І. Кареліна та інших.

Отже, як бачимо археологічним пам'яткам Нижнього Побужжя у «Записках» приділялася неабияка увага починаючи з самого першого їх тому. ОТИС залишило

по собі вагому наукову спадщину, котру і досі використовують дослідники історії Півдня України у своїх пошуках, розробках та працях. На перший погляд, весь процес існування цієї установи здається загальновідомим, а її науковий доробок – досконало вивченим і використаним. Та при більш детальному розгляді виявляється, що не так часто цей осередок історичної думки у краї ставав предметом вивчення науковців.

Одеська археологічна школа відіграла вирішальну роль в справі дослідження археологічних пам'яток Нижнього Побужжя у ХІХ ст. Ядром її формування став Новоросійський університет. В сучасному наукознавстві визначення поняття «наукова школа в археології» лишається дискусійним. Зміст, який вкладається в нього у нашій роботі, не претендує на універсальність та загальну уживаність. Необхідним фактором, що забезпечує спадковість ідей та підходів у ході створення взаємозв'язку «вчитель – учні», є: 1) педагогічна та/чи експедиційна діяльність визначних учених; 2) розвиток в ході її нових підходів до матеріалу та нових концепцій, котрі утворюють відчуття причетності до наукових досягнень та перспектив; 3) оперативний науковий обмін між представниками школи, котрий здійснюється, як по формальних, так і неформальних каналах.

Ще за часів існування Ришельєвського ліцею (1817-1865) викладацькою діяльністю у ньому займалися видатні науковці дослідники археологічних пам'яток Нижнього Побужжя, такі як: М.Н.°Мурзакевич, В.Н.°Юргевич, Ф.К.°Брун та П.В.°Беккер. Перетворення у 1865 році Ришельєвського ліцею на Імператорський Новоросійський університет стало важливим моментом в оформленні археологічної науки краю у системі навчальних закладів та наукового знання на півдні Російської імперії. Серед професорсько-викладацького складу новоутвореного університету особливим інтересом до старожитностей Нижнього Побужжя вирізнялись: В.Н.°Юргевич, Ф.А.°Струве, Ф.К.°Брун, Н.П.°Кондаков, В.І.°Модестов, Е.Р. фон Штерн, М.Ф.°Болтенко та ін. На момент утворення Новоросійського університету в Одесі вже була в наявності розвинена інфраструктура історичної науки, в роботі ланок якої, найактивнішу участь приймали викладачі вишу. Треба відзначити й появу можливості публікувати результати досліджень на сторінках періодичних та наукових видань, що значно сприяло обміну науковим досвідом та подальшому розвитку археологічної науки в університеті.

З першого дня заснування університет являв собою складову системи «відомства народної освіти», заснованої на «класичній» базі та знаходився на території, історично багатій на пам'ятки давньогрецької та римської культур. Новоросійський університет, апріорі, виступав потенційним місцем антикознавчих студій, – особливо тих розділів науки про класичні старожитності, предметом котрих є вивчення матеріальних решток. Новоутворений Одеський університет став значним центром наукових досліджень та викладацької діяльності в цій галузі, що не в останню чергу було обумовлене працею в його стінах відомих діячів

вітчизняної науки.

Біля витоків археологічної науки у Новоросійському університеті стояв колишній ординарний професор та декан історико-філологічного Казанського університету, **Федір Аристович Струве (1816-1885 рр.)**, котрий обійняв кафедру грецької словесності і відразу ж показав себе значним спеціалістом у галузі давньої історії. Так, вже на початку жовтня 1865 року в його квартирі відбувся перший університетський археологічний консилиум, участь в якому брали В.Н. Юргевич та Ф.К. Брун. На цій нараді Ф.А. Струве багато розмовляв про наново відкриті ольвійські епіграфічні пам'ятки з колекції П.О. Бурачкова. У подальшому «напис Колегії Сімох» та псефізм на честь Посида, сина Сатира були опубліковані Ф.А. Струве у відомій роботі «Нові написи ольвійські» (Одеса, 1866), де автор подає докладний опис, переклад збереженої частини та тлумачення тексту вміщеного в написах. Цікавість дослідника до старожитностей Нижнього Побужжя була задоволена низкою подорожей по території краю, зокрема, Ф.А. Струве відвідав Парутине, де оглянув Ольвійське городище та намагався розв'язати проблему вивчення «дуже складного питання місцевої стародавньої топографії», що належала до античних часів. Даній проблематиці дослідник планував присвятити спеціальну роботу, але маючи велику зайнятість, так і не знайшов часу для її публікації. Проте, вона знайшла своє відображення в читаному загальному курсі лекцій з «грецьких старожитностей», у «розгляді» IV книги Геродота на практичних заняттях, у спеціальному курсі «Нарис географії Греції та її колоній». Почесний член Одеського товариства історії та старожитностей (1865 р.), дійсний член Імператорського Московського археологічного товариства (1869 р.), Ф.А. Струве використовував будь-яку можливість для сприяння поширенню та популяризації вітчизняної історичної науки за кордоном, з його ім'ям пов'язані перші контакти молодого університету з найбільшими європейськими науковими центрами. Збір «корисної для новоросійських старожитностей» інформації, налаштування наукових зв'язків з представниками археології за кордоном (з багатьма спеціалістами по «стародавній філології» він був знайомий особисто чи листувався), придбання матеріалів для університетського музею витончених мистецтв та Мінц-кабінету (завідування яким було покладено на професора), виконання різноманітних доручень університету та товариства (ОТІС), – таку мету висувало перед А.Ф. Струве його відрядження за кордон у 1868 році. Відвідавши Грецію, Італію, Францію та Німеччину, вчений завершив свій вояж на міжнародному з'їзді філологів у Варцбурзі, де виступив з розширеною доповіддю про останні наукові розшуки на території Північного Причорномор'я. Проте, реалізувати всі свої амбітні наукові плани Ф.А. Струве не вдалося. Через вплив низки суб'єктивних причин, професор у 1870 р. полишив викладання у Новоросійському університеті й отримав призначення на посаду завідувача гімназії при Історико-філологічному інституті та переїхав до Петербургу.

Ще одним викладачем Новоросійського університету, який активно займався

вивченням старожитностей Нижнього Побужжя став **Владислав Норбертович Юргевич (1819-1898 рр.)**. В.Н. Юргевич, колишній викладач Ришельєвського лицю, став офіційним представником науки про античність на історико-філологічному факультеті університету. Він обійняв кафедру римської словесності, але не маючи відповідного вченого ступеню, був призначений лише виконуючим обов'язки екстраординарного професора з 1865 року та успішно витримавши докторський диспут, невдовзі був призначений на посаду ординарного професора з 1867 року, пропрацював у Новоросійському університеті до 1887 року. Як викладач, В.Н. Юргевич був ославлений виключною вимогливістю до студентів, він «...і зовсім знати не знав про існування чого-небудь іншого, окрім класиків, а тому з фанатичною ревністю відносився до занять його предметом». Розділяючи обов'язки дійсного члена ОТІС з 1858 р., секретаря – з 1875 та президента – з 1883 р., вийшовши у відставку професор «всю свою енергію присвятив інтересам та виокремив для своєї наукової цікавості особливо складну та не розроблену у науці галузь лапідарних написів та монет стародавнього Півдня», виступаючи «то палким захисником їх незайманості, то настільки ж гарячим обвинувачем їх, як користюльного фальсифікату». У чисельних публікаціях, присвячених тематиці археологічних пам'яток Нижнього Побужжя, вчений не задовольнявся лише звичайним введенням до наукового обігу текстів знайдених написів, а супроводжував всі свої публікації докладними коментарями поширеними екскурсами до стародавньої історії.

У травні 1866 р. на посаду доцента Новоросійського університету було обрано **Філіпа Карловича Бруна (1804-1880 рр.)**. Відомий вчений приймав безпосередню участь у діяльності ОТІС з моменту його заснування і до моменту приходу в університет мав уже низку публікацій, серед яких важливе місце займали праці з давньої історії та топографії античного часу території Північного Причорномор'я. У квітні 1864 р., Імператорська археологічна комісія «з особливим задоволенням повідомляє про бажання» вченого «відвідати цим літом Новоросійський та Бессарабський край, для перевірки на місцевості топографічних свідчень Геродота щодо Скіфії і тому, вважає собі за обов'язок, в міру своїх можливостей» сприяти дослідженням. Дана справа отримала високу оцінку серед спеціалістів, нарівні з багаточисленними статтями Ф.К. Бруна із стародавньої та середньовічної топографії Північного Причорномор'я, що частково були вміщені у збірці робіт вченого, перший том котрих був відзначений Уварівською премією.

Вивчення історичної географії отримало безпосереднє відображення й у викладацькій роботі вченого: у Новоросійському університеті Ф.К. Бруном була прочитана низка курсів з даної тематики, зокрема, вже у перший 1886/1887 навчальний рік роботи він проводив заняття з «історії географії та відкриттів у давнину та середні віки, із звертанням значної уваги на землі, що лежать поблизу Чорного моря...». Свою увагу до періоду раннього залізного віку та північно-причорноморських степів дослідник продемонстрував у курсі етнографії Скіфії.

У др. пол. XIX ст. Імператорський Новоросійський університет став одним із пріоритетних центрів наукового вивчення старожитностей Нижнього Побужжя, що у більшості своїй було пов'язане з роботою Ф.А. Струве, В.Н. Юргевича та Ф.К. Бруна. Основним напрямком дослідницького інтересу науковців-викладачів стали проблеми стародавньої географії регіону, звернення до епіграфічних та нумізматичних матеріалів, знайдених на території Ольвії та Березані. Проте, наукова діяльність за своїм характером все ще носила «кабінетний характер». Певною межею можна позначити період з середини 80-х років XIX ст., коли з одного боку було проведено VI Археологічний з'їзд в Одесі (1884 р.), що наочно продемонструвало глибоку зацікавленість старожитностями з боку всього науково-історичного загалу університету (для багатьох представників котрого ця тематика, навіть, близько не була предметом наукових пошуків), з іншого – саме в цей час, на історико-філологічний факультет приходять такі молоді спеціалісти, як Олександр Васильович Нікітський та, особливо, Ернст Романович фон Штерн, вчені котрі зробили неоцінений внесок у формування традиційної польової археології та вивчення старожитностей Нижнього Побужжя.

Ернст-Валльфрід фон Штерн або **Ернст Романович фон-Штерн (1859-1924 рр.)**, був вихідцем з Ліфляндії. Наприкінці XVIII ст. родина Штернів, отримавши дворянський статус, увійшла в коло Ліфляндської знаті. Ернст-Валльфрід народився 25 червня 1859 р. в родовому маєтку Штернів Зейерсхофе. Тут він провів дитячі роки і отримав початкову домашню освіту. У 1872 році майбутній вчений переїжджає до м. Дерпт, де вступає до класичної гімназії, яку закінчив із золотою медаллю у 1877 році. Під час навчання Ернст Романович продемонстрував чудові здібності до науки, особливо його цікавила історія. Після завершення курсу середньої освіти Ернст Романович вступив до Дерптського університету, але дуже скоро, за порадою директора гімназії, домігся прийому на новостворений при Лейпцизькому університеті факультет класичної філології, де навчався протягом наступних трьох років.

Головним наставником Е.Р. фон Штерна в Лейпцигу був видатний вчений і педагог Юстус-Герман Ліпсіус, разом з яким майбутній всесвітньо відомий вчений пройшов сувору філологічну школу, вдосконаливши свою мовну підготовку, долучився до мистецтва критичної інтерпретації текстів та до занять з так званими старожитностями, тобто історико-правовими пам'ятками античності. У 1880 р. Е.Р. фон Штерн представив твори на задану Ю.Г. Ліпсіусом тему - про авторитет римського сенату, після чого завершив своє навчання в Лейпцизькому університеті і отримав право викладання латинської та грецької мов у гімназіях. Що ж стосується інтересу до історії, то він з'явився у Е.Р. фон Штерна не випадково. Його філологічні та, згодом, археологічні дослідження завжди були для нього підставою для наступних більш концептуальних історичних побудов. Так, у 1883 році Е.Р. фон Штерн опублікував свою магістерську дисертацію про змову Катіліни, а всього через рік і докторську дисертацію, на цей раз на тему з грецької

історії - про Спартано-фіванське протистояння в першій половині IV ст. до н.е. Дистанція всього в один рік між цими важливими етапами наукового шляху красномовно свідчить про великі здібності та виняткову працьовитість молодого вченого.

Наприкінці 1884 року Е.Р. фон Штерна запросили до Новоросійського університету для викладання тут класичної філології. З переїздом до Одеси розпочався новий і надзвичайно плідний період наукової діяльності Ернста Романовича, котрий тривав більш ніж чверть століття. Головну роль в культурному житті Одеси грала античність: офіційний, підтримуваний урядом класицизм змикався тут з живим інтересом науковців до численних речових залишків класичної культури, і все це разом створювало надзвичайно сприятливі умови для історико-археологічних досліджень. В Одесі Е.Р. фон Штерн зробив блискучу академічну кар'єру і скоро став однією з найбільш значущих постатей місцевого вченого світу. В Новоросійському університеті він уже через рік був призначений екстраординарним (1896), а потім став і ординарним професором. Паралельно із викладацькою діяльністю Ернст Романович активно публікує свої наукові досягнення. Так, з під його пера вийшло понад дві сотні наукових праць, присвячених різним аспектам вивчення класичних старожитностей Північного Причорномор'я. Окрім активної педагогічної та науково-аналітичної діяльності Е.Р. фон Штерн займався археологічним вивченням регіону.

Перші самостійні розкопки науковець провів у 1900 році в Тірі, власне кажучи, це були перші розкопки, проведені на вказаній пам'ятці. Дослідженням Тіри Е.Р. фон Штерн займався в наступні 1903 та 1912 роки. З 1902 по 1903 рр. вчений проводив археологічні роботи по вивченню поселення Петерни у Бессарабії, котре ідентифікував як таке, що належить до пам'яток трипільської культури. Але найбільшу кількість польових сезонів (1904-1909, 1913) Ернст Романович провів на острові Березань.

Античні скарби Березані вабили дослідників старожитностей з початку XIX ст., але перші розкопки на острові були проведені Р.О. Пренделем лише у 1884 році. Наступні дослідження цієї античної пам'ятки відбулися після дванадцятирічної перерви у 1896 році та організував і провів їх учень Е.Р. фон Штерна Б.В. Фармаковський. У 1900 році Г.Л. Скадовський, котрий у 1900-1901 рр. вивчав березанський некрополь, запросив Ернста Романовича на острів з метою вивчення керамічного матеріалу піднятого ним під час розкопок. Проаналізувавши знахідки Е.Р. фон Штерн дійшов висновку, що античне поселення на острові є одним із найдавніших (VII - поч. VI ст. до н.е.) на північному узбережжі Чорного моря. Наприкінці травня 1902 року група членів ОТІС прибула на острів Березань з метою проведення одноденних розкопок, результати яких переконали Ернста Романовича в необхідності подальшого систематичного вивчення пам'ятки античності.

У 1904 році за дорученням Археологічної комісії на острів Березань була відправлена експедиція, керувати якою було запрошено Е.Р. фон Штерна. Для нього цей сезон став першим у низці його самостійних розкопок на острові. Перші два сезони (1904-1905) Е.Р. фон Штерн продовжував справу вивчення Березанського некрополя. Потім цілком переключився на дослідження шарів поселення в північно-східній частині острова. Розкривши більшу частину площі поселення, Е.Р. фон Штерн детально охарактеризував його шари і склав стратиграфічні описи пам'ятки, приділивши увагу проблемам хронології побутування грецького поселення. Виділені ним шари - «мілетський» (VII-VI ст. до н.е.) і «аттичний» (кінець VI - початок V ст. до н.е.) - були докладно описані за керамічним імпортом. Е.Р. фон Штерн, знаходячи на острові, також, кераміку римського часу і враховуючи відомі епіграфічні пам'ятники, висловлювався на користь сезонного відвідування культових пам'ятників на честь Ахілла жителями Ольвії перших століть н.е.

Результатом проведених Е.Р. фон Штерном археологічних розкопок стала створена ним аутентична наукова концепція історичного розвитку Березанського поселення, основна суть якої полягала у «дворазовому» заселенні острова. При цьому вчений вважав, що само поселення проіснувало на острові, приблизно, протягом сторіччя. Не дивлячись, на те, що на сьогоднішній день застосована Ернстом Романовичем методика ведення розкопок вважається застарілою, більшість з його наукових ідей отримали в подальшому своє підтвердження, а важливість проведених вченим досліджень не можливо переоцінити. За сім польових сезонів за участю Е.Р. фон Штерна на о. Березань була визначена стратиграфія та створена відносна хронологія пам'ятки, виявлені два періоди будівництва у житті поселення, а також вперше розроблена власна теорія грецької колонізації, що базувалась на археологічному матеріалі.

Сімейна трагедія (загибель молодшого сина) стала причиною від'їзду Ернста Романовича в Німеччину в 1911 р., де він зайняв пост професора університету в м. Галле. Але і там вчений продовжував працювати над Березанською проблематикою. Він поступово вводив до наукового обігу накопичений за шість минулих польових сезонів археологічний матеріал, хоча до кінця життя так і не встиг довести цю справу до кінця. Останній польовий сезон проведений Ернстом Романовичем на острові відбувся у 1913 році, докладний звіт про нього був надрукований в Одесі у 1915 році окремим виданням. Стаття була набрана для 32-го тому ЗОТІС, але через цензурні перепони до нього не увійшла. Так чи інакше, Е.Р. фон Штерном було зроблено багато по дослідженню цілого спектру проблем, пов'язаних з стародавньою історією Північного Причорномор'я. Він плекав мрію написати загальну історію Античного Причорномор'я. Свідченням цього факту виступають його загальні оглядові статті, які регулярно друкувалися в німецьких періодичних виданнях і служили важливим джерелом наукової інформації для тих західноєвропейських фахівців, які цікавились Понтійськими

старожитностями. Спираючись на всі доступні йому матеріали, в тому числі і на результати власних археологічних розкопок, автор поетапно простежував історичний розвиток в цій зоні: перші поселення індоєвропейських племен в Дністровсько-Дніпровському межиріччі в III тис. до н.е.; поява на початку I тис. до н.е. нових, тепер уже іранських племен, відомих під загальною назвою скіфів; нарешті, грецьку колонізацію VIII-VII ст. до н.е.

Світова війна і подальші революційні події порушили нормальний ритм життя. Е.Р. фон Штерна спіткали сумні втрати – і в родовому маєтку в Ліфляндії, і серед членів родини. Однак Ернст Романович продовжував наполегливо працювати. Ще з більшим завзяттям він звернувся до виконання громадських обов'язків по університету, всіляко використовуючи свій авторитет і становище в суспільстві для вишукування необхідних в цей час матеріальних засобів на розвиток науки.

Педагогічна діяльність Е.Р. фон Штерна стала важливим етапом у розвитку антикознавства в Одесі. Ним було виховане нове покоління дослідників античності, істориків та археологів, серед яких були такі видатні вчені, як дослідник грецької історичної традиції М.І. Мандес (1866-1934 рр.), знавець грецьких релігійних уявлень та вірувань Е.Г. Кагаров (1882-1942 рр.), відомий своїми розкопками в Ольвії Б.В. Фармаковський (1870-1928 рр.), нарешті безпосередній продовжувач справи Е.Р. фон Штерна на території Нижнього Побужжя та дослідник о. Березані М.Ф. Болтенко (1888-1959 рр.). Саме в цей період починає формуватися наукова спадковість, котра ознаменувала формування археологічної школи при Новоросійському університеті та дала вітчизняній і світовій науці плеяду видатних вчених та археологів.

Життя Ернста фон-Штерна обірвалося в квітні 1924 р. З його смертю європейська наука про античність втратила одного з найбільш видатних і найдостойніших своїх прихильників. Вагомим було значення його наукових звершень, хоча вони і не вилилися в форму узагальнюючих праць ані власне античної, ані причорноморської історії. Важливу роль діяльність ординарного професора відігравала, також, в науково-громадському житті Західної та Східної Європи. Публікуючи свої роботи то російською, то німецькою мовами, Е.Р. фон Штерн, за влучним визначенням В.П. Бузескула, «був як би посередником між російською і німецькою наукою, сполучною ланкою між тією і іншою, у своїх рецензіях на сторінках німецьких друкованих органів нерідко знайомлячи Захід з працями російських вчених». У Росії на рубежі XIX-XX ст. він, у всякому разі, був одним з найвидатніших учених-класиків, чії наукові інтереси розповсюджувались на всі області античної історії - грецьку, римську і причорноморську, а заняття відрізнялися поєднанням роботи історика, археолога і мистецтвознавця.

Свої дослідження професорсько-викладацький склад університету публікував у почасових науково-інформаційних виданнях: «Літописи Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті» та «Записки

Імператорського Новоросійського університету». 113 томів останніх вийшли друком з 1867 по 1913 рік, оприлюднивши результати наукових досягнень викладачів Новоросійського університету з математики, фізики, хімії, геології, географії, біології, медицини, археології, історії, економіки, статистики, правознавства, філософії, психології, філології, мистецтвознавства. З 1-го по 5-й том на сторінках «Записок» друкувалися переважно наукові праці, окремі дослідження та переклади. Починаючи з 6-го тому, до вказаного переліку було додано видання протоколів засідань вченої ради університету, що є важливим джерелом з історії науки у вищі. Щороку виходило кілька томів. До 1909 побачили світ 112 томів, а з 1909 року почали видаватися праці окремих факультетів. Так з 1909 по 1918 рік вийшло 14 випусків «Записок» історико-філологічного факультету. У «Записках» публікували свої праці видатні історики межі XIX-XX ст.: П.М.°Біциллі, Ф.К. Брун, Р.Ю.°Віппер, О.О. Кочубинський, І.А. Лінніченко, О.В. Маркевич, Г.І.°Перетяткович, Ф.В. Режабек, М.І. Смирнов, Є.П.°Трифільєв, Ф.І. Успенський, А.В. Флоровський, Е.Р. фон Штерн та ін. Не дивлячись на те, що у вказаному виданні практично не публікувалися дані про старожитності Нижнього Побужжя, ми вважаємо за доцільне згадати про нього в нашій роботі, як про важливе джерело, котре засвідчує надзвичайно плідну наукову діяльність викладачів Новоросійського університету.

До середини XIX ст. з'явилися об'єктивні передумови для організації урядового органу, котрий повинен був зосередити в своїх руках нагляд і управління археологічною діяльністю в Російській імперії. Ініціатором його створення став почесний член Імператорської академії наук (1852 р.) граф Лев Олексійович Перовський (1792-1856 рр.). З 1850 р. він завідував створеною з його ініціативи Комісією для дослідження старожитностей і брав участь у проведенні розкопок під Новгородом, в Суздалі та Північному Причорномор'ї. Він зумів створити невеликий колектив однодумців з 11 осіб, що займалися тільки археологічною діяльністю. Значну увагу Л.О. Перовський приділяв методиці розкопок – в обов'язковому порядку він наказав, тим хто безпосередньо займався розкопками, вести щоденні записи ходу робіт у журналі (польовому щоденнику), причому з вимогою попередньої характеристики досліджуваної місцевості, описом знахідок, зйомкою планів та графічною фіксацією об'єктів, складанням звітів про польові дослідження. Поховання наказувалося розкривати у присутності не менше, ніж трьох осіб із складанням докладного протоколу. «Роботи ці, навіть... коли вони не супроводжуються примітними знахідками», не повинні були «пропадати дарма для науки» і зобов'язані проходити під жорстким контролем місцевої адміністрації та МВС. Як і раніше, «речі з археологічних комплексів роз'єднувалися – найбільш цінні відсилались до Ермітажу, решта передавалася до місцевих музеїв старожитностей. Л.О. Перовський очолював Міністерство уділів і Кабінет Його Імператорської Величності, де з 30 серпня 1852 року за його ініціативи, затвердженої Миколаєм I, було зосереджено керівництво всіма розкопками в країні.

За участю графа була розроблена «широка суворо наукова програма систематичного дослідження ...півдня Росії шляхом планомірного розкопування руїн грецьких міст та їх некрополів – Керчі, Херсонеса, Фанагорії, Ольвії і всієї купи розпорощених по південноросійському степу курганів». Підсумковим документом всіх археологічних робіт у Росії повинен був стати представлений імператору зведений щорічний звіт про розкопки, на жаль, виданий лише одного разу.

За розпорядженням царя й у відповідності до наміченого Л.О. Перовським плану було розпочато вивчення скіфських курганів Придніпров'я, проведені масштабні археологічні розкопки в різних регіонах Причорномор'я – в Катеринославській губернії (Александропольський курган та ін.), в Ольвії та інших античних містах Північного Причорномор'я, досліджувалися поселення ольвійської периферії у сіл Козирка, Чортувате, Аджигол, Кисляківка, Олександрівка, Станіслав, Березанське городище.

Після смерті Л.О. Перовського керівництво археологічними розкопками в країні перейшло під контроль С.Г. Строганова. Строганівська комісія 2 лютого 1859 року була реорганізована в Імператорську археологічну комісію. До її завдань входили: здійснення розкопок на всій території країни, збирання відомостей про пам'ятки, «наукова обробка та оцінка» знайдених старожитностей. Положенням 1859 року Комісії було надане право контролю за всіма «іншими спробами» розкопок, причому всі старожитності, котрі були знайдені приватними особами, повинні були, по можливості, подаватися через місцеве керівництво на розгляд Комісії.

Археологічна комісія (АК), стала справжнім науковим центром вітчизняної археології XIX ст. У щорічних звітах новоутвореної установи містилося багато цінної інформації про «здійснення археологічних розкопок» на території Нижнього Побужжя, включно. Згідно параграфу першому «Положень про Імператорські археологічні комісії», комісія стала окремою установою у Міністерстві імператорського двору (всі інші археологічні товариства перебували у відомстві Міністерства народної освіти) і мала на меті: «розвідки предметів старовини, що переважно відносяться до вітчизняної історії й життя народів, що жили колись на просторі, який займає нині Росія; збори відомостей як про народні, так і інші пам'ятники старовини, що знаходяться в державі, та наукову розробку й оцінку старожитностей, що відкриваються». Для виконання цих завдань Комісії надавалося право здійснювати розкопки на всіх місцевостях «чудових в історичному відношенні, або тих, що дають привід розраховувати на відкриття старожитностей», та слідкувати за всіма відкриттями предметів старовини, про що Комісію сповіщало місцеве керівництво, а по можливості, й надсилало окремі предмети на її розгляд.

Проте, розглядаючи діяльність комісії до 1900 року, насамперед треба відмітити, що комісія відступила від тих широких рамок, які їй були зазначені

першим параграфом Положення, обмежившись розкопками на півдні Росії, тобто регіоном Північного Причорномор'я, й Нижнього Побужжя зокрема, та науковим описом предметів, що знаходилися у південних музеях та Імператорському Ермітажі. У цьому випадку Комісія виступала лише як продовжувач тих робіт, які здійснювалися в регіоні ще на поч. XIX ст.

Більшість розкопок в регіоні завершувалася відкриттям гробниць, переважна частина яких була вже пограбована, тому траплялися роки, коли всі знахідки обмежувалися дрібними бронзовими речами, низкою грецьких і римських монет.

Друкованим органом Комісії виступали її «Звіти», які видавалися російською і французькою мовами і надавали відомості про роботу Комісії протягом одного чи двох років. Кожен том мав два відділи: «Звіт» комісії про дії за минулий рік і «Додатки» – про зміст зображення або тільки пояснення предметів, знайдених при розкопках чи тих, що перебували в Ермітажі та інших подібних установах. За 1859-1915 рр. вийшло 46 томів. Також Комісія випустила 22 атласи до «Звітів», альбом малюнків та вказівники за 1882-1898 рр., 37 томів «Матеріалів з археології Росії» (1866-1918 рр.), 66 випусків «Відомостей Археологічної комісії» (1-й том у 1886 р., потім у 1901-1918 рр.) та 9 окремих видань, присвячених питанням вітчизняної археології. З окремих видань Комісії варто звернути увагу на «Матеріали по археології Росії» (1 і 2 випуски «Старожитності Геродотової Скіфії» (1866); 3 і 4 – (1873)), де також містяться відомості про археологічні пам'ятки Нижнього Побужжя.

Згідно «Звітів» Комісії та «Матеріалів з археології Росії», у перші роки діяльність установи обмежувалася розкопками, дослідженнями та охороною археологічних пам'яток давньогрецького часу, але згодом, завдячуючи Голові Комісії графу А.А. Бобринському сфера інтересів її значно розширилася. Перший рік своєї діяльності Комісія присвятила здійсненню археологічних пошуків серед курганів «країни геррів» у Катеринославському повіті, частина якого захоплює територію Нижнього Побужжя.

Незадовго до відкриття Археологічної комісії у Катеринославському повіті, у 50 верстах від Дніпра було відкрито один з таких курганів, що носив місцеву назву «Лугової могили». Імператорська Археологічна комісія звернула увагу на скіфські кургани Катеринославської губернії ще й тому, що в той час було знайдено на місці давньої Ассирії, Вавілонії та Персії багато клиноподібних написів мовою, що притаманна скіфам. Розкопки 1859 року були доручені члену комісії І.Є. Забеліну. Розкопано та досліджено було чотири кургани. Два з них, що стояли поряд, у місцевих жителів носили назву «Близнюки», подібність їх була лише зовнішньою.

На думку Комісії, перший курган містив у собі рештки володаря, а останній – його родичів або рабів, що прослідували за ним у могилу. Такі кургани, вважали дослідники, давали можливість ближче ознайомитись з характером, звичаями, віруваннями та, взагалі, з усім навколишнім оточенням зниклого племені. Подібні

погляди членів комісії дають підставу вважати рівень дослідження ними пам'яток старовини значно вищим за методи якими у своїх археологічних розшуках користувалися попередники – представники археологічних товариств XIX ст.

Опис розшуків начиння іншого кургану «Лугової могили» та речей, що були відкриті у ньому, представлений у «Звітах» Н.П. Линевичем, та доповнювався більш ніж 170 малюнками художника Медведєва із зображенням цих речей у їх натуральному розмірі. У 1860 році діяльність Імператорської Археологічної комісії полягала у продовженні розкопок у Катеринославському повіті. Так були досліджені кургани, що носили місцеву назву «Товстих могил» та мали вигляд півкуль. Курган «Товста могила» за розшуками виявився геть схожим із курганом «Лугова могила». У подальшому були досліджені кургани: «Гостра могила», «Близнюки», «Кам'яна могила» та величний курган «Товста Чортотлицька могила». Таким чином виглядали дослідження членів Археологічної комісії щодо кочових пам'яток Нижнього Побужжя.

До 1873 року відноситься перша спроба Археологічної комісії залучитися до вивчення Ольвії: вона відправляє туди своїх членів І.Є. Забеліна та В.Г. Тизенгаузена, котрі провели в Ольвії значні земляні роботи, як на городищі так і на некрополі. За своїм об'ємом дані розкопки далеко перевершили всі раніше проведені в Ольвії археологічні роботи. Нажаль, вони велися невірними у методичному відношенні прийомами – довгі поздовжні та поперечні траншеї у різних частинах території міста. Тому результати розкопок були незначними: вони дали лише деякий матеріал з топографії Ольвії та окремі речові знахідки – епіграфічні, керамічні, нумізматичні. Від цих розкопок очікували більше, ніж вони дали. З цієї причини Археологічна комісія довгий час не поверталася до розкопок в Ольвії.

У 1886 році невеликі роботи вів на низці Ольвійських поселень та її периферії, біля селищ Стара Богданівна і Кам'янка, І.К. Суручан, котрий опублікував їх результати у «Звіті про дії Імператорської археологічної комісії за 1886 рік». У 1894 році поблизу Парутинського кладовища вів розкопки В.Н. Ястребов, після чого надрукував у звітах свій «Звіт про розкопки, здійснені в с. Парутине». У 1894 році Археологічна комісія повертається до питання про розкопки Ольвії: вона командувала туди Б.В. Фармаковського. У 1896 р. Б.В. Фармаковський змушений був обмежитися розкопками некрополя на селянських подвір'ях та вулицях села Парутина. Пояснювалось це тим, що поміщики Мусіні-Пушкіни, котрим належали тутешні землі, включаючи територію давньої Ольвії, не давали дозволу на ведення розкопок, бажаючи скористуватися скарбами Ольвії в особистих цілях. Варто відмітити, що ці поміщики нанесли чимало шкоди пам'яткам Ольвії, самостійно здійснюючи розкопки некрополя. У 1900 році там же вів розкопки Ю.А. Кулаковський.

З 1901 року починає виходити окремими випусками часопис видання Археологічної комісії «Відомості». Воно виходило по мірі накопичення матеріалу,

об'ємом від 5 до 10 друкованих аркушів, з малюнками в тексті та на окремих таблицях і являло собою збірку археологічних новин названих міст, *in extenso** або у витягах, котрі окремо додавалися до випусків, а також надзвичайно цінними бібліографічними відомостями.

У ньому вміщувались матеріали поділені за наступними групами: звіти про археологічні дослідження та розкопки, здійснені за дорученням та на кошти Комісії; наукові огляди окремих груп археологічних пам'яток та цілих культур; описи могильних інвентарів, скарбів та окремих знахідок, котрі потрапляли до відання Комісії; відомості про старовинні пам'ятки архітектури, які існували по різних місцях імперії, та питання про їх реставрацію; архівні матеріали Комісії; керівничі статті з різних археологічних питань, як наприклад, про проведення розкопок та досліджень; питання про охорону пам'яток старовини в Росії та за кордоном. Окрім цього «Відомості» можна частково вважати й історіографічним виданням, так, наприклад, у 2-му випуску за 1902 рік вміщено Некролог присвячений видатному вченому, сходознавцю барону В.Г. Тизенгаузену, в якому окрім біографічних даних була вміщена повна бібліографія його праць та аналіз творчого спадку, список видань Імператорської археологічної комісії. Додатки до випусків №№ 2, 3, 5, 6, 9, 10, 14, 16, 18, 19, 21, 22, 26, 27, 31, 32, 34, 37, 39, 44, 46, 48, 50, 52, 56-59, 63, 64, 66 містять у собі розділи щодо археологічної діяльності наукових товариств, зокрема ІАК, музеїв, архівів, виставок, розкопок, пам'яток старовини, скарбів та знахідок, а також бібліографічний огляд нових книг та статей історико-археологічного змісту за поточний період.

Значна кількість матеріалів, надрукованих у «Відомостях» відносно старожитностей Нижнього Побужжя, була присвячена пам'яткам античності й опублікована відомим археологом, дослідником Ольвії Б.В. Фармаковським. Безсумнівний науковий авторитет вченого зробив їх надзвичайно важливим джерелом для історіографії археології краю. Так, у статті Б.В. Фармаковського «Уламок глиняної чаші, прикрашений рельєфом з Ольвії» вміщено відомості про пам'ятку стародавньої тореветики. Виданий уламок, був знайдений науковцем влітку 1901 р. на розкопках попелища м. Ольвії, поблизу дерев'яного склепу, відомого сьогодні, як склеп Еврисивія й Арети. Автор провів ретельний огляд та науковий аналіз знайденого артефакту на підставі чого дійшов висновку, що уламок являв собою частину круглої чаші. Б.В. Фармаковський зробив ґрунтовний опис та замальовки рельєфів, котрі містились на уламку, для наочності малюнки були надруковані тут же у статті. Також автор наголошував, що подібні рельєфи вже не раз зустрічалися під час розкопок в Ольвії і були публіковані різними авторами, такими, як В.В. Латишев, Боннер Жарбюшер та траплялися в інших давньогрецьких поселеннях Північного Причорномор'я. Б.В. Фармаковський, спираючись на аналіз стилю та техніки, в якому був виконаний рельєф, встановлює,

приводячи вагомі аргументи, орієнтовне його датування, яке, на думку вченого, припадає на II ст. до Р.Х. Також на підставі зроблених досліджень робить висновки про зв'язки стародавньої Ольвії з Малою Азією та Пергамом. Стаття виконана на високому науковому рівні та є яскравим прикладом переходу від аматорських археологічних досліджень XIX ст. до висококваліфікованих робіт XX ст.

У нарисі «Склеп Еврисивія та Арети в Ольвії» Б.В. Фармаковський, у притаманній йому манері, робить аналіз мармурової стільниці знайденої в зазначеному склепінні, що зберігалась у музеї Одеського товариства історії та старожитностей, придбаної та вперше опублікованої Е.Р. фон Штерном, а згодом В.В. Латишевим. Стільниця стала відомою та цікавою для дослідників Ольвійських старожитностей, насамперед, своїм написом: «Еврисивій Каллісоєнов та Арета Попієва цей пам'ятник створили собі при житті», що стала поштовхом для вивчення розкішного склепіння. При розкопках в Ольвії у 1901 році Б.В. Фармаковський, вже ознайомлений з «трапезою», поставив собі на меті з'ясувати місце де було знайдено пам'ятку. У селі Парутине вчений з'ясував, що стільниця була ще 1899 року вирита місцевими селянами з кургану, який знаходився в самому кінці села та продана очаківському єврею Гохману. Розпочавши повні розкопки кургану, Б.В. Фармаковський опинився перед відкриттям пам'ятки надзвичайної архітектурної та археологічної важливості. Розкопки кургану, під яким знаходилось склепіння, велися з 14 серпня по 4 вересня 1901 року. Докладний звіт археолога про дослідження кургану є важливим джерелом для історіографічного студіювання археологічних досліджень Нижнього Побужжя.

Випуск 8-й за 1903 повністю присвячено розкопкам Ольвійського некрополя, проведеним Б.В. Фармаковським у 1901 році. Сюди увійшло 6 таблиць, 83 малюнки знахідок, щоденники розкопок та перелік знайдених, а також випадково придбаних під час розкопок, предметів. У випуску вміщено відомості про дослідження на землях парутинських селян у 1894, 1896 та 1900 роках та докладний план розкопок 1901 року. Всі вони свідчать про високий науково-методичний рівень вивчення Ольвійських пам'яток та їх ґрунтовний аналіз.

Випуск 13-й за 1905 рік повністю присвячений розкопкам Б.В. Фармаковського в Ольвії. Тут опубліковано текст угоди Імператорської археологічної комісії з графом О.О. Мусінім-Пушкіним, щодо проведення розкопок на його землях, визначення загальних завдань та найголовніші результати роботи. Маємо також звіт про розкопки кургану на березі ріки Південний Буг, відомості про його положення, розміри, історію, версії значення кургану, деякі загальні висновки щодо методики ведення розкопок курганів. Значної уваги було приділено курганному склепу, техніці його розбудови, збереженості, положенню всередині кургану, визначенню епохи спорудження, грабіжницьким та науковим розкопкам. При складанні звітів Б.В. Фармаковський зазначає використання методики зняття шарів та докладно фіксує їх кількість, що демонструє вже досить

* *in extenso* (лат.) – повністю, без скорочень.

високий рівень ведення розкопок в цей період. Вчений визначає збереженість розкопаних ним решток будівель, можливість їх реставрації. Окрім кургану, будівель, мурів, житлових приміщень, Б.В. Фармаковський продовжує займатися розкопками некрополя, він подає загальну характеристику могил знайдених у 1902-1903 рр. Науковцем проводилася ретельна фіксація предметів старовини, знайдених під час розкопок та їх наступна класифікація та публікація. Розкопки 1902-1903 років мали величезне наукове значення в історії археологічного вивчення стародавньої Ольвії, не меншого значення мають публікації Б.В. Фармаковського на сторінках «Відомостей Імператорської археологічної комісії» для історіографічних досліджень. У наступних випусках зустрічаємо низку статей вченого, присвячених Ольвійським старожитностям.

Споріднену групу статей, присвячених античним пам'яткам, становить науковий доробок іншого відомого дослідника старожитностей Північного Причорномор'я, вчителя Б.В. Фармаковського Є.Р. фон Штерна. До таких відносяться «Ваза з рельєфними прикрасами з Ольвії», «До питання про античний посуд зі штемпелем КІРВЕІ» (1902) всі вони виконані на високому науковому рівні, хоча першість у археологічному вивченні Ольвії серед дописувачів «Відомостей» все ж таки належить Б.В. Фармаковському.

Окрім Б.В. Фармаковського та Е.Р. фон Штерна, значний масив публікацій по епіграфічним пам'яткам античного періоду з Північного Причорномор'я, належить В.В. Латишеву. Особливий інтерес викликає стаття «Епіграфічні новини з Південної Росії (знахідки 1901-1903 років)», перша частина якої присвячена Ольвійським написам. Вона яскраво демонструє резонанс та значний інтерес у науковому співтоваристві Росії та інших країн, котрий справили археологічні відкриття Б.В. Фармаковського в Ольвії. У подальших статтях В.В. Латишев також значну увагу приділяв Ольвійським пам'яткам матеріальної культури. Ці роботи з аналізу епіграфічного матеріалу з Ольвії не втрачають наукової актуальності до сьогодні і дають можливість проводити наукові аналогії з сучасними знахідками та узагальнення матеріалу.

Іншою статтею, опублікованою у «Відомостях» та присвяченою Ольвійським пам'яткам матеріальної культури, є стаття Г.М. Херста, перекладена В.В. Латишевим, що представляє собою повне укладання літературних, епіграфічних та нумізматичних відомостей про релігійне життя ольвіополітів, котрі до початку ХХ ст. не були відомі російськомовному науковому товариству.

Дані про кургани Херсонської губернії, зокрема, міста Миколаєва знаходимо у статті О.О. Спіцина «Відомості про городища та кургани». В роботі описано 7 курганів у передмісті м. Воскресенська та 5 у передмісті Калинівки, 3 кургани в межах самого міста Миколаєва, 10 курганів біля хуторів Водопи, Аверіна та Малково, 8 курганів біля пригороду Богоявленського. Автор подає докладний перелік відомих йому курганів та інформацію про їх дослідженість.

У другій половині 1903 року від імені Археологічної комісії,

Б.В. Фармаковський провів чергові розкопки на місці давньої Ольвії. Було знайдено монументальний міський мур довжиною майже 30 сажнів, а також охоронну башту. Між міською стіною та баштою були відкриті давні водопровідні канали. Розкопки відрізнялися методичністю та науковістю проведення. Так, наприклад, Б.В. Фармаковським практично вперше була використана пошарова система дослідження: перший шар, за його визначенням, V-IV ст. до н.е. – це міській монументальний мур Ольвії та башта і де-не-де фундаменти міських будинків; другий шар III-I ст. до н.е. – реставрована частина міського муру, невеличкі будівлі, що безпосередньо прилегли до міського муру; третій шар II-IV ст. н.е., коли стіни будівель розташовані на глибині на більше 1,5 аршини та проходять над фундаментами елліністичної Ольвії. Епоху останніх забудов Б.В. Фармаковський визначав за знайденими серед них черепками посуду та написом з ім'ям імператора Філіпа Аравітянина (244-249 рр.), закладеному до одного з мурів, ідентичного за характером кладки, зі стінами знайденими раніше. Окрім вивчення власне велись також розкопки в урочищі «Сто могил», які також дали значні результати.

Робота Археологічної комісії у другій половині XIX ст. над дослідженням старожитностей Нижнього Побужжя, за своїм значенням та професійним рівнем займала досить високий щабель, а у практичному веденні польових досліджень стала проривною та перевершила надбання всіх науковців-археологів та археологічних товариств, котрі працювали на цій ниві протягом сторіччя. Звичайно, що таких результатів дана установа досягла завдяки талановитій праці видатних науковців членів комісії Б.В. Фармаковського, І.Є. Забеліна та багатьох інших.

Величезну роль в історії вітчизняної археології відіграв **Олексій Сергійович Уваров (1825-1884)**, який протягом 1848 року зумів об'їхати територію від Дунаю до Таманського півострова. Матеріали цієї подорожі увійшли до першої археологічної праці дослідника: «Дослідження про старожитності Південної Росії і берегів Чорного моря». Окремо було видано розкішний літографований атлас з 40 таблицями «Збірка карт і малюнків до досліджень про старожитності Південної Росії і береги Чорного моря».

Проте книга й атлас залишилися незавершеними. П.М. Леонтьєв залишив рецензію, присвячену першому випуску праці О.С. Уварова. З неї випливає, що дослідження повинне було складатися з трьох випусків, які містили 7 розділів. Третій, невиданий випуск «Досліджень» присвячений пам'яткам Криму і Тамані, а друга частина атласу малюнків і карт повинна була включати ще 53 таблиці. У Відділі письмових джерел ДІМ РФ у складі фонду сімейного архіву Уварових збереглися підготовчі матеріали до невиданого випуску праці про старожитності Південної Росії, в тому числі 4-7-ий розділи третьої частини, дорожні записки 1848 року, примірники листів герцогу Максиміліану Лейхтенберзькому про хід досліджень, карти берегів Чорного моря тощо. Видані випуски мають єдину

нумерацію розділів: перший і другий присвячені, відповідно, старожитностям району Дніпровських порогів і старожитностям по узбережжю Бузького лиману, античної Ольвії та поселень її периферії, третя – опису пам'яток від Бузького лиману до Дунаю, відомості про острів Березань, про античні та середньовічні поселення в районі Одеси і Дністровського лиману, старожитності Бессарабії. Неопубліковані 4-7-ий розділи книги О.С. Уварова недописані. У тексті він залишав чисті аркуші, щоб згодом дописати окремі розділи, але з невідомих причин йому не вдалося цього зробити. Розділ 4-тий присвячений огляду пам'яток «Від Дніпра до Таврійських гір», у тому числі, тут описуються старожитності відомі досліднику на Тендрівській косі.

У деякій мірі відновити зміст ненаписаних розділів 4-7-го розділів книги О.С. Уварова допомагають його «подорожні записки» 1848 року, які велися протягом усієї подорожі, з точними вказівками дат і населених пунктів, через які він проїжджав. У них наведено відомості про зустрічі з антикваріями, про склад колекцій провінційних музеїв і приватних зібрань, дані про розкопки тощо. Для істориків археології дорожні записки і матеріали до невиданих розділів «Досліджень» О.С. Уварова мають цінність першоджерела, оскільки містять не тільки інформацію про забуті чи невідомі розкопки, але й незнайомі раніше описи, плани, малюнки, креслення археологічних пам'яток, списки колекцій провінційних музеїв, що дозволяють простежити походження і переміщення речей (багато з яких втратили свої паспорти або зараз невірні атрибутовані) з одного зібрання в інше.

Найбільш цікавим об'єктом для О.С. Уварова виявилися руїни античної Ольвії. Із щоденника також видно, що в Одесі О.С. Уваров познайомився із секретарем Одеського товариства історії та старожитностей М.Н. Мурзакевичем, який спорядив його пам'ятною запискою під назвою «Memorandum» із вказівкою античних пам'яток Північного Причорномор'я.

Після розколу Петербурзького археологічного товариства, О.С. Уваров відкриваючи, створене ним у 1864 р. Московське археологічне товариство (МАТ), відмітив, що «звичайна замкненість наших наукових товариств відсутня у нашому статуті». Товариство, орієнтоване переважно на російські старожитності, відрізняла демократичність складу, його засідання були відкриті для публіки, а організація Археологічних з'їздів сприяла залученню до вивчення історико-археологічної проблематики не лише науковців, а й широкого загалу археологів-любителів та краєзнавців по всій країні.

МАТ та Археологічні з'їзди склали собою єдину систему на противагу Археологічній комісії. Московське товариство, незалежне від урядової бюрократичної системи, природно, виявилось попереду всього російського науково-громадського руху, до якого могли приєднатись і найкращі сили Петербургу. МАТ створювалося, насамперед, як постійно діючий організаційний центр Археологічних з'їздів. Регулярність їх проведення (раз на три роки), а, особливо географія, розкривають масштабність задуму О.С. Уварова, який полягав

у об'єднанні широких суспільних зусиль, створенні нових наукових центрів та розгортанні планомірних археологічних досліджень по всій території країни. Кожний АЗ був надзвичайною, по своїм масштабам, подією у становленні цілих розділів археології, нових наукових центрів, напрямків та шкіл [138].

У період функціонування АЗ – з 1869 по 1911 рік – відбулося п'ятнадцять археологічних з'їздів, шість з яких відбулися в межах України: III (Київ, 1874), VI (Одеса, 1884), XI (Київ, 1899), XII (Харків, 1902), XIII (Катеринослав, 1905) і XIV (Чернігів, 1908), що визначає їх безпосередній вплив на розвиток вітчизняної історичної та археологічної науки, певне місце у громадському та культурному житті України.

Археологічні дослідження території Нижнього Побужжя дуже нерівномірно висвітлюються по різних томах АЗ, через їх територіальну спеціалізацію. Нажаль, на відміну від видань АК, у виданнях АЗ вивченню старожитностей краю приділено не настільки багато уваги, як хотілося б. Найцікавішими, в плані висвітлення нашої проблеми, є з'їзди, що проходили на території України, оскільки саме їх зміст розкривав питання, що торкалися археологічного вивчення південного регіону Російської імперії. Набагато рідше у виданнях так званих «російських» та «міжнародних» АЗ маємо змогу зустріти статті присвячені старожитностям Нижнього Побужжя.

У виданнях АЗ, традиційно для археологічної науки другої половини XIX ст., містяться історіографічні описи, власне «Матеріали» – статті присвячені архівній та археографічній справі, напрацювання ретроспективного характеру на зразок «Огляду діяльності перших дванадцяти з'їздів» графині П.С. Уварової, а також доповіді почесних учасників.

Пам'яткам, які у 20-30-ті роки XX ст. будуть визначені, як такі, що належать до черняхівської археологічної культури, присвячується робота Д.Я. Самоквасова «Могили старожитності Олександрівського повіту Катеринославської губернії».

Дослідженню пам'ятки сарматського часу - Білозерському пізньоскіфському городищу, присвячено нарис Г.Л. Скадовського, який ще у 80-х роках XIX ст. провів там розвідку, та оглянув саме городище і прилеглі до нього кургани.

Традиційно популярні серед дослідників старожитностей Нижнього Побужжя античні пам'ятки о.Березані та Ольвії, широко репрезентовані учасниками та кореспондентами Археологічних з'їздів. Серед них роботи Р.О. Пренделя, В.К.°Мальмберга В.Н. Юргевича, В.В. Латишева, О.П.°Бурачкова, В.І.°Модестова, Б.В. Фармаковського, Е.Р.°фон Штерна та інших. Серед робіт Е.Р. фон Штерна, творчий доробок, котрого найбільш широко презентований у «Трудах», хотілося б відзначити публікації про виступи на міжнародних Археологічних з'їздах призначені для протидії фальсифікаціям і підробкам еліно-скіфських старожитностей, ювелірних виробів, ваз, надписів та монет, котрі у великій кількості зустрічались на ринках та у приватних колекціях того часу. Робота про «Значення керамічних знахідок для культурної історії чорноморської

колонізації» була надрукована у 2-му томі матеріалів XI АЗ. Нариси про розкопки трипільського поселення Петерни, як і доісторичну грецьку культуру на півдні Росії та про розкопки на острові Березань були вміщені у «Трудах» XIII АЗ, що проходив у м.^о Катеринославі. Стаття про результати розкопок на острові Березані, проведених Є.Р. фон Штерном протягом минулого польового сезону, була опублікована у 3-му томі «Трудів» XIV Чернігівського АЗ, а матеріали про життя дітей грецьких колоній півдня Росії за археологічними даними були розміщені у 1-му томі «Трудів» XV АЗ. Більшість нарисів про старожитності Нижнього Побужжя, вміщених у «Трудах» АЗ, неодноразово, майже без змін, передруковувались Е.Р. фон Штерном та його колегами у інших авторитетних спеціалізованих виданнях того часу, таких як: «Записки Одеського товариства історії і старожитностей», «Звіти Археологічної комісії», «Журнал Міністерства народної освіти» і т. ін. Більшість з них вже були проаналізовані вище (детальніше див. Розділ 2, 3). Наголосимо на тому, що ці праці своїм змістом ще раз підтверджують якісний прорив, який стався на межі XIX-XX ст. у методиці ведення польових досліджень, у рівні наукового обробку матеріалів, класифікації, датуванні, тощо.

Окремої уваги потребують нариси відомого вченого Д.І. Яворницького, який першим з наукового загалу виявив цікавість до старожитностей Нижнього Побужжя, що за своїм походженням належать до доби середньовіччя (пам'ятки козацької доби) та стали джерельною основою для вивчення української історії. До таких відносяться праці «Розкопки курганів в Херсонській губернії», «Розкопки в Александрійському та Херсонському повітах», «Розкопки курганів в межах Катеринославської губернії», «Карти України та Запоріжжя і плани р. Дніпра», «Про розкопки курганів у Катеринославській губернії» тощо. Ці роботи залишили помітний слід у розвитку вітчизняної археологічної науки з вивчення старожитностей Нижнього Побужжя й користуються певною популярністю до сьогодні, адже на момент їх написання Д.І. Яворницький мав вже понад двадцятирічний досвід археологічних досліджень.

Доленосним у сенсі прориву в розвитку дослідження археологічних пам'яток Нижнього Побужжя є VI-й Одеський археологічний з'їзд 1884 року, котрий можна вважати винятком оскільки це єдиний з'їзд, що відбувся поза політичними дискусіями і став переломним у методології науки. Такий стан був обумовлений спрямованістю наукової діяльності вчених Одеси на дослідження, насамперед, античних пам'яток. З'їзд, високий організаційний та науковий рівень якого забезпечили Новоросійський університет та Одеське товариство історії та старожитностей, завершив певний етап в історії археологічних з'їздів, оскільки з 1884 р. керівництво МАТ, після смерті чоловіка, перебирає на себе його дружина – П.С. Уварова, з особистістю якої тісно пов'язана історія подальших з'їздів. Натомість хоча основні наукові новації та відкриття в галузі польової археології сталися на початку XX ст., проте в плані розвитку надбань теоретичної науки про

старожитності Нижнього Побужжя, АЗ в Одесі став певним піком, під час якого були закладені всі базові моменти для подальшого формування археологічних досліджень краю.

Вибір чотирьох міст України поспіль (Київ – 1899, Харків – 1902, Катеринослав – 1905, Чернігів – 1908) для проведення Археологічних з'їздів зумовлений не лише вище переліченими чинниками, а й орієнтацією організаторів, зокрема керівництва Московського археологічного товариства, на більш стабільні наукові зв'язки з українськими вченими. На проведенні цих з'їздів, які репрезентують етап широкомасштабних історико-археологічних досліджень, відбилася зростаюча організаційна криза, яка проявилася у невідповідності їх структурних частин, принципів діяльності, ситуації в історичній та археологічній науці кінця XIX – початку XX ст..

Взагалі, «українські» з'їзди засвідчили високий рівень історичних та археологічних досліджень вітчизняних науковців, відіграли велику роль у наукостворчому процесі, визначивши його напрями, так з'являється поділ пам'яток на ті, що за походженням належали до кам'яної доби, залізної, античної, скіфські та слов'янські старожитності, доби середньовіччя, і хоча ще неможна говорити про чітку класифікацію знахідок та їх датування, проте вже намічається виділення археологічних культур.

Зберігаючи загальні принципи діяльності, з'їзди мали національну орієнтацію в умовах піднесення національного руху, а поєднання двох аспектів – наукового та суспільно-політичного стало їх власною специфікою. Діяльність українських науковців, організаторів та учасників з'їздів розгорталася в умовах піднесення національного руху другої половини XIX – початку XX ст. та бурхливого розвитку науки водночас. Археологічні з'їзди увібрали та відобразили особливості розвитку української історичної науки другої половини XIX – поч. XX ст., на яких позначився антинаціональний характер політики Російської імперії.

Отже, в даному розділі нами проаналізовано основні моменти розвитку та виділено головні напрями у дослідженні археологічних у другій половині XIX ст., простежено еволюцію поглядів учених відповідно до етапів розвитку вітчизняної археологічної науки та зроблено наступні висновки:

- у другій половині XIX ст. тривав процес становлення вітчизняної науки про старожитності, котра пройшла за вказаний період певні етапи розвитку, від перших аматорських розкопок у 1848 році, через кризу науки 1890-х років, до перших професійних наукових польових досліджень межі XIX-XX ст., змінилася і система наукового обробку знайденого матеріалу, чому певною мірою сприяло формування низки наукових і музейних установ та археологічно-історичних товариств;

- найбільше значення у другій половині XIX ст. для розвитку археологічної думки відносно пам'яток Нижнього Побужжя та розвитку наукової інфраструктури

у Південній Україні відіграло Одеське товариство історії та старожитностей, яке згуртувало навколо себе провідних вчених та істориків регіону та стало рушійною силою у вивченні старожитностей краю;

- поряд із діяльністю ОТИС у другій половині XIX ст., вивчення археологічних пам'яток Нижнього Побужжя стало об'єктом науково-дослідницької діяльності викладацького складу новоствореного в Одесі Імператорського Новоросійського університету, в якому починають формуватися тісні наукові зв'язки, спадковість ідей та, як наслідок, перша археологічна школа на Півдні України, котра подарувала цілу низку видатних дослідників старожитностей Нижнього Побужжя;

- величезний прорив у вивченні старожитностей Нижнього Побужжя стався, внаслідок роботи тут вчених, членів Археологічної комісії, провідним інтересом яких, були античні пам'ятки Північного Причорномор'я, котрі не лише провели низку перших наукових, методичних та систематичних польових досліджень Ольвії та на о. Березань, а й вперше використали метод стратиграфії (Б.В. Фармаковський), який дав змогу не лише знаходити матеріали ранніх періодів, не пошкоджуючи ті, що знаходились у верхніх шарах ґрунту, але й більш чітко визначитися з датуванням;

- робота О.С. Уварова та заснованого ним Московського археологічного товариства й Археологічних з'їздів у другій половині XIX ст., не лише стала певним підсумком результатів археологічних досліджень території краю у XIX ст., сприяла розвитку археологічної науки та її інфраструктури, але й окреслила нові перспективи розвитку знань про старожитності Нижнього Побужжя, як складової частини вітчизняної археології;

- у середині XIX ст. в Російській імперії була створена організаційна структура класичної археології у вигляді археологічних товариств та спеціальної урядової комісії, які поряд із центральними і периферійними музейними установами діяли практично у незмінному вигляді аж до 1919 р. та друкували результати власних досліджень у різноманітних виданнях.

ТЕМА. Історіографія археології України в першій половині XX ст.

Вид заняття: Лекція

Мета: Розкрити основні віхи розвитку археологічних досліджень в Україні в першій половині XX ст.

Дидактична: Усвідомити основні віхи розвитку вітчизняного археологічного знання в період «Становлення краєзнавчого напрямку в археології та появи радянської археології». Ознайомитись з методами, засвоїти особливості формування відомостей про археологічні пам'ятки в першій половині XX ст.

Виховна: викликати почуття поваги, інтересу до старожитностей України.

Література:

1. Бабак М. Відгуки з нашого краю / М. Бабак, Ю. Ризаков, П. Рябков // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. – Одеса, 1925. – Ч. 2-3. – С.111-114.
2. Болтенко М. Corpus Vasorum Antiquorum (Librairie ancienne E.Champion, Paris, Quai Malaquais, 5) / Михаил Болтенко // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. – Одеса, 1925а. – Ч. 2-3. – С.104-105.
3. Болтенко М. До сучасної екскурсійної літератури про Ольвію / Михайло Болтенко // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. – Одеса, 1925б. – Ч. 2-3. – С.105-111.
4. Болтенко М. До питання про час виникнення та назву давнішньої оселі над Бористеном: (З Березансько-Ольвійських студій) / Михайло Болтенко // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. – Одеса, 1930. – Ч. 4-5. – С.35-39.
5. Болтенко М.Ф. Исторические судьбы острова Березани / Михаил Федорович Болтенко // Записки Одесского археологического общества – Одесса, 1960. – Т. 1 (34). – С.38-46.
6. Былкова В.П. Археологическая деятельность В.И. Гошкевича / В.П. Былкова // Проблемы археологии Северного Причерноморья: К 100-летию основания Херсон. музея древностей: Тез. докл. юбил. конф. – Херсон, 1990. – Ч. 3. – С.67-69.
7. Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук, 1924-1930: Систематичний розпис змісту / [упорядник Л.О. Жирнова]. – Одеса: Друк, 1999. – 40 с.
8. Горбенко К.В. Степная Троя Николаевщины: Очерк / Кирилл Владимирович Горбенко, Юрий Спиридонович Гребенников, Александр Игоревич Смирнов. – Николаев: Изд-во Ирины Гудым, 2009. – 30 с.
9. [Гошкевич В.И.] Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении / Сост. Виктор Иванович Гошкевич. – Херсон: Тип. губ. правл., 1896. – 582 с.
10. Гошкевич В.И. Клады и древности Херсонской губернии / Виктор Иванович Гошкевич: Кн.1. – Херсон: Тип. «Юга», 1903. – [4], IV, 176, II с., ил.
11. Гошкевич В.И. Монеты и медали: Летопись музея. Вып.1 /Херсон. гор. Музей / Виктор Иванович Гошкевич. – Херсон: Херс. гор. управление, 1910. – [2], XXX, [2], 128 с.
12. Гошкевич В.И. Древние городища по берегам низового Днепра: Летопись музея. Вып. 3 / Виктор Иванович Гошкевич; Херсон. музей древностей Херсон. края. – Херсон, 1913. – 31 с.: ил. – (Оттиск ИАК; Вып. 47).
13. [Гошкевич В.И.] Древнее кладбище и городище в Николаеве // Летопись музея за 1912 год. Вып. 4 / Сост. Виктор Иванович Гошкевич. – Херсон: Изд. гор. упр., 1914. – [4], VI, 71 с.

14. Гошкевич В.И. Где был древний Одесс? / Виктор Иванович Гошкевич // ЗООИД. – Одесса, 1915. – Т. 32. – II. Материалы. – С.445-450.
15. Гошкевич В.И. Где был древний Одесс?: Летопись музея. Вып. 7 / Виктор Иванович Гошкевич; Херсон. гор. музей древностей Херсон. края. – Херсон, 1916. – II, 6 с.: ил., карт., план. – (Оттиск ЗООИД; Вып.32).
16. Гошкевич В.И. Погребения, датированные Джучидскими монетами из раскопок И.Я. Стемпковского / Виктор Иванович Гошкевич // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. – Одеса, 1930. – Ч. 4-5. – С.104-111: ил. – Доп. І. Фабріціус. – С.111.
17. Дложевський С.С. Одеський державний історично-археологічний музей / Сергій Степанович Дложевський. – К., 1927. – 36 с.
18. Дложевський С. Епіграфічні дрібниці: (3 нових матеріалів Північного побережжя Чорного моря) / Сергій Степанович Дложевський // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. – Одеса, 1930. – Ч. 4-5. – С.49-57.
19. Добровольський А. Древние земледельческие поселения по берегам Ингульца / Аркадий Викторович Добровольский // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. – Одеса, 1925а. – Ч. 2-3. – С.77-79.
20. Добровольський А. Погребения под плитами близ Большой Сейдеминухи (Снигиревского района Херсонского округа) / Аркадий Викторович Добровольский // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. – Одеса, 1925б. – Ч.2-3. – С.79-81.
21. Добровольський А.В. Землеробське поселення перших століть нашої ери на р. Ингульц / А.В. Добровольський // Археологія. – М., 1950. - Т.3. - С.167-175.
22. Добросердов Д. Додаток: Висновки щодо кизикського гекта Одеського Історико-Археологічного Музею / Д. Добросердов // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. – Одеса, 1930. – Ч.4-5. – С.24-25.
23. Кономопуло І. (Фабріціус). Ретельні розкопки, зроблені Херсонським історико-археологічним музеєм 26, 27 та 28 вересня 1924 року на Городищі близ Верхньо-Адзигольського маяку / Ірина Василівна Кономопуло // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. – Одеса, 1925. – Ч. 2-3. – С.74-77.
24. Крисін Г. Дитячі поховання на о. Березані / Г. Крисін // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. – Одеса, 1930. – Ч. 4-5. – С.97-103.
25. Крисін Г.П. Алябастрова ваза з острова Березані / Г.П. Крисін // Літопис музею 1927-1928 рр. Державний Херсонській історико-археологічний музей. – Херсон, 1929. – Вип. 9. – С.21-27.
26. Крыжицкий С.Д. Ольвия: Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов / Сергей Дмитриевич Крыжицкий. – К.: Наукова думка, 1985. – 191 с.
27. Лагута М.Д. Історичні місця, пам'ятки старовини і мистецтва на Николаївщині / Микола Дмитрович Лагута // Николаевщина. Краеведческий сборник. – Николаев: Николаевский ин-т Наробраза и Окрметодком Наробраза, 1926. – С.14.

Перша третина ХХ ст. характеризується значними історичними та соціальними змінами, які неодмінно відбилися на розвитку вітчизняної археологічної науки та вивченні старожитностей краю. Так, бурхливий науковий процес початку ХХ ст., змінився періодом стагнації в часи Першої Світової війни та революційних подій 1917 р., а активний розвиток археологічних досліджень краю, проведення більш-менш систематичних польових робіт, першої наукової експедиції та організації системи охорони пам'яток археології, в свою чергу, були загальмовані ідеологічними змінами, впровадженими радянською владою та початком періоду репресій, коли фізично було знищено ціле покоління талановитих археологів. Таким чином, хронологічні межі даного розділу, нижньою своєю датою мають 1900-й рік, котрий пов'язаний із проведенням перших планованих наукових розкопок на території краю, а верхньою, є 1933-й рік, позначений докорінною зміною методології «історії матеріальної культури» на марксистсько-ленінську, утвердженням «теорії стадіальності» в радянській археології та початком крайньої політизованості науки.

Окрім того, хотілося б зазначити, що кінець першої третини ХХ ст. позначився у вітчизняній археологічній науці методологічними змінами, котрі були викликані не лише складною соціально-політичною ситуацією в суспільстві, але й власною, внутрішньо-науковою кризою. Основною причиною, якої стали неподоланні протиріччя між старою методикою ведення розкопок з формально-типологічним підходом до вивчення отриманого матеріалу та накопиченням значної кількості археологічних пам'яток, що потребували якісно нової, адекватної історичної інтерпретації.

Характерною рисою системи археологічних досліджень даного періоду стала підготовлена національним відродженням другої половини ХІХ ст. поява краєзнавчого напрямку у вивченні пам'яток Нижнього Побужжя. Археологічна наука початку ХХ ст., щодо старожитностей Нижнього Побужжя, виявляється тісно пов'язаною з краєзнавством, створюється низка краєзнавчих музеїв і товариств тощо. Отже у даному розділі висвітлено роль краєзнавчої роботи у формуванні археологічної науки; аналіз археологічних досліджень в рамках регіональних краєзнавчих та наукових товариств при ВУАН (Одеського, Миколаївського й Херсонського) та системи краєзнавчих музеїв (Миколаїв, Херсон, Одеса) й створених при них товариствах шанувальників старовини; з'ясування стану системи охорони археологічних пам'яток та, що найважливіше, з'ясування значення внеску окремих представників науки в археологічні дослідження краю у першій третині ХХ ст. й аналіз їх наукової спадщини.

Збережені літературні джерела та архівні матеріали свідчать про те, що збирання старожитностей почалося в Миколаєві з перших років його існування (див. розділ II). Нового подиху вивчення археологічних пам'яток на Миколаївщині набуває з відкриттям Миколаївського міського природно-історичного музею. Створений в результаті благодійної акції – безкоштовної передачі місту унікальної природничої колекції Е.П. Францова, музей зібрав навколо себе краєзнавців-аматорів, які сприяли його фундації й подальшому розвитку. Серед засновників музею були відомі громадські діячі краю С.І. Гайдученко, Ф.Т. Камінський та ін. У матеріалах особистого архіву Ф.Т. Камінського зберігається «Короткий звіт про організацію Миколаївського історико-археологічного музею» від 1927 р., де відомий краєзнавець пише: «Музей було відкрито після того, як до міської Думи надійшла пропозиція від родичів Е.П. Францова – власника унікальної природничої колекції, який заповів її рідному місту». Колекція мала стати початком природно-історичного музею. Як і у Чорноморському депо карт, експозиція музею носила все ще «кунсткамерний» характер.

Її було відкрито 15 грудня 1913 року. До нового музею надійшли різноманітні речі від родини історика М.М. Аркаса: документи, моделі кораблів, побутові речі. Краєзнавець, юрист, відомий в Миколаєві громадський діяч Сергій Іванович Гайдученко, призначений завідуючим музеєм, подарував етнографічні матеріали, зразки козацької зброї XVII ст. З перших днів заснування старожитності Нижнього Побужжя посіли чільне місце серед експозицій музею, проте традиційно вони були представлені на той час лише античними матеріалами. Так, з перших місяців існування музею почалося формування його Ольвійської колекції за рахунок дарів городян. Найбільше пожертвування було зроблено Д.Г. Дзіно «...передано до 1000 предметів». Передача матеріалів сталася у жовтні 1914 року. Міська дума виділяла кошти і на закупівлю археологічних знахідок для музею. У 1913-1916 рр. 15 разів купувались ольвійські предмети у І. Шапіро, двічі у І. Докторіна (монети, кераміка, прикраси).

Значно поповнилася Ольвійська колекція музею у 1920 році. За ініціативою міського комітету з охорони пам'яток старовини і мистецтва була організована експедиція під керівництвом С.О. Семенова-Зусера. Роботи проводилися на території городища і на некрополі, загальна кількість знахідок 1634 – це цілі та фрагментовані керамічні вироби, монети, знаряддя праці тощо. У Парутинського селянина були куплені: мармурова голівка Діоніса, розписний лагінос, надгробна стела II ст. до н.е. з трирядковим написом. Усі предмети поступали до фондів музею.

Згідно звіту Б.В. Фармаковского, надрукованому у виданні наступниці Археологічної комісії, Російської академії матеріальної культури, у 1926 році був закладений розкоп на захід від Зевсового кургану, відкрито до 600 кв. м. площі городища і досліджено 18 поховань, до музею надійшло 3000 предметів. У цьому ж році музей отримав 112 знахідок з розкопок 1915 року (кимось самовільно

вивезених з Парутина до Миколаєва), у селян було закуплено 12 архітектурних деталей.

Матеріали експедиції Б.В. Фармаковского за 1927 та 1928 рр., згідно його звіту, надрукованого Одеським археологічним музеєм у 1929 році, поповнили фонди музею у кількості 4112 предметів. 11 предметів (лекіфи, килики, канфари, піксіди та ін.) у 1928 році були відібрані у селянина Діденка та переправлені до фондів музею.

За архівними даними, у 20-і роки в ольвійському відділі експонувалися приватні колекції Г.П. Цветаєва, П.М. Ковальова, М.Д. Лагути. Після закриття виставки частина речей також була подарована музею. Подальше поповнення колекції відбувалося лише за рахунок дослідження поселень Ольвійської хори; Стара Богданівка II, Чортувате II, Козирське. Найбільш масовий матеріал у колекції музею, з розкопок Ольвії у першій третині XX ст., потрапляв до музейного зібрання через старання Ф.Т. Камінського – співробітника, а згодом другого директора музею.

Ім'я **Феодосія Тимофійовича Камінського (1888-1978)** лишило помітний слід в археологічному вивченні старожитностей Нижнього Побужжя. Вчений чимало зробив для розвитку археологічних студій на Миколаївщині, співпрацював з видатними вітчизняними археологами: Б.В.Фармаковським, Д.І.Яворницьким, Л.М.Славіним та ін. З травня 1923 по 29 вересня 1929 року Ф.Т. Камінський обіймав посаду директора Миколаївського історико-археологічного музею.

Активна дослідницька діяльність Ф.Т. Камінського тривала з початку заснування музею й до його арешту органами НКВС у 1929 році та відобразилася переважно не у публікаціях, а в низці архівних документів, що зберігаються у фондах МКМ, ДАМО та НА ІА НАНУ. Задokumentовані біографічні дані свідчать, що вся його наукова діяльність була цілком спрямована на виявлення, попереднє вивчення, охорону та збереження пам'яток археології та інших старожитностей, якими дуже насичене пониззя Бугу.

З документів стають відомими подробиці життя археолога. Так, навесні та влітку 1913 року Ф.Т. Камінський займається дослідженням курганів у Миколаївському повіті Херсонської губернії. Але його роботу перериває мобілізація 1914 р. на фронті Першої Світової війни, звідки він демобілізувався лише в лютому 1918 року.

Серед матеріалів з історії Миколаївського природно-історичного музею (нині краєзнавчий музей) є збірка протоколів, засідань музейної комісії та низка інших документів. Так у протоколі від 8 липня 1918 року йдеться, що завідуючий музеєм 58 піхотного Празького полку Ф.Т. Камінський звернувся до комісії та запропонував передати його приватну колекцію до складу міського музею. В особистому архіві зберігається посвідчення (від 2 березня 1921 р.) з тексту якого дізнаємося, що Ф.Т. Камінського відряджено з Москви до Миколаєва з метою проведення наукової роботи. У тому ж місяці він стає завідуючим сектором

музейно-екскурсійної роботи Миколаївської політпросвіти.

Далі, Ф.Т. Камінський повертається до питання збереження території давньогрецького міста-держави Ольвії, яким займався ще з 1919 року. Приїхавши в Ольвію, вчений побачив вбиті кілочки на території давнього городища, які відмічали ділянки, віддані селянам під садиби. Він довів до Раднаркому України незаконність рішення Парутинського ревкому про передачу землі Ольвійського городища селянам [907, арк.86]. У результаті, враховуючи культурну цінність та історичне значення стародавньої Ольвії, Рада Народних Комісарів УРСР з 1921 р. ухвалила Постанову про охорону залишків давньогрецького міста та некрополя. За цією Постановою, на Головне управління у справах музеїв та охорони пам'яток мистецтва старовини і природи при Народному комісаріаті освіти було покладено загальний нагляд за охороною Ольвії. Ф.Т. Камінського в 1921 р. призначили вченим хранителем Ольвії. Він організував безпосередню охорону та догляд за Ольвією, розв'язував усі господарчі питання, проводив роз'яснювальну роботу з місцевими селянами, керував проведенням екскурсій, що пароплавами відправлялись з Миколаєва до Ольвії. Згідно документів, Ф.Т. Камінського в травні 1923 р. призначили завідувачем Миколаївського історико-археологічного музею.

Згідно рукопису, що зберігається у фонді Ф.Т. Камінського Миколаївського краєзнавчого музею, у 1920 році з ініціативи музею, відділення Губполітпросвіти провело розкопки в Ольвії, було знайдено біля 1700 різноманітних предметів: монети, глиняний посуд, прикраси, знаряддя праці. У 1922 р. Нарком освіти УСРР піднімає питання про відновлення розкопок в Ольвії, експедиція мала складатися з українських та російських вчених, очолити її запросили Б.В. Фармаковського, який був керівником Ольвійської експедиції в 1901-1915 рр. Але через голод, що охопив Південь України, роботи були поновлені лише в 1924 році. На засіданні Археологічного комітету ВУАН від 17 липня 1924 року було ухвалено рішення відновити розкопки Ольвії. До складу експедиції 1924 р. крім представників Російської академії історії матеріальної культури – Б.В. Фармаковського, Б. Богаєвського, М. Токарського входили й українські вчені – директор Одеського археологічного музею С.С. Дложевський, співробітник того ж музею М.Ф. Болтенко та від Миколаївського музею – Ф.Т. Камінський.

Згідно документів, що зберігаються в РАІ ІМК РАН, план робіт експедицій 1924 р. був обумовлений результатами робіт у 1901-1915 рр. та матеріальними ресурсами, які були у розпорядженні експедиції. Головною метою експедиції було виявлення стану раніше відкритих будівельних залишків Ольвії та вжити заходи щодо їх захисту від руйнування. Проводилися роботи на римській цитаделі, в районі храму Аполлона, на некрополі. Крім того, експедицією було виконано великий обсяг робіт з виготовлення генерального плану Ольвії та її околиць. Цими роботами керував Ф.Т. Камінський

У 1925 р. на розкопки Ольвії було відпущено невелику суму коштів, тому обмежилися лише розвідками поблизу колишньої Сигнальної станції. 19 серпня

1925 р. Ф.Т. Камінський сповіщав ВАК: «У цьому році персонально мною було порушено перед Морським відомством питання про передачу будівлі станції та її садиби до Ольвії, станцію передано, на цій площі вперше буде проведено дослідження».

Дуже цікавим в Ольвії був польовий сезон 1926 р. Роботи розпочалися 18 липня, крім науковців з Ленінграду до складу експедиції входили: представник Українського археологічного комітету М.О. Макаренко, директор Одеського археологічного музею С.С. Дложевський, Ф.Т. Камінський та Л.С. Кузнецов від Миколаївського музею, група студентів.

За свідченнями І.В. Фабриціус, обов'язкова присутність українських наукових співробітників пояснюється політикою українізації, що провадилася в 20-тих роках у всіх наукових та просвітницьких закладах. Завданням експедиції були пошуки будівельних залишків архаїчної Ольвії. Розкопки заклали на захід від Зевсового кургану, було знайдено багато керамічних виробів, монет та інших матеріалів.

Разом з товариством «Друзів музею» Ф.Т. Камінський активно приймав участь в археологічних розвідках узбережжя Бузького лиману (1926-1927 р.р.) та розкопках Ольвійського городища. Феодосій Тимофійович багато зробив для розвитку музейної справи на Миколаївщині. Завдяки його енергії та організаторській діяльності музей одержав нове більш пристосоване приміщення та фондосховище, де зберігалось більше 30 тисяч предметів. Вчений створив першу на Україні лабораторію, завданням якої було зберегти і відновити зібрані цінності. Завдяки наполегливій праці Ф.Т. Камінського 31 травня 1924 р. Ольвію було проголошено національним надбанням України та передано у відання наукового комітету Наркомпросу УСРР. Уповноваженим цього комітету став директор Одеського археологічного музею С.С. Дложевський, а вченим хранителем Ольвії – Ф.Т. Камінський. Крім того, він був головою президії Миколаївського наукового товариства і членом Одеської комісії краєзнавства при ВУАН (Всеукраїнській Академії наук), завідувачем етнографічної секції у тому самому товаристві й членом екскурсійного бюро при Миколаївському відділі спілки «Всероботпрос».

Паралельно з цим вченому вдалося дослідити територію теперішнього Миколаївського району, котрий граничить з Бузьким лиманом та річкою Південний Буг і виявити тут ряд поселень бронзової доби. У межах сучасного міста Миколаєва, на території Яхт-клубу відкриті і дослідити летовку, що належить до катакомбної культури. Тут же, на території міста, та поза нею величезну увагу приділяв комплексним дослідженням Ольвійської хори. Спираючись лише на згадки про випадкові знахідки, можливі місця розселення стародавніх греків уздовж берегів Бузького лиману та гіпотези вчених-античників, Ф.Т. Камінський почав планово і наполегливо перевіряти вказані населені пункти. Разом із перевіркою можливих місць розташування старогрецьких поселень він відкрив нові рештки поселень і городищ. До таких належать античні пам'ятки лівобережжя

Бузького лиману, котрі Ф.Т. Камінський виявив біля Широкої балки, Сіверського маяка, поблизу селищ: Кисляківка, Єфимівка (тепер с. Лимани), Скельки, Лупарєва, Олександрівки, Бубликової балки (колишній хутір Пижа), мисів: Пугача, Семенів Ріг, Станіслав. На правобережжі Бузького лиману пам'ятки античного часу було відкрито або перевірено біля селищ: Варварівка, Велика Корениха, Мала Корениха, Нова та Стара Богданівка, Аджиголу, Сари-Комиші, Козирки, Катиліна, маяка Дідова Хата, хуторів: Топчія (Радсад) та Чортуватого. На початку 1926 р. Ф.Т. Камінський склав першу археологічну карту Нижнього Побужжя з населеними пунктами, біля яких було виявлено й попередньо обстежено пам'ятки античності. Ця карта, як і результати досліджень В.І. Гошкевича, лягли в основу монографії І.В. Фабріціус. На основі досліджень Ф.Т. Камінського та інших археологів Інститут археології НАН України у 1990 р. видав повномасштабну карту всіх будь-коли виявлених і хоч якоюсь мірою досліджених пам'яток античного часу в Нижньому Побужжі «Античні поселення Нижнього Побужжя», опис якої вже наводився нами у Розділі І. У цій монографії відзначено всі відкриття, зроблені Ф.Т. Камінським та його, згадуваним вище, ініціативним гуртком «Друзі музею». Дослідження пам'яток античності, проведені згодом ольвійською експедицією Інституту археології НАН України і Миколаївським краєзнавчим музеєм, охоплюють широкий діапазон часу існування цих пам'яток — з VI ст. до н. е. до II—III ст. н. е. Зрозуміло, що розвиток їх тривав нерівномірно і мусив обмежуватися різними періодами існування. Однак, як показали дослідження, усі ці городища, поселення й садиби входили до округи Ольвії, були її поживним середовищем та артеріальною системою, на яку більш-менш постійно тиснули войовничі кочові племена.

Визначним фактом в археологічній діяльності вченого стало те, що Феодосій Тимофійович був активним учасником розкопок, які проводив Ольвії професор Б.В. Фармаковський. З 1924 по 1929 рік Ф.Т. Камінський виступав вченим охоронцем державного культурного заповідника «Ольвія», при цьому доклав багато зусиль до того, щоб Ольвія отримала статус заповідника. Співпраця з Б.В. Фармаковським збагачувала знання й досвід Ф.Т. Камінського, давала змогу щороку брати участь зі співробітниками музею у розкопках Ольвії, систематизувати й описувати знахідки, вести польові щоденники і польові креслення ольвійських пам'яток, а після закінчення розкопок надсилати наукові звіти про дослідження Ольвії експедиціями Миколаївського історико-археологічного музею до Інституту матеріальної культури АН України. В подальшому методика розкопок античних пам'яток, введена Ф.Т. Камінським, виправдала себе у вітчизняній та зарубіжній археології.

В архіві Інституту археології АН України авторці монографії вдалося відшукати щорічні плани та звіти про діяльність Миколаївського історико-археологічного музею за 1924 – 1928 рр., виконані директором Ф.Т. Камінським. Так, у звіті за IV квартал 1924 та 1925 рік повідомляється, що були проведені

розкопки в західній частині міста Миколаєва в, так званому, «Спаському». Розкопками відкрито частину давньогрецького некрополю. Досліджено три поховання, які було покладено в труни, викладені з вапнякових плит. Всі поховання лежали зі сходу на захід, а кістяки збереглися погано. Перше поховання мало в головах невеличке блюдо сірої глини, покрите чорним лаком, по борту орнаментоване дрібними рисочками. Друге поховання мало в головах, з лівого боку, блюдо червоного лаку і сірої глини пляшку, та на правій руці бронзового браслета зі скляною намистиною синього кольору. Під голову похованого було підкладено невеличку вапнякову плиту, зі спеціальним поглибленням на якому покоїлась голова небіжчика. Третє поховання дало бронзовий браслет з правої руки кістяка. Підлога труни (викладеної дрібними вапняковими плитами) останнього поховання була викладена морською травою. Всі три поховання за своїм характером, посудом, що було знайдено при них Ф.Т. Камінський відносить до кінця II - початку III ст. нашої ери. Думку Феодосія Тимофійовича підтвердив академік Б.В. Фармаковський. Під час дослідження вказаної ділянки, було здобуто й інші надзвичайно цінні старожитності, фрагменти керамічного посуду неолітичної доби з геометричним орнаментом та крем'яний ніж. При аналізі вказаних знахідок автор задається питанням, з приводу знаходження подібних керамічних виробів поряд із рештками грецької колонізації - це може бути доказом того, що грецька колонізація осіла на місцях на яких уже були більш ранні поселення.

З 18 серпня до 1 вересня 1924 року Миколаївський музей приймав участь в ольвійських розкопках, робота яких обмежувалась обслідуванням південно-західної частини городища на садибі, так званої Сигнальної станції Морського Відомства. Результатом розкопок 1924 року стало відкриття фундаментів будівель та здобуття значної кількості фрагментів різного посуду. Всі знахідки датуються автором починаючи від ранньої класичної до римської доби. Розкопки не дали жодної цілої речі, а всі знахідки кількістю 732 поступили до Миколаївського музею. В тому ж таки кварталі 1924 року до музею поступило 2 зуби мамута, знайдені над річкою Мертвовод, недалеко від м. Вознесенська; кам'яна сокира та два кам'яних молотки, знайдені в пониззі р. Інгулу біля м. Миколаєва, що спонукало Ф.Т. Камінського в майбутньому взятися до дослідження берегів р. Інгул.

Звіт Миколаївського історико-археологічного музею за IV квартал 1926-1927 рік із додатком у вигляді звіту за II квартал 1925-1926 рік повідомляє про розкопки на території, так званого «Дикого саду», де випадково було розкопане поховання. Розкопки показали присутність в ньому двох одночасно покладених небіжчиків, приблизно середини XIX ст. Археологічного інтересу ці поховання для Ф.Т. Камінського не представили, але його надто зацікавили знайдення решток еллінської стоянки на території Миколаївського торгового порту, рештки якої Феодосій Тимофійович датує «занадто довгою добою». Археологічна колекція

музею у звітний період поповнилась, випадково знайденими у м. Миколаєві, ольвійськими експонатами у кількості 112, які були вивезені після розкопок 1915 року, та загублені в ході революційних подій. Науково-дослідницька робота у IV кварталі 1926-1927 році полягала, частково, в продовженні плану виявлення точок колишньої грецької колонії, поширюючи район обслідування по Бузькому лиману на Південь й по Бугу на Північ та по Інгулу на Північний Схід від м. Миколаєва. Миколаїв став у центрі, охопленої розвідками, території. Розвідка понад Бузьким лиманом дала невеличке за площею місце давньогрецького поселення на південному кінці села Єфимівка, на місі «Семенів ріг» було виявлено ще одну еллінську стоянку, яку автор датував V ст. до н.е. та біля с. Велика-Корениха, також, були знайдені рештки колишнього поселення, часів давньогрецької колонізації. Також, Ф.Т. Камінський вказує на значну кількість античного керамічного матеріалу на території «Дикого саду» і, на підставі проведених розвідок, доходить висновку, що всі береги так званого «Миколаївського півострову» близько часів початку нової ери, та задовго до того, були густо населеними малими поселеннями, що лежали не далеко одне від одного. Нове обслідування охопило лівий берег р. Інгул та біля с. Калинівки, було знайдено кам'яну сокиру й молота, а також інші пам'ятки неолітичної доби.

План дослідницької роботи Миколаївського музею на 1927 рік доповідною запискою про надсилання попереднього звіту за IV квартал 1926-1927 рік головним науково-дослідницьким завданням перед співробітниками музею ставить обслідування місцевостей еллінської колонізації по всьому Бузькому лиману, починаючи від м. Миколаєва до м. Очаків і далі по Березанському лиману до містечка Станіслава. Ф.Т. Камінський вказує на те, що він разом із одностумцями вже два роки вивчає колишні околиці Ольвії, на яких відбивався її вплив, для яких вона була культурним, адміністративним і колонізаційним центром.

У звіті на 26-ти сторінках за перше півріччя 1928 року йдеться про підготовку нового помешкання під музей, підготовку всілякого устаткування, розробку складного плану приміщення, нову організацію самого музею, організацію нових допоміжних закладів при музеї таких, як: аудиторія, фото кабінет, хімічна лабораторія, ремонтно-монтажова кімната, фондівий кабінет і т.ін. Також, Ф.Т. Камінський звітує про виконання плану науково-дослідної роботи, проведення культполітосвітньої роботи по виробництвах, роботи по охороні пам'яток матеріальної культури, участь у розкопках Ольвії, «більших проти минулих років». Розділ звіту про науково-дослідницьку роботу містить відомості про те, що у першій половині 1928 року в археологічних дослідженнях Ольвії приймали участь не лише співробітники музею, але й активні діячі товариства «Друзів музею» такі, як Г.П. Цветаєв та О.И. Крапивницький. В тому ж році було досліджено: «характер ходів під землею на терені подвір'я клубу військових морців, коли ті ходи було відкрито земельними роботами»; поховання на території миколаївського торгового порту; рештки давньогрецького поселення

поблизу села Котеліно та ін. Розділ про культполітосвітню роботу співробітників музею та товариства «Друзів музею» подає цінні дані про доповіді миколаївських археологів, що окреслює для нас коло їх наукових інтересів. Так, авторству Ф.Т. Камінського належить доповідь «Розкопки Ольвії у 1928 році», М.Д. Лагути – «Історично-географічний нарис про острів Березань», Г.П. Цветаєва – «Археологічні розкопки на Березані» і т.ін. Також, важливі дані про наукову роботу відомих науковців світового рівня із старожитностями Нижнього Побужжя містить розділ «Зв'язок з науковими установами та окремими вченими». Зокрема повідомляється, що професор Прідік працював над епіграфічними, античними пам'ятками (обробляв клейма на амфорних ручках та черепицях), професор С.С. Дложевський працював по античній епіграфіці, він же обробляв клейма на амфорних ручках з розкопок Ольвії за 1924-1927 роки, професор М.О. Макаренко знайомився зі скіфськими пам'ятками, професор Д.І. Яворницький знайомився із запорізькими пам'ятками, професор А.Н. Зограф (Державний Ермітаж) опрацював нумізматичний матеріал з розкопок Ольвії за 1925-1928 рр., академік Д.І. Багалій подав відомості про його дослідження з історії м. Миколаєва, що ним проводились у 1888 році, професор М.Ф. Болтенко працював над давньою керамікою місцевого гатунку, досліджував аналогії між грубою керамікою греко-римських поселень по Бузькому лиману з керамічними формами з розкопок на о. Березані та із знайденими по лиманах в околицях міста Одеси і т. ін.

По завершенню розкопок в Ольвії у 1928 році до музею товариством «Друзів музею» було представлено 4700 нових пам'яток. Серед активних діячів ініціативної групи Ф.Т. Камінський також відзначив: А.Г. Рязанова (декана Миколаївського Інституту народної освіти), який брав участь у реставраційних роботах, здебільшого античної кераміки; І.П. Гнатовського (педагога), котрий продовжував розвідки городища часів давньогрецької колонізації на території Миколаївського Торгового порту, зібрав нові цінні дані про це городище та виявив його некрополь; М.Д. Лагути (лектора Миколаївського ІНО) та багатьох інших.

Високу оцінку археологічній діяльності Ф.Т. Камінського та товариства «Друзів музею» давала більшість їх сучасників. Глибокий аналіз діяльності Феодосія Тимофійовича Камінського на археологічній ниві в 1930-ті роки дає змогу віднести його до видатних археологів України. В той самий час, у своїй науковій діяльності Ф.Т. Камінський цілу низку, вивчених ним старожитностей Нижнього Побужжя зафіксував у перше, розширив межі їх дослідження та став новатором у відкритті більшості пам'яток хори Ольвії.

Особливе значення в роботі Ф.Т. Камінського відіграли настанови його видатного вчителя Б.В. Фармаковського. Саме його талановите керівництво археологічними роботами в Ольвії, дало нам цілу низку значущих археологічних відкриттів. Так, характерним науковим досягненням у вивченні старожитностей Нижнього Побужжя у 1926 році стало те, що до вивчення матеріалів розкопок, керівник Ольвійської експедиції Б.В. Фармаковський, залучав не лише археологів,

а й фахівців із суміжних галузей знань.

Експедиція 1926 року була найбільшою і, як виявилось, останньою експедицією Б.В. Фармаковського. Проте значну частину матеріалів своїх досліджень Ольвії він встиг опублікувати. Крім того вчений почав підготовку видання повного «Корпусу Ольвійських старожитностей», сформував наукову дослідницьку школу ольвіознавців у Ленінградському університеті.

Результати робіт під керівництвом Б.В. Фармаковського регулярно публікувалися в «Звітах Імператорської археологічної комісії», «Відомостях» Імператорської археологічної комісії, пізніше – «Повідомленнях ДАІМК». Ми вкажемо лише основні об'єкти, які були розкопані у першій третині ХХ ст. та опубліковані у низці звітів та підсумкових статей про розкопки самого Б.В. Фармаковського, а також низки Миколаївських періодичних видань та архівних матеріалів. Це перш за все оборонні споруди міста: північні міські ворота ІV-ІІІ ст. до н.е., фрагменти північної, північно-східної та західної стін цитаделі римського часу, багаті житлові квартали у південній частині Нижнього міста (ділянка НГФ), у центральній частині Верхнього міста (ділянка АГД); споруди І-ІІІ ст. н.е. на території цитаделі. Були досліджені також різні ділянки некрополя від архаїчного до римського часу, в тому числі дві монументальних споруди – кам'яні склепи Зевсового кургану і кургану Еврісівія і Арети другої половини ІІ ст. н.е. Все це дозволило встановити північний і західний кордони городища та його цитаделі, простежити конструкції оборонних стін елліністичного і римського часу, отримати уявлення про багаті житлові будинки елліністичної Ольвії, з'ясувати загальний характер поховальних пам'яток.

Крім участі у роботі Ольвійської експедиції Ф.Т. Камінський та науковий співробітник музею Л.С. Кузнецов проводили й самостійні археологічні дослідження. Так у серпні 1925 р. на території міста, у Спаському (район Сухого фонтану) було відкрито три поховання ІІІ-ІІ ст. до н.е., знайдено 23 фрагмента сіроглиняного посуду з геометричним орнаментом. Проаналізувавши знахідки, дослідники зрозуміли, що натрапили на залишки античного некрополя. Після завершення робіт у Спаську, проводили розвідку на садибі обсерваторії. У 1926 р. невеликі роботи проводилися на території торговельного порту. У вересні 1926 р. до музею надійшло повідомлення з Нової Одеси, від селянина Білошапки, про відкриття давнього поховання. Ф.Т. Камінський виїхав на місце знахідки, провів розкопки, всі знайдені матеріали – металеві списи, деталі кінського оздоблення, керамічні уламки дослідник перевіз до музею.

У цей час активна археологічна діяльність на Миколаївщині була пов'язана з розвитком краєзнавчого руху. Навколо Миколаївського історико-археологічного музею почало гуртуватися невелике товариство, яке отримало назву «Друзі музею». Серед людей, які згуртувалися навколо музею були представники різних професій: робітники, вчителі, студенти тощо. Лікар Г.П. Цветаєв разом з археологами працював на розкопках Ольвії, допомагав проводити екскурсії,

експонував у музеї свою особисту археологічну колекцію та публікував свої звіти про розкопки. Цікавим історіографічним джерелом є його щоденники розкопок, які було знайдено дисертантом в архіві НА ІА НАНУ.

Товариство «друзів музею» планувало видання брошур з краєзнавства, до друку готувався путівник по Миколаївському історико-археологічному музею. Але в Україні вже почалися сталінські репресії. Ф.Т. Камінський був звинувачений в антирадянській діяльності та засуджений по справі «Спілки визволення України». Офіційного оформлення Товариства «Друзі музею», яке він планував, здійснити так і не вдалося.

На сьогодні можна із впевненістю сказати, що одним із найбільш значимих відкриттів Ф.Т. Камінського, як археолога, є початок дослідження укріпленого поселення доби пізньої бронзи «Дикий Сад» у Миколаєві, яке в сучасній вітчизняній археології назване однією із видатніших пам'яток Нижнього Побужжя. Фрагментарні дослідження території поселення проводились Ф.Т. Камінським та його однодумцями із гуртка «Друзі музею» у 1928 та 1929 роках. Вони обмежувались, переважно, збором підйомного матеріалу зі схилів південної частини пам'ятки.

Іншим видатним дослідником археологічних старожитностей Нижнього Побужжя був Микола Дмитрович Лагута (1895-1937). По суті М.Д. Лагута був першим історіографом Миколаєва радянського періоду. З 1930 по 1935 рр. перебуваючи на посаді співробітника історико-археологічного музею Миколаєва, М.Д. Лагута приймав активну участь в археологічних розкопках, що велися на Кінбурні та в Ольвії. За своє коротке життя він встиг надрукувати багато статей, присвячених як краєзнавчим питанням, так і старожитностям краю.

Постать М.Д. Лагути стала привертати увагу миколаївських дослідників з набуттям Україною незалежності та початком масового вивчення кримінальних справ, що зберігалися в архівосховищах Служби безпеки України. Головну увагу дослідники звертали на репресії по відношенню до славетного краєзнавця, мало уваги приділяючи його творчому спадку. Завдання заповнити цю лауну і ставлять перед собою автори. Відомий краєзнавець, археолог і педагог Микола Дмитрович Лагута народився 22 листопада 1895 року в м. Миколаєві в родині звичайних робітників-міщан. Навчався спочатку в початковій школі, а потім у Миколаївській Олександрівській гімназії, по закінченню її у 1915 році вступив до Харківського університету на історико-філологічний факультет. У 1916 році перевівся до Новоросійського університету на однойменний факультет. Революційні події 1917 року стали нездоланною перепоною для завершення освіти, закінчити навчання йому так і не довелося. У 1918 році він повертається до Миколаєва, де проживає на вулиці 4-й Слобідській, 28 у будинку, котрий лишився йому у спадок від батьків. Після виборів до Директорії 16 грудня 1918 року він входить до складу Миколаївської Ради об'єднаних українських організацій від кооперативів. Як представник місцевого владного органу Директорії УНР, М.Д. Лагута опікується

розвитком української освіти і культури у місті та окрузі. Протягом 1918 р. молодий педагог працює лектором української мови на курсах для вчителів народних шкіл, а в 1919 р. викладав українську мову в Миколаївській гімназії імені І. Франка. У 1919 році вступає до «Просвіти», заснованої на Миколаївщині видатним українським культурним діячем М.М. Аркасом. В «Просвіті» він бере участь у численних культурно-просвітницьких заходах: читає лекції з української класичної літератури, складає репертуар театральних вистав, займається розгортанням бібліотечної мережі тощо. З березня 1919 року М.Д. Лагута стає членом партії боротьбистів. Як він відзначав у своїй анкеті: «з літа 1919 і до лютого 1920 був співчуваючим у Миколаївській організації комуністів-боротьбистів, приймав участь у видавництві їх органу – газети «Революційна боротьба» влітку 1919 року». У боротьбистській газеті М.Д. Лагута деякий час перебував на посаді секретаря редакції. Після цього його було мобілізовано до лав денікінської армії, за що він був вперше заарештований ЧК восени 1919 року. Але завдяки протекції боротьбистів цей арешт тривав не досить довго і наприкінці 1919 року його було звільнено. Згодом майбутній краєзнавець починає викладати українську та російську мови і літератури у таких навчальних закладах, як школа ФЗН заводу Марті-Ведена, трудові школи № 17 та № 35, завідує українським дитячим будинком № 2, працює на курсах вдосконалення вчителів початкових шкіл. З квітня 1920 року М.Д. Лагута працює в Миколаївському інституті народної освіти. А з 8 вересня 1921 року розпорядженням губпрофосвіти його призначають викладачем інституту. На засіданні факультету соціального виховання 22 вересня того ж року було винесено ухвалу: «...доручити читання лекцій з українознавства Лагуті М.Д.». Це дало поштовх для початку активної зацікавленості Миколи Дмитровича історією краю. У 1923 році на XII з'їзді РКП(б) більшовицьке керівництво розпочало політику коренізації. Початком же українізації можна вважати вихід декрету РНК УРСР від 27 липня 1923 року «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ» та декрет від 1 серпня 1923 року. «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови». У Миколаєві провідником українізації виступив саме Микола Лагута. 15 листопада 1923 року під керівництвом Миколи Дмитровича почав працювати гурток української мови, який мав на меті допомогти викладачам і службовцям інституту у вивченні української мови. Як провідний фахівець у цій галузі, М.Д. Лагута входить до складу державної комісії з українізації, як заступник голови – до складу суспільствознавчої комісії, редакційної колегії наукових записок інституту, комітету ІНО з метою обслуговування праці бібліотек. У 1923-1924 навчальному році в Миколаївському інституті народної освіти викладали українською мовою лише двоє: М.Д. Лагута (українська мова та література) та П.П. Циган (українська мова, історія України). Микола Дмитрович Лагута шляхом консультацій, порад, практичної допомоги намагається залучити до викладання українською мовою якнайбільше викладачів. Це призвело до того, що у

статистичному звіті ІНО від 1 грудня 1925 року вже зазначається, що мова викладання у вузі переважно українська. Добре володіли нею М.Д. Лагута, Д.П. Короленко, В.П. Левицький, Л.З. Франко. Завдяки старанням М.Д. Лагути на засіданні факультету від 7 грудня 1926 року приймається ухвала, яка рекомендує студентам у спілкуванні між собою, з адміністрацією, викладачами та технічним персоналом вживати українську мову і зобов'язує адміністрацію вести нею всю канцелярську документацію тощо. По суті М.Д. Лагута запровадив у вузі читання курсу краєзнавства, в січні 1926 року разом із колегами підготував і провів першу обласну краєзнавчу конференцію. У 1923 році з ініціативи Миколи Дмитровича та директора Миколаївського краєзнавчого музею Феодосія Камінського в Миколаєві було засновано Наукове товариство імені Миколи Аркаса при ВУАН, що було затверджене 27 лютого 1923 року ВУАН і в якому Лагута посідає місце секретаря. В середині 1920-х років до Товариства входило 12 дійсних членів та 15 співробітників.

Було накреслено план роботи на найближче майбутнє: скласти наукові нариси «Природа, життя і населення Миколаївської округи, його минуле та сучасне»; показати віддзеркалення революції в етнографічному матеріалі; організувати в Миколаєві Музей матеріальної культури Миколаївщини; збирати експонати щодо дитячого життя; досліджувати говірки української, російської, болгарської, польської, єврейської, молдавської, німецької мови на теренах округи; проводити реєстрацію та охорону пам'яток давнини та мистецтва. Результатом концентрації та активізації краєзнавчих сил на Миколаївщині стало видання у 1926 році збірки «Миколаївщина». Одним з авторів став викладач Миколаївського інституту народної освіти М.Д. Лагута. До книги увійшов географічний нарис, нариси про флору і фауну Миколаївщини, екологічний огляд, історичний опис. Додатки містили адміністративно-територіальну мапу Миколаївського округу, план Миколаєва з показом напрямку ріки Інгул. Перу М.Д. Лагути в краєзнавчий збірці «Миколаївщина» належав розділ на сторінках 179-211 під назвою «Історичні місця, пам'ятники старовини і мистецтва на Миколаївщині». У вступній частині до розділу автор наголошує: «Історичними місцями, пам'ятниками старовини й мистецтва наша Миколаївщина багато значно більше за інші округи і тому дослідження їх студіювання, вивчення у школах складає неабиякий інтерес для молодого покоління». Це та інші твердження

Миколи Дмитровича були підхоплені та отримали своє продовження у дослідженнях істориків покоління вже нової незалежної України наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. Також характерним є те, що всі роботи М.Д. Лагути були написані літературною українською мовою, що для досліджень цього періоду радше є винятком, ніж нормою. Збираючи археологічні знахідки, предмети старовини та експонати, він створює кабінет краєзнавства. Разом з Ф.Т. Камінським співпрацював з Одеською крайовою комісією охорони пам'яток культури та природи, з головою секції академіком М.Є. Слабченком. Складає списки 43

пам'ятників, знищених у 1930-их рр. всупереч постановам уряду виданим з 1918 по 1924 рік (загалом таких постанов було 15) про охорону і збереження пам'яток: «Про охорону залишків старогрецького міста Ольвії: Постанова РНК від 13 вересня 1921 року», «Про охорону старовинної Грецької колонії «Ольвії»: Постанова РНК УРСР від 31 травня 1924 року» та ін. Опублікував нариси про М. Аркаса та Р. Судковського. З 1930 по 1935 рр. перебуваючи на посаді співробітника історико-археологічного музею Миколаєва, він брав активну участь у археологічних розкопках, що велися на Кінбурні та в Ольвії. За своє коротке життя він встиг надрукувати багато статей, присвячених краєзнавству. У 1926 р. побачила світ його збірка нарисів «Географічний збірник. Миколаївщина», 1928 р. була опублікована «Вся Миколаївщина». Але найбільше тему історії рідного краю він розкрив у своїй праці «Хронологія головних історичних подій міста Миколаєва», в ній автор намагався прослідкувати події, які траплялися в історії міста з 1774 до 1920 рр. Микола Дмитрович щиро вірив у справу, якою займався, і докладав чимало зусиль до розвитку українізації. Але фінал сумлінної праці талановитого педагога виявився трагічним. Знову ж таки натхненне заняття краєзнавством, входження до керівництва «Просвіти», викладання українською мовою та вимоги М.Д. Лагути становлення української мови у всіх школах далися взнаки. Така активна діяльність у напрямку українізації не могла лишитися непомітною для комуністичної машини терору. Проти нього було штучно сфабриковано справу, згідно якої М.Д. Лагуті інкримінували членство у «Спілці визволення України». Але репресивній системі цього виявилось замало. Миколу Дмитровича звинуватили ще й у тому, що нібито він проводив шпигунську роботу – збирав дані про військово-оборонну промисловість Миколаєва і через Ф.А. Козубовського (директора інституту матеріальної культури Академії наук України) передавав польській розвідці. І хоча жодних доказів щодо цього не було представлено, проте висунуті звинувачення стали вагомим приводом для другого арешту в житті М.Д. Лагути. У результаті Миколу Дмитровича було засуджено на три роки позбавлення волі умовно і звільнено з-під варту із зали суду. Як свідчать документи, судовий процес розпочався 9 березня 1930 року о 17 годині 30 хвилин. Справа слухалася так званим Особливим складом Найвищого суду УСРР під головуванням Приходька. Склад суду був затверджений ЦВК, чим підкреслювалось особливе значення, якого уряд надавав процесові по справі «СВУ». Порівняно м'який вирок, винесений підсудним у цій справі, був трагедією для кожного засудженого не тільки тому, що завдав значних фізичних і моральних страждань, а й тому, що він визначив долю майже кожного з них у тому недалекому майбутньому, коли почнеться масове полювання на «ворогів народу». І коли без вини винуваті в судовому чи позасудовому порядку або знищувались, або зазнавали нових арештів, мало кому вдавалося звільнитися з місць ув'язнення після закінчення терміну покарання. Згодом в анкеті М.Д. Лагута писав із цього приводу: «Був під судом у справі СВУ, засуджений умовно на три роки без поразки в правах. Випробувальний термін ще

не закінчений». Незважаючи на це, 22 березня 1931 р. він призначений завідувачем відділу «Історія м. Миколаєва» у Миколаївському державному історичному музеї. Тридцять років стали найбільш плідним періодом творчої й дослідницької роботи Миколи Дмитровича Лагути. З 1930 по 1935 рр., перебуваючи на посаді співробітника історико-археологічного музею Миколаєва, М.Д. Лагута приймав активну участь у археологічних розкопках, що велися на Кінбурні та в Ольвії. У цей час ним створені: збірник «Матеріали до історії міста Миколаєва (1788-1917^{рр.})» (рукопис розміром до 180 стор., копія була передана в Миколаївський державний історичний архів); у збірнику «Місто Миколаїв. Техніко-економічний нарис. Матеріали для соціально-економічної реконструкції м. Миколаєва» (Одеса, 1931) поміщений в книзі «Історичний нарис м. Миколаєва (1788-1931)»; складений реєстр пам'ятників матеріальної культури Миколаївщини й національних меншин (1932 р.); за пропозицією державного Степового інституту при Наркомземі складений збірник матеріалів по історії сільського господарства Миколаївщини з найдавніших часів до ХХ в.; рукопис «Історичний нарис сільського господарства Миколаївщини» (50 стор.); «Історичний нарис розвитку революційного робітничого руху в м. Миколаєві з 1847 до 1897 рр.» (незакінчений рукопис, 350 стор.); «Хроніка історії міста Миколаєва» (рукопис, 400 ст.); бібліографічні покажчики літератури по історії пролетаріату в м. Миколаєві, історії місцевих фабрик і заводів та багато інших. Крім цих робіт, як вказував М.Д. Лагута, у його архіві було ще близько сотні рукописів. Третій арешт 1937 року, як і для багатьох подвижників українства, став останнім для науковця. У справі за номером 1052 по статтях 54-8 та 54-11 КК УРСР, яка зберігалася в архіві УКДБ по Миколаївській області, зазначається, що сержант Державної безпеки Черненко «розглянувши матеріали по звинуваченню громадянина Лагути Миколи Дмитровича, 1895 року народження, українця, громадянина СРСР, безпартійного, безробітного, який проживає в м. Миколаєві по вулиці 4-ій Слобідській 28, у злочинах передбачених статтею 54-10 КК УРСР, в минулому активний боротьбист, учасник контрреволюційної організації «СВУ», за що був засуджений, має зв'язок із українськими контрреволюційними націоналістичними елементами, проводить контрреволюційну діяльність, знайшов, що знаходження на волі буде негативно впливати на хід слідства». Тому вже 2 вересня М.Д. Лагута був взятий під варту. Його дружина Ганна Григорівна Фіздель після арешту чоловіка важко переживала страшне потрясіння, почала тяжко хворіти, в неї поступово віднялися ноги, осліпли очі. Після смерті Миколи Дмитровича, перед Другою Світовою війною вона намагалася лікуватися в Одесі. Собес виділив безкоштовну путівку, проте почалася війна. Що сталося з нею потім, невідомо. Наступного дня після арешту Микола Дмитрович відповідав на питання, згаданого вище сержанта Черненка, той сумлінно записував до слідчої справи відповіді відносно фактів приватного та громадського життя М.Д. Лагути: з 1935 року ніде не працював, у 1919 році був заарештований надзвичайною комісією та звільнений за клопотанням місцевого

комітету партії українських соціал-революціонерів (боротьбистів). Не приховував Микола Дмитрович і ще одного факту, наявності якого вже цілком достатньо було для винесення суворого вироку. У 1919 році він був мобілізований до лав білої армії та служив недовгий час у студентській роті м. Сімферополя. Після відходу німецько-австрійських окупантів з Миколаєва знову повернувся до міста, де народився і виріс. На допитах слідчих цікавила, насамперед, громадська діяльність у біографії М.Д. Лагути, діяльність майже двадцятирічної давнини, місце та роль у боротьбі місцевих політичних сил 1919-1920 рр. Згадки про участь у партії соціал-революціонерів, теоретично засудженої та розгромленої ВКП(б), у 1937 році виглядали історичним рецидивом, котрий чудово вписувався у контекст оперативної роботи, яка виконувалася у відповідності до наказу Комісаріату внутрішніх справ СРСР від 5 серпня 1937 року. Доручені ВКП(б) обов'язки по очистці радянського суспільства від опонентів та противників більшовизму. До того ж М.Д. Лагута в минулому належав до української партії, це викликало особливу обережність слідчих, вони вимагали докладних пояснень». Розкажіть, в якому році ви вступили до лав партії боротьбистів та про вашу роль ній?» – слідувало запитання сержанта Шимоновича. «В партію боротьбистів», – чесно відповідав М.Д. Лагута, – «я вступив у 1919 році. В той же час, коли стало відомо про утворення цієї партії. Разом з лідером боротьбистського руху Грачовим, Біликом, Хижняком та іншими, я був одним із засновників організації боротьбистів у Миколаєві. З моменту видання боротьбистської газети «Революційна боротьба» я працював в якості секретаря редакції та приймав діяльну участь у партійній полеміці, особливо у питаннях національно-земельних...». Цікавим є протокол вилучення особистого листування та перелік конфіскованої літератури: журнал «Життя і революція» з віршами В. Сосюри, збірка, присвячена 10-річчю Жовтневої революції з публікацією Бухаріна, журнал «Шлях освіти» з передовою статтею М. Скрипника. Заарештованими були «Старовина історія» М. Грушевського, книга Джона Ріда «Десять днів, котрі вразили світ», брошура М. Хвильового «Із моєї біографії», монографія про В. Сосюру, праці Каменєва, Зінов'єва, Рикова; «Кобзар» Т. Шевченка 1917 року видання зазначався, як «застарілий», словник політичних термінів 1924 року. Як «застаріла» відмічалася книга італійця Т. Кампанелли, його відома утопія «Місто сонця». В акті вилучення контрреволюційної літератури фігурували підручники «Українська мова», «Техніка української мови», «Записки українського фольклору». 15 листопада 1937 року сумнозвісна «трійка» пригадала йому всі висунуті раніше безглузді звинувачення і винесла смертний вирок, у якому йшлося про те, що «Лагута М.Д. звинувачується в тому, що, виступаючи активним учасником контрреволюційної української націоналістичної організації, проводив антирадянську діяльність, організовував терористичні групи, завданням котрих було проведення терактів у випадку приїзду до міста керівників партії та уряду». 25 листопада, вже за десять днів після винесення вироку, він був приведений у виконання. Можна лише дивуватися безглуздим звинуваченням та

запитанням, які містяться у протоколах допитів, обшуку, очних ставок, а також безпідставності винесення вироку. Закатований на допитах із застосуванням фізичної сили М.Д. Лагута визнав усі висунуті проти нього звинувачення. У пам'яті людей, котрі знали Миколу Дмитровича, він назавжди залишився невисокою, коренастою, з дивно живими очима та чорними вусами веселою людиною. Зараз до імені нашого земляка, історика і краєзнавця Миколи Дмитровича Лагути звертаються багато дослідників, тому маємо змогу наново відкрити для себе краєзнавчий збірник «Миколаївщина», у випуску якого приймав участь і М.Д. Лагута, поступово дізнатися про його долю та творчу діяльність, а також більш-менш ґрунтовно донести його наукову спадщину до фахівців, студентів, широкого загалу, взагалі усіх тих, хто цікавиться історією рідного краю та його видатними постатями з числа істориків, краєзнавців, на яких досить багатою є Миколаївщина.

Найбільший інтерес у розрізі предмету нашого дослідження викликає його книга «Історичні місця, пам'ятки старовини і мистецтва на Миколаївщині», де по суті, окрім переліку всіх відомих авторові археологічних знахідок та пам'яток різного періоду (починаючи від кісток мамонтів, випадково знайдених на огородах і закінчуючи будівельними роботами при заснуванні міста) він подає коротку історію археологічних досліджень Миколаївщини, роблячи особливий акцент на відомих, або сучасних йому археологах, тобто його працю в певному сенсі можна сприймати, як першу працю з історіографії археології в Миколаєві. Окрім цього у своїй роботі ним розкрито долю знайдених матеріалів, та їх місцезнаходження по музейних колекціях Миколаєва, Одеси та Херсону. Показовим є той факт, що перелічені пам'ятки він, хоча ще і не на сучасному науковому рівні, але намагається систематизувати за хронологічно-видовою ознакою: «Знахідки мамонтів; Неолітична (новокам'яна) епоха пізньої доби; Металевий період. 1. Спизова, бронзова доба палеометалевої епохи, 2. Рання доба заліза (до нашої ери) неометалевої епохи; Кіммерійці; Еллінська колонізація на Миколаївщині; Пам'ятки часів мандрівників. Балбали; Татарщина; Турки; Запорожці; Миколаїв». Таким чином починають вироблятися певні погляди на археологічні пам'ятки як на систему розвитку людства.

Підсумовуючи роботу вчених Миколаївщини по дослідженню археологічних пам'яток краю хотілося б зазначити, що Ф.Т. Камінський багато працював на ниві популяризації старожитностей: готував лекції з історії краю, писав статті до місцевих газет, був сповнений творчих задумів яким, на жаль, не судилося здійснитися у зв'язку з арештом. Підсумовуючи діяльність археолога-краєзнавця у 20-ті роки треба зазначити, що це був період його творчого піднесення. Він відіграв велику роль в охороні Ольвії, створенні державного заповідника, приймав участь в розкопках Ольвії за передовою методикою вченого Б.В. Фармаковського. Самостійні дослідження вченого привели до створення першої карти античних місць узбережжя Бузького лиману.

Під час роботи в музеї Ф.Т. Камінському також вдалося перевірити всю документацію на археологічну колекцію, інвентаризувати її та опрацювати матеріали з історії краю.

Наведене вище наочно демонструє наявність активних археологічних та наукових досліджень старожитностей Нижнього Побужжя Миколаївським науковим загалом, згуртованим навколо природно-історичного музею, краєзнавчих товариств та, подекуди, Миколаївського інституту народної освіти у першій третині ХХ ст. Поява перших офіційних документів, щодо охорони пам'яток території унікальної античної пам'ятки Північного Причорномор'я Ольвії, демонструють не лише важливість пам'ятки Нижнього Побужжя, як історичної спадщини, але і новий рівень сприйняття суспільством цієї важливості, саме такого сприйняття домагались вчені археологи протягом всього ХІХ ст.

Систематичні розкопки перших десятиліть ХХ ст. та робота Ольвійської експедиції під керівництвом видатного російського археолога Б.В. Фармаковського, щорічно публіковані в звітах, демонструють те, що конкретні завдання польових досліджень на кожному етапі вивчення Ольвії були різні, проте їх об'єднували плановість, системність, єдина методика польових робіт, основи якої були закладені Б.В. Фармаковським, а також наступність і тематична завершеність, що було якісно новим кроком вперед у розвитку археологічної науки, в порівнянні із рівнем досліджень ХІХ ст. Значну роль у археологічному вивченні старожитностей Нижнього Побужжя відіграла діяльність миколаївських краєзнавців, ідейними лідерами котрих, були Ф.Т. Камінський, Б.В. Страдомський, М.Д. Лагута та інші. Завдяки діяльності новостворених краєзнавчих товариств, виникає можливість проводити незалежні від центру, самостійні археологічні дослідження м. Миколаєва та його околиць, котрі призвели до низки нових відкриттів у т.ч. городища (укріпленого поселення) «Дикий Сад». Завдяки археологічній роботі краєзнавців, збагачувалося зібрання музею, здійснювалася охорона історичних пам'яток, шляхом просвітницької роботи проводилася популяризація значення старожитностей серед населення і, що найважливіше, роботи краєзнавців з археологічного дослідження краю публікувались у краєзнавчих збірках та періодичних виданнях.

Енергійна робота по вивченню археологічних пам'яток Нижнього Побужжя тривала у першій третині ХХ ст. й у Херсонському міському музеї старожитностей. Засновником Херсонського музею є відомий український громадський діяч, археолог і краєзнавець Віктор Іванович Гошкевич (1860-1928 рр.), що очолював музей протягом 35 років з дня його заснування (1890-1925).

Херсонський музей виник у 1890 р. у вигляді спеціально виготовленої коробки, де зберігалися малі речі різноманітних епох, зібраних В.І. Гошкевичем. В офіційних документах вміст коробки отримав назву «Археологічний музей при Херсонському губернському статистичному комітеті». Як писав Гошкевич, ця назва виявилася корисною для справи, надавала поважності і постійності.

Петербурзька археологічна комісія позитивно відреагувала на повідомлення про відкриття археологічного центру в Херсоні, й почала надсилати на зберігання до музею старовинні речі, які знаходили у межах Херсонської губернії.

Херсонський губернатор князь Іван Михайлович Оболенський запропонував передати музей під опіку новоствореної «Губернської вченої архівної комісії» (1898). На початку 1898 р. музей, який розмістився у трьох кімнатах лівого крила будинку Громадської бібліотеки, вперше відкрився для відвідувачів.

Головою вищезазначеної комісії було обрано предводителя дворянства Херсонської губернії, випускника Новоросійського університету, археолога-аматора Георгія Львовича Скадовського (1847-1919 рр.). Ним було проведено низку археологічних досліджень, зокрема у 1900 і 1901 роках провів перші розкопки у північно-західній частині острова Березань. Він дослідив більше 500 поховань епохи архаїки, класики і римського часу на березанському некрополі. Знахідки, зроблені Г.Л. Скадовським, поповнили, окрім Херсонського, чимало інших музейних зібрань країни. Але, нажаль, увесь обсяг здійснених ним робіт так і не став надбанням науки, оскільки повноцінна їх публікація так і залишилася нездійсненою до наших днів, хоча результати наведених робіт описані сучасниками Г.Л. Скадовського – Е.Р. фон Штерном та М.Ф. Болтенком.

Про перші наукові дослідження курганів за межами Ольвії на території сучасного Очаківського району Миколаївської області, проведені наприкінці ХІХ ст. Г.Л. Скадовським, свідчать лише окремі речі, що зберігаються у фондах Херсонського музею. Не дивлячись на певну роботу, за 10 років Архівна комісія так і не змогла виконати покладених на неї функцій, а у січні 1911 р. було офіційно засвідчене припинення її діяльності.

Для музею старожитностей це були роки невпинного поповнення наукової колекції. З 1912 р. почалася планомірна передача старожитностей Ольвії, знайдених розкопками Б.В. Фармаковського. У 1913 році поважне місце у музеї зайняла колекція сім'ї історика України Миколи Аркаса, яка була передана по його смерті. Це – археологічні матеріали (серед них античні вази), нумізматична колекція з 1000 одиниць, документи і книги. Пізніше, у 1917 році сюди ж була передана і колекція зброї, творів мистецтва та ще одна частина археологічної колекції.

До творчого надбання В.І. Гошкевича, під час роботи у Херсонському музеї, належать сім випусків започаткованого ним Літопису музею (1910-1916 рр.), видання нумізматичного каталогу (1910) та багато інших праць важливих для вивчення археологічних пам'яток Нижнього Побужжя. Основну частину зібрання Херсонського музею старожитностей складала знахідки самого вченого, які він публікував у спеціальних виданнях того часу, великій кількості наукових та науково-популярних статей, а також у 25 власних наукових працях, не враховуючи тих матеріалів, що були надруковані вже після смерті видатного дослідника.

Щодо старожитностей Нижнього Побужжя, то необхідно відзначити

наступні роботи В.І. Гошкевича: «Скарби та старожитності Херсонської губернії», «Монети та медалі», «Стародавні городища по берегах низового Дніпра», «Стародавнє кладовище та городище в Миколаєві, «Поховання, датовані Джучидськими монетами із розкопок І.О. Стемпковського» та інші.

У 1896 році В.І. Гошкевича було обрано дійсним членом Одеського товариства історії і старожитностей, у діяльності якого він приймав безпосередню й активну участь: систематично публікував результати своїх археологічних досліджень, що сприяло введенню до наукового обігу величезного і надзвичайно цінного археологічного матеріалу. Так, на сторінках «Записок Одеського товариства історії та старожитностей» зустрічаємо одну із перших згадок про пам'ятки археології сучасного Веселинівського району Миколаївської області, що належали перу дослідника. У своїх статтях В.І. Гошкевич описав стародавнє городище (тепер – Городок II), а також археологічні знахідки і велику кількість курганів, розташованих навколо сіл, які зараз знаходяться в адміністративних межах району. Окрім того В.І. Гошкевич повідомляє про чисельні розкопки місцевими шукачами скарбів і любителів старожитностей, у результаті чого відомості про долю пам'яток матеріальної культури були дуже мізерні. За свідченнями В.І. Гошкевича, достовірним було лише те, що разом з похованнями доби бронзи були відкриті, також поховання скіфського часу. Проблема пљундрування археологічних пам'яток шукачами скарбів, сильно турбувала директора Херсонського музею старожитностей, тому написання праці, присвяченої темі збереження пам'яток стало для нього цілком закономірною потребою.

У загальновідомій та широкоживаній серед фахівців й аматорів книзі «Скарби та старожитності Херсонської губернії», автор подає важливі відомості не лише про предмети матеріальної культури знайдені на території колишньої Херсонської губернії, а й вказує на те, що вже у останній третині XIX ст. за пошуками скарбів вівся нагляд на загальнодержавному рівні, що свідчить про ґрунтовність вивчення предметів старовини в цей період, а також про перехід на якісно новий науковий щабель їх дослідження. Структурно книга ділиться на дві частини «Скарби» та «Старожитності». До першої частини, окрім опису методів пошуку і класифікації карбів, входять і нариси нумізматичного характеру. Друга – містить важливі поради щодо методики ведення археологічних розвідок та розкопок, класифікації «наукових скарбів», прийомів їх збереження, також докладні описи різновидів поховань та влаштування могил, котрі автор ідентифікує, як «кіммерійські». Серед описаних В.І. Гошкевичем старожитностей, зібраних та розкопаних на території Нижнього Побужжя, виділяються знахідки скарбів зроблені в районі колишнього Олександрійського повіту: біля с. Богоявленське, де селянами були знайдені мідні речі; с. Братолюбівки, розритий курган з похованими у ньому кістяками; на околицях села Верблюжки розкопані кургани «Близнюки» та «Перервана могила» із залізними предметами; курган, що

містив шість кістяків, розритий у 70-х рр. XIX ст. між с. Дмитрівка та ст. Знам'янка; рештки шаблі та стремені знайдені у кургані біля села Звенигородка; поряд з селом Троянкою розкопаний курган «Довга могила». Окрім того описано знахідки Єлисаветградського повіту біля сіл Бобринець, Братське, Костянтинівка, Лозоватка, Ольшанка та інших, міст Вознесенська та Ольвіополя. Переважно це розкопані кургани, рештки матеріальної культури різних народів, нумізматичний матеріал тощо.

У даній роботі дослідник використовує територіально-хронологічний метод викладення інформації, притаманний всім працям дореволюційного періоду з історії археологічних пам'яток. Автор робить акцент, не лише на матеріальних пам'ятках, знайдених у регіоні, їх переліку та стані збереженості, а й на дослідників цих старожитностей, якщо такі були відомі, а також подає власну оцінку їх діяльності та методам, які застосовувалися при веденні розкопок. У праці вміщені нотатки вченого, щодо археологічних розвідок, огляди В.І. Гошкевичем місцевостей, де були розташовані відомі вченому, але недосліджені, пам'ятки матеріальної культури, що дотепер робить цю працю дуже поширеною серед археологів.

У другому десятилітті XX ст. виходять перші випуски «Літопису музею», які містять багато матеріалу щодо старожитностей Нижнього Побужжя. Так праця В.І. Гошкевича «Монети та медалі», розпочинається зі вступної теоретичної частини, докладного опису музейної нумізматичної колекції, історії її формування та коротких нарисів щодо місця походження та знаходження описаних монет та медалей. До археологічних пам'яток досліджуваного регіону відносяться, опубліковані у виданні знахідки, зроблені на території Ольвійського полісу, дослідженню яких тут відведене помітне місце. Він надає короткий нарис з історії давньогрецької колонії, яким, закономірно, пояснює наявність зображення на Ольвійських монетах покровительки землеробства богині Диметри, хлібного колосся та зерна. Так само, підлягають обґрунтуванню і докладному опису науковця інші карбовані зображення: богині Афіни, чудовиська Гаргони, патрона Ольвії Аполлона, богині Артеміди, давньогрецького героя Геркулеса, бога річок Дніпра (Борисфена) та Бугу (Гіпанісу), у вигляді бородатої чоловічої голови з невеличкими ріжками. В.І. Гошкевич подає описи зворотних боків монет, переклад написів на них, розподіляючи колекцію на групи, згідно зображень та написів у хронологічному порядку, залежно від часу їх карбування. Автор вказує на недосконалість та труднощі хронології і класифікації античних монет і посилається на авторитетні праці з античної нумізматики видатних вітчизняних археологів О.В. Орешнікова, В.В. Латишева, Б.В. Фармаковського та А.К. Маркова.

Натомість, дотримуючись загальноісторичної періодизації, дослідник надає характеристику всім групам монет з музейного зібрання. Тут знаходимо описи грецьких, римських, візантійських, арабських, російських, польських, західноєвропейських та інших колекцій. Також є окремий пункт присвячений

паперовим грошам. Каталог укладений на досить високому для свого часу фаховому рівні, у відповідності до тенденцій та з урахуванням і посиланнями на наявні нумізматичні дослідження та наукові праці інших вчених.

Важливе значення в історії археологічних досліджень Нижнього Побужжя займає праця В.І. Гошкевича «Стародавні городища по берегах низового Дніпра», написана в результаті докладного обстеження вказаної місцевості. До території Нижнього Побужжя належить низка описаних археологом поселень Ольвійської хори, одним з яких є городище біля села «Козацьке», обстежене ним у 1909 році на запрошення князя П.Н. Трубецького. Вчений подає докладний опис розкопок, умов за яких вони відбувалися та перших знахідок. До описів розкопок додається детальний план, намальований ученим та фотознімки, зроблені на досліджуваній ділянці. Автор обстежив декілька будівель, п'ять господарських ям, міський мур, шість оглядових башт, описав, замалював та класифікував знайдені речі. Ознайомився із некрополем поселення, вказавши на те, що першість у його дослідженні належала німецькому вченому доктору М. Еберту, який вивіз всі знайдені ним речі за кордон для поповнення колекції Берлінського Королівського музею античними пам'ятками Херсонщини. Опубліковані В.І. Гошкевичем примітки свідчать про високий фаховий рівень ученого, дають об'єктивну картину даної пам'ятки старовини для наступних поколінь дослідників. Автор подає типологію обстежених ним городищ, повний перелік зроблених знахідок та неодмінно посилається на інших авторитетних дослідників та старовинні джерела з історії Нижнього Побужжя.

Окрім Козацького, В.І. Гошкевич у своїй праці подає опис інших поселень, які на думку вченого також належать до Ольвійської хори: городище на землях Бізюкова монастиря, два городища біля с. Консулівка, одне біля Саблуковки, хутора Яковлевих, біля сіл Гаврилівка, Золота Балка, Любимівка та ін. Всі нариси чітко структуровані і становлять значну наукову цінність, оскільки, деякі із зафіксованих В.І. Гошкевичем пам'яток, на сьогоднішній день майже повністю знищені навколишнім середовищем та недбалою, подекуди, грабіжницькою поведінкою місцевих жителів з матеріальними рештками старовини.

У 1914 році В.І. Гошкевич був обраний член-кореспондентом Московського археологічного товариства, що було відзначено ґрунтовною працею вченого «Стародавнє кладовище та городище в Миколаєві», де автор викладає докладний опис, у притаманній для нього манері, дослідженого в 1912 р. у Миколаєві поселення та могильника античного часу, відкритого при будівництві на території майбутньої міжнародної пристані.

Виявлення та попереднє обстеження пам'яток, розташованих уздовж лівого берегу Бузького лиману (від Миколаєва до Станіслава) та його правого берега (від Миколаєва до Очакова), дало змогу обстежити деякі з античних поселень, одним з яких стало городище та некрополь, розташовані на території маєтку М.М. Аркаса в селі Стара Богданівка. Під час проведення земляних робіт у цьому маєтку селяни

знаходили деякі античні речі, які з часом потрапили до родини Аркасів. Після смерті М.М. Аркаса, його родина передала ці речі на збереження до Херсонського музею старожитностей, що В.І. Гошкевич докладно описав у своїй праці «Подарунок родини М.М. Аркаса».

Еволюційним продовженням цієї роботи стала праця «Де був прадавній Одесс?», де автор подає опис давньогрецького поселення дослідженого ним на мисі між Сосицьким та Березанським лиманом, згодом названого Одессом. Науковець піддає критиці роботи С.Д. Пападімітріу, друковані на сторінках «Записок Одеського товариства історії та старожитностей», про місцезнаходження, згадуваного у стародавніх джерелах міста Одесс, ґрунтовно доводячи, що знайдене ним, В.І. Гошкевичем, грецьке поселення і є, розшукуване С.Д. Пападімітріу городище. У роботі автор вказує не лише всі надбання попередників у їх спробах обстежити територію та віднайти стародавнє місто, але й робить аналіз їх праць. Він пояснює місцезнаходження Одесса, торгівельною потребою Ольвії та вигідним географічним розташуванням, а також вказує завдяки яким джерелам та дослідженням вдалося ідентифікувати і дослідити рештки стародавнього поселення. В.І. Гошкевич одним із перших зробив обстеження території, яку зараз займає Березанський район, велику увагу дослідника, при визначенні місцезнаходження Одесса, привернув острів Березань та інші античні поселення цієї місцини.

В кінці XIX – на початку XX ст. вченим були обстежені й інші пам'ятники античності, розташовані на північному узбережжі Чорного моря та на узбережжях місцевих лиманів. У результаті цих розвідок було відкрито декілька поселень та городищ: Морське, Рибаківка, Вікторівка, Матіасове, а також курганів, зафіксованих біля села Красне, Адамівка, Малахове, Ганнівка. Окрім того, ним були описані знайдені тут раніше скарби.

Останньою роботою В.І. Гошкевича, на якій хотілося б зупинитися, є стаття «Поховання, датовані Джучидськими монетами із розкопок І.О. Стемпковського», що вийшла вже після смерті науковця на сторінках «Вісника Одеської комісії краєзнавства». Тут ми зустрічаємо огляд декількох курганів на території сучасної Первомайщини, а також опис знайдених решток, притаманних культурам племен доби ранньозалізного віку. Вчений значно доповнив перші географічні розвідки В.М. Ястребова кінця XIX ст., у результаті чого список археологічних пам'яток північних кордонів Нижнього Побужжя значно поширився.

Значення наукового спадку В.І. Гошкевича у вітчизняній археологічній науці першої третини XX ст., котра вивчала старожитності Нижнього Побужжя, неможливо переоцінити. Дослідник був типовим представником тієї категорії дореволюційної наукової інтелігенції, що і в умовах більшовицького режиму прагнула продовжити служіння науці і культурі, вбачаючи у цій справі свій громадський обов'язок.

З 1923 року керівником Херсонського музею стає відомий український

археолог Ірина Василівна Фабриціус (1882 – 1966). З 1913 р. вона працювала помічником В.І. Гошкєвича, приймала активну участь в археологічній роботі та публікувала її результати.

З 1925 року в музеї починає працювати науковий співробітник Аркадій Вікторович Добровольський (археолог доісторичної доби), з 1926 року – Г.П. Крисін (археолог античної доби), які у першій третині ХХ ст. активно займаються археологічними дослідженнями Нижнього Побужжя. Так, А.В. Добровольським було відкрито низку поселень на території сучасного Березнегуватського району Миколаївської області, зокрема, вперше, на Інгульці виявлені пам'ятки черняхівської культури, а в подальшому дослідники на р. Інгульці біля с. Олександрівка розкопали городище, яке вони віднесли до черняхівської культури. Дослідження вчених не лише були опубліковані, але й збереглися у вигляді архівних документів, що надають свідчення про їх плідну археологічну роботу на теренах Нижнього Побужжя. Нажаль, у 1930-х роках колектив музею був підданий політичним утискам, а І.В. Фабриціус та А.В. Добровольський звільнені, що в значній мірі призупинило плідну роботу на ниві дослідження археологічних пам'яток регіону.

Черговий етап в історії вивчення старожитностей Нижнього Побужжя першої третини ХХ ст. нерозривно пов'язаний з ім'ям історика і філолога Сергія Степановича Дложєвського (1889-1930 рр.). У 1919 році С.С. Дложєвський приїхав з дружиною Клавдією Костянтинівною до Одеси, де був обраний приват-доцентом Новоросійського університету. З квітня 1920 року С.С. Дложєвський був призначений директором Одеського історико-археологічного музею, що залучило його до активного вивчення старожитностей регіону. С.С. Дложєвський вважав, що для повного вивчення стародавніх пам'яток Півдня України і для публікації матеріалів з історії краю необхідна професійна організація зі своїм друкованим органом.

У своїй роботі «Одеський державний історично-археологічний музей» С.С. Дложєвський зазначав, що великі надії він покладає на відродження ОТИС після його розпаду у 1922 р. Нажаль, спроби відродити товариство не дали позитивних результатів. Натомість на порядку денному гостро стояло питання необхідності створення нової організації для всестороннього вивчення краю, його історії та природних багатств. Тому Всеукраїнська Академія Наук доручила професору С.С. Дложєвському створити в Одесі Комісію краєзнавства. Вченому вдалося об'єднати значні сили археологів, етнографів, істориків, географів, філологів на базі Одеського історико-археологічного музею, і в серпні 1923 року була заснована Одеська комісія краєзнавства при Всеукраїнській академії наук. С.С. Дложєвський був обраний головою Бюро Комісії краєзнавства і головою археологічної секції. Велике значення Комісія краєзнавства приділяла складанню бібліографічного огляду наукових робіт з історії та археології Північного Причорномор'я, вивченню колекцій археологічного музею, перевірі та науковій

систематизації інвентарних записів музейних колекцій, складання археологічної карти Північного Причорномор'я. Відповідно до цих завдань, у складі Одеської комісії було утворено чотири секції на чолі з визначними вченими С.П. Трифільєвим, Р.М. Волковим, С.С. Дложєвським та Г.І. Танфільєвим. Пізніше, до вищезначених, були приєднані секція німецька та грецька. Секретарем комісії був призначений правник І.Л. Фаас. З грудня 1923 року Спільне засідання Ради ВУАН на доповідь голови Комісії краєзнавства академіка А.М. Лободи затвердила склад бюро Одеської філії.

Добре збереглися повні комплекти друкованого органу комісії – її «Вісника» (Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській академії наук), котрий виходив у розрізі окремих секцій. Ці невеликі за обсягом, але ґрунтовні за змістом видання дають змогу у певній мірі відтворити результати кропіткої наукової роботи комісії – загалом та окремих її членів – зокрема. На сторінках «Вісника» містяться розвідки, статті, замітки, реферати, нариси та есе, що вийшли з-під пера метрів вітчизняної історичної науки, таких, як Н.Д. Полонська-Василенко, М.Ф. Болтенко, Є.О. Загорєвський, О.О. Рябінін-Скляревський.

Вивчення пам'ятників археології, розташованих на території Нижнього Побужжя займало не останнє місце в матеріалах, опублікованих на сторінках «Вісника». Тут ми можемо ознайомитись зі спробами членів комісії описати та зробити науковий аналіз археологічних знахідок, що за періодом свого виникнення належать до первісної доби та ранньозалізного віку. Так, деякі відомості з цього приводу відбиті у статтях відомого херсонського археолога Аркадія Вікторовича Добровольського «Стародавні землеробські поселення по берегах Інгульця» та «Поховання під плитами поблизу Великої Сейдеменухи (Снігурівського району Херсонської округи)», друкованих у «Віснику» 1925 року; у нарисі 1925 року М. Бабака, Ю. Ризакова, П. Рябкова «Відгуки з нашого краю», присвяченому археологічним розвідкам у селах: Добрянка Вільшанського району та Люшнювате Голованіського району Первомайської округи, Новомиколаївка Тарасо-Шевченківського району та в басейні р. Інгулець у межах Бобринецького району Зінов'євської округи; у доробку П.В. Харлампєвича «Матеріали з археології та історії Первомайщини» за 1930 рік, в якому описуються знахідки зроблені у м. Первомайську; Первомайському районі: с. Богопіль, хут. Блоква, с. Болєславчик, с. Грушівка, с. Довга пристань, с. Єрмолаївка, хут. Забари, с. Іванівна, с. Кам'яна Балка; с. Кам'яний міст, с. Катеринка, м. Кінещіль, с. Кримка, с. Кумари, с. Лащівка, с. Лукашівка, хут. Мала Сметана, хут. Микитино, с. Мигія, хут. Міщани, хут. Ольвіопольські, хут. Орлянські, ст. Підгородня, с. Підгур'є, с. Романова Балка, с. Синнохін Брід, с. Соколівка, с. Станіславчик, хут. Ташлик – Чорний, с. Чаусово Забузьке. Дані роботи представляють собою праці класичного описового характеру, які взагалі притаманні для археологічної науки того часу і не мають глибокого аналізу та узагальнення знайденого матеріалу.

Звичайно, що найбільший масив інформації щодо археологічних знахідок,

зроблених на території Нижнього Побужжя, міститься у статтях присвячених пам'ятникам античності, розташованим у межах даного регіону. До таких відносяться праці І.В. Конополо (Фабриціус) «Ретельні розкопки, зроблені Херсонським історико-археологічним музеєм 26, 27 та 28 вересня 1924 року на Городищі біля Верхньо-Аджигольського маяку»; М.Ф. Болтенка «Гіло стародавньої вази» («Corpus Vasorum Antiquorum», «До питання про час виникнення та назву давнішої оселі над Бористеном (З Березансько-Ольвійських студій)», аналітично-критичний огляд «До сучасної екскурсійної літератури про Ольвію» тощо; опис монети IV – початку V ст. до н.е. з м. Кизик (знайденої на території Ольвії) Г.Д. Штейнванда у нарисі «Кизикський гект Одеського історико-археологічного музею у зв'язку з електронним карбуванням м. Кизика взагалі»; Д. Добросердова «Висновки щодо кизикського гекта Одеського історико-археологічного музею», нариси С.С. Дложевського; Г.Є. Цвєтаєва «Геліністичне поховання: з розкопів некрополя Ольвії року 1928»; Г. Крисіна «Дитячі поховання на о. Березані», а також стаття Е. Османа «Невіданий лист І.П. Бларамберга про Ольвію», в якій наведено лист відомого археолога першої чверті XIX ст. від 25 червня 1821 року про археологічні відкриття в Ольвії.

Окрім того зустрічаються також поодинокі матеріали, присвячені археологічним пам'ятникам Нижнього Побужжя значно пізніших періодів, як-то стаття К. Милицлавевича «Старовинна гармата, знайдена біля о. Тендри», присвячена знахідці гармати XV ст., а також нарис Г. Зелінського «Вірменський надгробок з Очакова початку XVIII ст.».

Розбираючи фонди Херсонського і Миколаївського археологічних музеїв, С.С. Дложевський знаходить цікаві епіграфічні документи, переклади та наукові коментарі яких публікує у «Віснику» («Графіті з розкопок Ольвії 1927 р.», «Загадковий напис на амфорних клеймах з Ольвії» та інші). Чималий інтерес представляють його роботи «Нові епіграфічні документи про Ольвію», де повідомляється про договір «між Ольвією та Мілетом»; «Знову знайдені псефізми з розкопок проф. Б.В. Фармаковського в Ольвії у 1924 р.», в якій йдеться про невідому до цього часу можливість для грека бути адміністративною особою на добровільній службі колишнього лейб-гвардійця римського імператора тощо.

Тобто ми маємо досить плідне історіографічне надбання, яке дає можливість вивчення генези дослідження археологічних пам'яток Нижнього Побужжя, уточнення історії окремих знахідок та їх детальний опис і аналіз тощо. Окрім того треба зазначити, що не всі знахідки збереглися до сьогодні, або ж знаходяться поза межами України, що робить зазначені публікації єдиним джерелом про старожитності регіону знайдені у довоєнний період.

Отже «Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській академії наук» (1924-1930 рр.) – змістовне історіографічне джерело першої третини XX ст., присвячене археологічним пам'ятникам Півдня України. З того часу видання стало раритетом, а вміщені в ньому матеріали маловідомі дослідникам наших днів, хоча

становлять значний інтерес, як важливі джерела української історіографії, археології, етнографії. А завдяки вивченню С.С. Дложевським епіграфічних документів, були висвітлені важливі проблеми в історії Північного Причорномор'я, зокрема проблема взаємин колонії з метрополією. Вчений представляв археологів Одеси на різних з'їздах і конференціях: Керченська археологічна конференція 1926 р., Перша всеукраїнська конференція зі сходознавства (Харків, 1927 р.), на якій виступив з доповіддю «Південна Україна і стародавній малоазійській культурний комплекс – Ольвія та Мілет».

Останні дні свого життя С.С. Дложевський присвятив завершенню звіту про Ольвійську експедицію. Окрім, згадуваного звіту в архівах зберігаються й інші документи, котрі висвітлюють археологічну роботу С.С. Дложевського на теренах Нижнього Побужжя, його листи та музейна документація. Ним написано 42 наукові роботи, найголовніші з яких присвячені новому епіграфічному матеріалу з Ольвії і здійсненим там розкопкам, зроблено значний внесок у відновлення експозиції Одеського археологічного музею та поповнення її Ольвійськими старожитностями, в організацію Одеської комісії краєзнавства, діяльність якої мала важливе значення для вивчення історії краю. Очолована ним секція археології була заснована на кращих традиціях Одеського товариства історії та старожитностей, що підкреслює спадкоємність наукової школи дореволюційної і радянської археології.

На кінець 20-х рр. XX ст. припадає початок новобудовних археологічних експедицій в Україні, які дозволили відпрацювати методики польових досліджень різноманітних типів пам'яток із значущим культурно-хронологічним діапазоном. Зроблені на підставі проведених досліджень висновки, дали змогу внести істотні зміни у вивчення та розуміння давньої історії Південної України, а також сприяли формуванню нової наукової школи в археології. Перші дві з таких експедицій - Дніпрогесівська (1927-1932 рр.), очолована Д.І. Яворницьким та БоГЕС (1930-1932 рр.), під керівництвом Ф.А. Козубовського, безпосередньо, стосувались дослідження археологічних пам'яток регіону Нижнього Побужжя.

Яворницький (Еварницький) Дмитро Іванович (1855 – 1940 рр.) - історик, археолог, етнограф, письменник, з 1929 року - академік ВУАН, а з 1927 по 1932 рік - керівник Дніпрогесівської археологічної експедиції. Д.І. Яворницький отримав вищу освіту, закінчивши історико-філологічний факультет Харківського університету (1881). А Магістерську дисертацію «Історія запорізьких Козаків» захистив у 1901 р. в Казанському університеті. В подальшому працював приват-доцентом у Московському університеті. Д.І. Яворницький за 50 років своєї наукової діяльності видав сотні робіт з історії, етнографії, фольклористики та археології; зібрав і упорядкував тисячі документів та матеріалів. Майже все своє життя вчений присвятив вивченню історії запорізького козацтва, брав участь у численних експедиціях по місцях Запорозьких Січей. Зібрані ним колекції археологічних матеріалів, українських старожитностей, запорізьких реліквій,

предметів церковної старовини стали основою для Катеринославського музею імені О.М. Поля (тепер Дніпропетровський історичний музей імені Д.І. Яворницького). В результаті керівництва Дмитром Івановичем (1902-1933) установа перетворилась на один з кращих музеїв України, осередок історико-краєзнавчих досліджень, охорони пам'яток старовини, мистецтва і популяризації історичних знань. На базі музею Д.І. Яворницьким була створена і очолена науково-дослідна кафедра українознавства з аспірантурою, а також функціонувала губернська архівна комісія і архів.

27 березня 1927 р. Д.І. Яворницький як «кращий знавець археології та історії Запоріжжя» Наркомосом УРСР був призначений відповідальним керівником «постійного археологічного нагляду і археологічних розкопок на території Дніпробуду». Вченому пропонувалося негайно подати у Наркомпрос «узгоджений з Українським археологічним комітетом ВУАН список особового складу цієї археологічної експедиції». Значна кількість видатних дослідників, які взяли участь у найбільшій на той час комплексній новобудовній археологічній експедиції, говорять про те, що Д.І. Яворницький блискуче впорався з цим завданням. Цьому сприяла та обставина, що до початку робіт Д.І. Яворницький мав більш ніж 40-річний (1884-1927) досвід археологічних робіт у Надпоріжжі і степовій зоні України. Як історик він мав певну концепцію найдавнішої історії, володів гарними організаторськими здібностями Його суспільне визнання сприяло хорошим творчим і особистим відносинам з колегами по експедиції і діловим - з адміністрацією Дніпровського гідробудівництва. Результатом цієї роботи став виданий в 1929 р. під його редакцією 1-й том наукового музейного збірника з матеріалами експедиції.

Активну участь у роботі Дніпрогесівської археологічної експедиції приймав археолог, кандидат історичних наук **Аркадій Вікторович Добровольський (1910-1988 рр.)**. Вченим було відкрито низку поселень на території сучасного Березнігуватського району Миколаївської області. Вперше у Причорномор'ї у 1923 – 1926 рр. під час обстежень ділянки р. Інгулець Аркадієм Вікторовичем були виявлені пам'ятки черняхівської культури, а в подальшому на р. Інгульці біля с. Олександрівка розкопане городище, віднесене А.В. Добровольським та Г.П. Крисіним до черняхівської культури. На одній з таких пам'яток у с. Отбе-Василівка були знайдені рештки декількох кам'яних будівель. Автор визначив інгулецькі поселення як такі, що належать місцевому землеробському населенню, культурні особливості котрого були складені в результаті взаємодії з античними містами-колоніями. На його думку, ці поселення разом з нижньодніпровськими (пізньоскифськими) пам'ятками, відкритими В.І. Гошкевичем та Г.Л. Скадовським, входили до периферії Ольвії. Разом з тим дослідник підкреслював, що сіро-глиняна кераміка відкритих ним пам'яток «нагадує посуд полів поховань», характерних для інших праслов'янських культур, зокрема Лужицької, поморсько-кльошової та ін. Своїми ж дослідженнями неолітичних та енеолітичних пам'яток пониззя Дніпра

А.В. Добровольський розпочав систематичне вивчення неоліту та енеоліту степової смуги України.

У 1931-1932 рр. перед початком будівництва каскаду електростанцій Південного Бугу Бузька археологічна експедиція (БАЕ) Народного комісаріату просвіти УРСР під керівництвом Ф.А. Козубовського провела обстеження берегів і островів річки. Внаслідок цієї розвідки, в межах району було відкрито декілька поселень і зафіксовано багато курганів. Цією ж експедицією на деяких поселеннях були проведені невеликі розкопки і досліджено декілька курганів. Результати проведених робіт Ф.А. Козубовський опублікував у своїй ґрунтовній, та актуальній до сьогодні книзі «Археологічні дослідження на території БоГЕСу (1931-1932 рр.)» (Київ, 1933). **Федір Андрійович Козубовський (1985 – 1938 рр.)** народився 5 серпня (24 липня) 1985 року в с. Богушева (сьогодні село Брестської області, Білорусь) у родині селянина. Отримав вищу освіту, закінчивши у 1916 році Смоленський учительський інститут. З 1917 року, перебуваючи на військовій службі, приймав активну участь у революційних подіях на боці більшовиків. У 1918-1919 рр. став одним з організаторів Поліського збройного повстання, під час якого очолював 2-й Поліський комуністичний повстанський полк. Був учасником бойових дій проти німецьких військ, Директорії УНР та польської армії в районі міст Сарни та Пінська. З 1921 року отримав місце вчителя та, в подальшому, працював інспектором народної освіти. Ф.А. Козубовський є засновником і першим директором краєзнавчого музею у м. Коростень. Ще з початку 20-х років ХХ ст. він розпочав наукову діяльність на археологічній ниві. У 1925 році дослідив: поселення мідного та бронзового віків, городища і кургани періоду Київської Русі на території сучасної Житомирської області. Речові знахідки, зроблені під час цих розкопок стали основою першої експозиції музею.

В подальшому Ф.А. Козубовський приймав активну участь у організації та здійсненні експедиційного вивчення різночасових археологічних пам'яток Чернігівщини, Черкащини, Миколаївщини, Херсонщини та Криму. З 1929 по 1932 рік Федір Андрійович обійняв посаду директора Одеської обласної бібліотеки, управляючого обласним архівним управлінням та, одночасно з тим, став аспірантом Одеського крайового історико-археологічного музею (сьогодні Одеський археологічний музей НАН України). З 1930 по 1932 рр. очолював роботи по археологічному вивченню території майбутнього підтоплення ГЕС на Південному Бугу. Під час проведення досліджень у 1930-1931 рр. на території побузьких неолітичних поселень Гард та Чорний Ташлик учасниками експедиції: Ф.А. Козубовським, П.В. Харламповичем, Т.М. Молчановським було виявлено пам'ятки Буго-Дністровської археологічної культури. В подальшому свої дослідження тут проводитимуть А.В. Добровольський, О.Ф. Лагодовська, П.І. Хавлюк та, що найважливіше, В.М. Даніленко (видатний дослідник неолітичних пам'яток Нижнього Побужжя, автор масштабної роботи «Неоліт України», першовідкривач Буго-Дністровської культури).

По завершенню аспірантури Ф.А. Козубовський розпочинає наукову діяльність, в якості співробітника Всеукраїнського археологічного комітету та з 1933 по 1934 рр. обіймає посаду вченого секретаря відділу ВУАН. А з 1934 по 1936 рр. стає директором Інституту історії матеріальної культури АН УРСР. Наприкінці квітня 1936 року Федір Андрійович був заарештований у сфабрикованій органами НКВС УРСР справі. Звинувачений в участі у антирадянській націоналістичній організації до, якої вербував колеги та підлеглих, а також у контрреволюційній діяльності з метою «повалення радянської влади, відторгнення України від Союзу РСР та створення самостійної держави з буржуазно-демократичною формою правління, шляхом збройного повстання, ведення антирадянської агітації та створення бази в масах». В очікуванні вироку, по справі, «розслідування» та розгляд якої тривав більше 2-х років, вченого помістили на примусове лікування до психіатричної лікарні, де, перебуваючи, в нелюдських умовах Федір Андрійович благав своїх катів дати йому отруту. Згідно вироку Ф.А. Козубовського стратили 2 вересня 1938 року. 12 серпня 1958 року Ф.А. Козубовський був посмертно реабілітований.

За три роки до БоГЕСу, у 1927 р. на берегах річки Південний Буг побував та обстежив територію директор Первомайського музею П.В. Харлампович, який описав деякі пам'ятки й окремі археологічні знахідки у доробку «Матеріали з археології та історії Первомайщини» за 1930 рік, вміщеному на сторінках Вісника Одеської комісії краєзнавства. Дослідник відзначив, що багато курганів розкопувались місцевими жителями у пошуках скарбів. У 1928 р. П.В. Харлампович, вперше на території регіону, виявив та дослідив неолітичне поселення Миколина Брояка, розташованого у нижній течії річки р. Чорний Ташлик, що є лівим допливом р. Синюхи. Нажаль, докладніших відомостей про ці розкопки, на сьогоднішній день, ми не маємо, але наприкінці 30-х років ХХ ст. всі матеріали по дослідженню даного регіону були зібрані, узагальнені та надруковані у книзі доньки В.І. Гошкевича І.В. Фабріціус «Археологічна карта Причорномор'я Української СРСР» (в 2-х томах, 1-й з яких було опубліковано за життя авторки, 2-й зберігається у вигляді рукопису в архіві ІА НАНУ). Згідно даних Ірини Василівни, до Первомайського Краєзнавчого музею, заснованого у 1923 р. потрапили майже всі знахідки Бузької експедиції Наркомпроса Української РСР, котра дослідила у 1930-1931 рр. береги р. Південний Буг від гирла р. Башкала до с. Сабатинівка. В результаті, було музеїфіковано багато кісного палеонтологічного матеріалу.

Актуальною в сучасній історичній науці виступає проблема історичної пам'яті та формування нових підходів до інтерпретації минулих подій. В фокусі науковців вітчизняних і зарубіжних опинилися складні процеси й явища історії України. Однією з таких подій є Друга світова війна, особливо після відкриття, раніше засекречених, архівних матеріалів, в тому числі в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України – документи

«Оперативного штабу рейхслайтера Розенберга». Велику кількість звітів, донесень, листувань, облікових документів, стосовних роботи нацистських археологів, істориків, етнографів, котрі працювали за наказом на окупованій території Півдня України, в тому числі, було опубліковано в 2014 році в джерелознавчому дослідженні «Діяльність оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940-1945)» Н.Г. Кошеваровою. Подібні наукові тенденції дозволяють по новому оцінити й археологічне вивчення території Нижнього Побужжя впродовж 1941-1944 рр. На противагу радянській та пострадянській історіографії, котра твердила, що будь-які наукові дослідження були припинені під час дії окупаційного режиму, наново відкриті факти свідчать про зворотне. Очільники Третього рейху не лише опікувались археологічним вивченням регіону (історичної області розселення готських племен), а й проводили масштабні планомірні розкопки, вели всю належну документацію, вивозили артефакти щойно відкриті, а також, раніше музеїфіковані до Німеччини, використовували рабську працю полонених та в'язнів концтаборів для ведення найтяжчих робіт і в усьому цьому в різній мірі приймали участь місцеві мешканці. На догоду Адольфу Гітлеру німецьке командування прагнуло реалізувати його ідею перетворення регіону Південної України в рейхсгебіт «Готенланд». Елітна імперська територія мала бути розташована на землях, котрі лідер нацистів вважав прабатьківщиною германців – остготів. За час окупації Нижнього Побужжя, як румунські, так і німецькі завойовники організували масштабний грабіж старожитностей регіону, особливо на завершення, при полишенні захоплених земель в 1944 році. Для втілення в життя планів А. Гітлера було проведено ряд заходів, основною метою котрих стало наукове обґрунтування права на володіння окупованими територіями. У грудні 1941 року в Бухаресті відбулась спеціальна наукова конференція, за результатами котрої було доведено «історичне право» Румунії на українські землі від Дністра до Південного Бугу й Дніпра. Академік К. Джуреску у доповіді «Молдавське населення в гирлі Дніпра й Буга в XVII – XVIII століттях» доводив: «Під Україною слід розуміти тільки північну територію з центром у Києві. Землі, розташовані на схід від Дністра, були заселені сотні років тому румунами, що дає нам сьогодні беззаперечне право на цей регіон». Його висновки підтримав та підкріпив новими доказами, базованими на аналізі окремих географічних та топонімічних назв, імен і прізвищ молдавських переселенців до регіону Нижнього Побужжя ще за часів існування Російської імперії в своїх працях («Румуни за Дністром», «Історія румун Трансністрії», «Трансністрійські румуни» та ін.) ректор Чернівецького університету професор І. Ністор. Результатом подібних наукових «відкриттів» стали археологічні експедиції, організовані румунськими «науковцями» в Причорноморському регіоні. На базі одеської археологічної школи при Одеському університеті з дозволу окупаційної влади у 1942-1943 рр. було проведено декілька захистів дисертацій з давньої історії в яких доводилось «спокоєвічне право» Румунії на українське Задністров'є і Прибужжя. Протягом 1941-1943 рр.

представники двох організацій - Штаб рейхслайтера Розенберга та «Німецьке товариство з вивчення давньої германської історії та спадку предків» («Аненербе») проводили розкопки з метою розшуку речових доказів на користь доведення «історичного права» також і особливо німців на окуповані території. Сьогодні артефакти з шифрами німецьких археологів, які проводили розкопки на окупованих територіях в 1941-1943 рр. можна зустріти в музейних установах Німеччини. Керівником всіх робіт був Ханс Райнерт, на місцях дослідженнями керували археологи Рудольф Штампфус і Вальтер Модріан. Представники німецької окупаційної влади активно «співпрацювали» з дирекцією Миколаївського історичного музею, огляд якого в 1941 році було здійснено Хансом-Йохимом Рудольфом. У своєму звіті від 1 грудня 1941 року він подав короткий огляд історії музею та його експозиції, а також деяких мір прийнятих німцями після входження до м. Миколаєва. Згідно наказів виданих ними, музей не приймав відвідувачів, задля чого були опечатані двоє дверей музею. Посаду керівника музею в цей час обіймав етнічний болгарин С.І. Цветко, котрий був змушений в грудні 1941 року, через хворобу взяти відпустку та передати свої повноваження Л.С. Кузнецову, який і підписував зобов'язання. В звіті Х. Рудольфа знаходимо відомості про музейну колекцію, зокрема про її археологічну частину: «... музейні цінності збереглися в повному порядку». Музей в цей час складався з 7 виставкових залів і однієї кімнати, в якій «в сильній тисняві містилися матеріали та експонати». Особливу увагу варто звернути на вміст першої зали, де були виставлені рештки скелетів тварин четвертинного періоду, палеолітичні і неолітичні знахідки з околиць Миколаєва. У другому-третьому залах розміщувалися результати Ольвійських розкопок. «Ці обидва зали, безумовно, є найбільш значною частиною музейної експозиції і можуть служити для нас найбільш цінним доповненням розкопок в Греції і на Криті». Згідно документів, що описують роботу музею в 1943 році, котрий було переведено в нову будівлю по вул. Інженерній, його очолив Ю.М. Тарасов. В свою чергу Миколаївським відділенням особливого штабу «Давня історія» в цей час керував доктор Ремолі. Ймовірно, його основним завданням було виявлення і підготовка до вивезення до Німеччини найбільш цінних експонатів [3]. Виходячи зі звіту д-ра Ремолі за 16.07.1943-31.07.1943 р. видно, що на першому місці стояла археологічна експозиція. У «маленькій залі» розташовувалися знахідки кам'яної та бронзової доби, в «великій залі» - старожитності з Ольвії (I-III), в «маленькій залі» містилися артефакти з Ольвії (III) і трохи давньогерманських пам'яток. Остання зала середнього розміру містила «навчальне зібрання». Проводились екскурсії для німецьких військових для «передачі відвідувачам картин сивої давнини». За Ремолі було проведено каталогізацію експонатів з наступним перекладом німецькою мовою. Музейну колекцію, також, вивчали німецькі спеціалісти. Через загострення ситуації на фронтах, в жовтні 1943 року за рішенням Ремолі розпочалося вивезення експонатів з музею до Німеччини (м. Кенігсберг, Інститут давньої історії).

Сьогодні зрозуміло, що найбільш цінну частину вивезеної колекції становили саме археологічні старожитності, але справжню їх наукову значимість встановити не уявляється можливим, через зникнення більшості з них в результаті бойових дій.

За часів Другої світової війни археологічна наука України зазнала значних втрат, масштаби яких ще належить вивчити та оцінити історикам та археологам.

Підсумовуючи огляд джерел та літератури відносно досліджень у першій половині ХХ ст. археологічних пам'яток України, авторка вважає за доцільне зазначити наступне:

- археологічна наука початку ХХ ст. стрімко пішла вперед у своєму розвитку у дослідженні старожитностей як у країні в цілому, так і на території Нижнього Побужжя багато чому завдячуючи роботі Б.В. Фармаковського, під керівництвом якого вперше ведуться систематичні планомірні розкопки археологічних пам'яток, зокрема, ольвійського городища, які дають значні наукові результати;

- біля витоків вітчизняної археології стояли особистості, які займалися колекціонуванням (Воронцови, Уварови, Аркаси, Страдомські, Францеви). Приватні колекції та старожитності, знайдені під час ведення систематичних розкопок чи випадкових знахідок, прислужились до створення музейних збірок на Півдні України з окремими археологічними відділами;

- значні здобутки у веденні польових досліджень на території Нижнього Побужжя, охороні археологічних пам'яток, збереженні та науковому опрацюванні археологічних матеріалів у першій третині ХХ ст. мали: Миколаївський краєзнавчий музей, створений С.І. Гайдученком, згодом очолюваний Ф.Т. Камінським; Херсонський міський музей старожитностей, створений В.І. Гошкевичем та Одеський археологічний музей, під керівництвом С.С. Дложевського;

- на хвилі національного піднесення, в країні швидко формується краєзнавчий рух, який є територіально орієнтованим та через нестаточне оформлення науки у вказаний період і недостатньо чітко визначену її спеціалізацію, в багато чому асоціюється з археологічним рухом;

- перші краєзнавчі товариства, які займалися дослідженням старожитностей Нижнього Побужжя, в першу чергу формуються на базі археологічних та історичних музеїв, як джерел національної самосвідомості. Досягнення представників краєзнавчого руху на теренах досліджень старожитностей Нижнього Побужжя у 1930-х роках, відзначаються методичністю, науковістю, систематичністю та фаховістю, в першу чергу, завдяки освіченості, висококваліфікованій і самовідданій роботі ідеологів краєзнавства на Півдні України – Ф.Т. Камінського, В.І. Гошкевича та С.С. Дложевського;

- на кінець 20-х рр. ХХ ст. припадає початок новобудовних археологічних експедицій в Україні, які дозволили відпрацювати методики польових досліджень різноманітних типів пам'яток із значущим культурно-хронологічним діапазоном.

Зроблені на підставі проведених досліджень висновки, дали змогу внести істотні зміни у вивчення та розуміння давньої історії Південної України, а також сприяли формуванню нової наукової школи в археології;

- непрості соціально-політичні умови, які склались у першій третині ХХ ст. в країні, перешкоджали нормальному, безупинному розвитку вітчизняної археологічної науки, яка на хвилі красназничих здобутків швидко набирала обертів, врешті-решт, крапку у протистоянні наука-політика, в соціальному плані – поставили масові репресії 30-х рр. ХХ ст., в науковому – перехід до «теорії стадіальності» та відкидання досягнень дореволюційної науки, як буржуазних та «не наукових», що призвело до переривання спадковості в науці, повній її політизації докорінний перелом її методології та, як наслідок, після періоду стагнації, або «завмирання» – рух у зовсім іншому напрямку.

ТЕМА. Археологія України в другій половині ХХ – початку ХХІ ст.

Вид заняття: Лекція

Мета: Розкрити основні віхи розвитку археологічних досліджень в Україні наприкінці другої половини ХХ - початку ХХІ ст.

Дидактична: Усвідомити основні віхи розвитку вітчизняного археологічного знання на сучасному етапі. Ознайомитись з методами, засвоїти особливості формування відомостей про старожитності в другій половині ХХ – початку ХХІ ст.

Виховна: викликати почуття поваги, інтересу до старожитностей України.

Література:

1. Ласінська М.Ю. Дослідження археологічних пам'яток Нижнього Побужжя: історіографія проблеми (XIX – 30-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Ласінська Маріанна Юріївна. – Миколаїв, 2011. – 20 с.
2. Ковпаненко Г.Т. Сарматское погребение I в. н.э. на Южном Буге / Г.Т. Ковпаненко. – Киев: Наукова думка, 1986. – 150 с.
3. Брайчевський М.Ю. Походження Русі / М.Ю. Брайчевський. – К.: Наукова думка, 1968. – 168 с.
4. Брайчевський М.Ю. Славяне на Балканах и в Подунавье в VI-VIII вв. (по данным письменных источников) / М.Ю. Брайчевський // Славяне на Днестре и Дунае. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 220-248.
5. Брайчевський М.Ю. З історії слов'яно-візантійських війн VI ст. Війна 550-551 рр. / М.Ю. Брайчевський // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н.е – Київ-Львів, 1999 – С. 41-48.

Друга половина ХХ ст. позначилось значними якісними зрушеннями в галузі археологічних досліджень на теренах України. Такі зміни були викликані, як власною внутрішньою науковою кризою, так і цілою низкою зовнішніх історичних та соціальних обставин, що неодмінно вплинули на формування археологічного знання про старожитності краю. Відбувається перехід від захоплення лише класичними старожитностями вченим загалом ХІХ ст. до детального наукового вивчення пам'яток різночасового походження у ХХ ст. Стається ціла низка археологічних відкриттів. Стрімко розвивається методика ведення польових і камеральних археологічних досліджень. Формується нова ієрархія наукових археологічних інституцій, збільшується кількість наукових шкіл. Окрім античної археології, пріоритету набувають наступні напрямки в археологічному вивченні краю.

Розробкою питань досліджень археологічних пам'яток кам'яної доби на теренах Нижнього Побужжя у ХХ ст. активно займався Станко В.Н. та представники створеної ним наукової школи: Піструїл І.В., Кюсак Д.В. та інші.

Вивченням старожитностей бронзової доби опікуються Горбенко К.В., Смирнов О.І. та ін.

Протягом ХХ ст. активно розвиваються номадознавчі студії й на теренах Нижнього Побужжя. Так, скіфською археологією, поряд з експедиціями ІА НАНУ займається миколаївська археологічна школа (Гребенников Ю.С., Гребенников В.Б. та ін.).

Історіографія історії та розвитку археологічних досліджень сарматських пам'яток регіону Нижнього Побужжя у ХХ ст. умовно розподілена на дві великі частини такі, як історія археологічного вивчення та історія наукових розробок. Коротко подаючи характеристику першої з них маємо відмітити, що на початку ХХ ст. масштаби та науковий рівень розкопок значно зростають. З середини ХХ ст. в степовій полосі України розпочинаються розкопки курганів, пов'язані із будівництвом водосховищ та зрошувальних систем (так званий період Новобудовних експедицій в історії вітчизняної археології), котрі й дали основний масив сарматських пам'яток регіону. Серед найбільш значущих відкриттів на території Нижнього Побужжя в цей період слід відзначити Південнобузьку експедицію Інституту археології АН УРСР, що тривала з 1969 по 1975 рр. під керівництвом Г.Т.Ковпаненко. Загалом, на півдні України в межах Нижнього Побужжя було досліджено близько 100 поховань II ст. до н.е. – III ст. н.е. експедиціями: ІА НАНУ (О.М.Лесков, А.І.Тереножкін, В.І.Бидзиля, О.І.Кубишев, Г.Л.Євдокімов, О.В.Симоненко, Е.В.Черненко, В.В.Отрошенко, Ю.Я.Расемакин, Г.Т.Ковпаненко, В.І.Фоменко, І.М.Шарафутдінова, О.Г.Шапошникова, В.М.Корпусова, О.О.Щепинський); Миколаївського та Херсонського музеїв (В.І.Нікітін, І.Д.Ратнер). Результати досліджень неодмінно публікувались у науковій літературі. Монографія О.М. Дзиговського «Нариси історії сарматів Карпатсько-Дніпровських земель» (2003 р.) містить історіографію, огляд джерел,

характеристику поховального обряду, хронологію домінуючих типів речей. Важливі питання зв'язків сарматів Нижнього Побужжя зі східною прабатьківщиною вперше у вітчизняній науці розроблені у статтях О.В.Симоненко.

Питання вивчення археології гунів належить до найменш досліджених проблем євразійської історії в добу «Великого переселення народів». Досі не вирішеними в науковій літературі лишаються питання: хронології гунської епохи, етнічної приналежності гунських племен, класифікації та типологізації речей і т.ін. Досі не існує узагальнюючої праці з історії та історіографії досліджень гунських археологічних пам'яток. Та й самі старожитності, через тривалу помилкову ідентифікацію їх, як сармато-аланські, вивчені мало та не досить ґрунтовно. Спробу розв'язати вузлові проблеми в археологічному вивченні гунських старожитностей в різні часи робили відомі археологи та дослідники історії кочових суспільств: А.К. Аброза, І.П. Засецька, А.М.°Хазанов, А.В.°Комар, М.О. Казанський, О.В. Симоненко та ін.

Вузлові питання історії протослов'янських культур на теренах Нижнього Побужжя, в тому числі досліджувались багатьма археологами. Так, вчені Б.В.°Магомедов, Л.Л. Залізник та ін. локалізують ареал розповсюдження давніх слов'ян у межах пшеворської, черняхівської та київської культур. Інколи, в джерелах радянської історіографії слов'янський етнос ототожнювався з населенням, що лишило по собі культуру «полів поховань черняхівського типу». Тепер, більшість дослідників схиляється до думки, що слов'яни є не єдиним, а можливо і не основним носієм цієї культури. Висвітлення історії відносин між слов'янами та кочовиками над чорноморських степів у VI – VII ст., а й визначення їхнього місця у військово-адміністративній і соціально-економічній системах ранньосередньовічних етнополітичних об'єднань, в різні часи ставала об'єктом уваги таких учених, як: М.І. Артамонов, І.І. Ляпушкін, В.Д. Белецький, Г.Т. Ковпаненко, С.О. Плетньова, В.К. Міхєєв, К.І. Красильников, Г.Є. Афанасьєв, В.С. Фльоров, в останнє десятиріччя – В.В. Колода, А.В. Криганов, В.С.°Аксьонов, Е.Є. Кравченко, Н.С. Абашина, Д.М. Козак, Є.В. Синиця, Р.В. Терпиловський, П.П. Толочко, О.В. Комар та ін.

Дослідження аварських старожитностей базувались на науковому доробку авторів: А. Васильєва, О. Гуревича, І. Медведєва, В.Тараторіна, О.Корсунського, Р. Гюнтера, Д.Іловайського, П.Третякова, Г. Вернадського, С.Алексєєва, Н. Мерперта, Н. Кьорера, В.Пузанова, М.Артамонова, А.Бернштама, П.Третякова, В.Сєдова, М.Мерперта, В.Буданова, І.Гавритухіна та ін.

Таким чином виглядає стисла характеристика наукового доробку вчених-археологів ХХ ст., стосовного вивчення старожитностей Нижнього Побужжя.

Історіографія історії та розвитку археологічних досліджень сарматських пам'яток регіону Нижнього Побужжя нараховує майже двохсотрічну історію, але пам'ятки вказаної території до останнього часу не були предметом спеціального дослідження фахівців. Згідно, наявних наукових матеріалів з історії вивчення

сарматів Нижнього Побужжя їх умовно можна розподілити на дві частини такі, як історія археологічного вивчення та історія наукових розробок.

Коротко подаючи характеристику першої з них маємо відмітити, що середина ХІХ ст. ознаменувалась проведенням перших археологічних розкопок на території краю. З цього часу тут починають виявляти і перші сарматські пам'ятки. На початку ХХ ст. масштаби та науковий рівень розкопок значно зростають. З середини ХХ ст. в степовій полосі України розпочинаються розкопки курганів, пов'язані із будівництвом водосховищ та зрошувальних систем, котрі й дали основний масив сарматських пам'яток регіону.

Серед найбільш значущих відкриттів на території Нижнього Побужжя в цей період слід відзначити Південнобузьку експедицію Інституту археології АН УРСР, що тривала з 1969 по 1975 рр. під керівництвом Г.Т.Ковпаненко (охоронні дослідження в зоні будівництва Очаківської зрошувальної системи). На правому березі Південного Бугу було досліджено 55 курганів, що містили біля 470 поховань різних історичних епох – від неоліту до ХІV ст. н.е. Серед них унікальне поховання знатної сарматської жінки в Соколовій Могилі, публікації матеріалів котрого та історичній інтерпретації присвячена монографія, за авторством Г.Т.Ковпаненко «Сарматське поховання I ст. н.е. на Південному Бузі», що вийшла друком у 1986 році.

Загалом, на півдні України в межах Нижнього Побужжя було досліджено близько 100 поховань II ст. до н.е. – III ст. н.е. експедиціями: ІА НАНУ (О.М.Лєсков, А.І.Тереножкін, В.І.Бидзиля, О.І.Кубишев, Г.Л.Євдокімов, О.В.Симоненко, Е.В.Черненко, В.В.Отрощенко, Ю.Я.Расемакин, Г.Т.Ковпаненко, В.І.Фоменко, І.М.Шарафутдінова, О.Г.Шапошникова, В.М.Корпусова, О.О.Щепинський); Миколаївського та Херсонського музеїв (В.І.Нікітін, І.Д.Ратнер). Серед найбільш яскравих знахідок тут, можна виділити поховання знаті у Ногайчинському кургані (1974 р., О.О.Щепинський) та у с. Весняне (1992 р., О.В.Симоненко). Накопичення археологічного матеріалу призвело до появи значної кількості друкованої наукової літератури з історії та археології кочовиків.

На початковому етапі вивчення історія сарматів стала предметом цікавості видатних діячів російської науки В.К.Тредіаковського, М.В.Ломоносова та В.М.Татіщева. Маючи в своєму розпорядженні лише дані античних авторів, ці вчені намагалися з'ясувати роль сарматів частіше за все в контексті двох історичних явищ таких, як занепад Скіфії та етногенез слов'ян. Першими ж ґрунтовними роботами з даної проблематики загально прийнято вважати праці М.М.Карамзіна, О.Бека, П.І.Шафарика, В.В.Латишева, М.С.Грушевського, Ф.О.Брауна, М.І.Ростовцева і т.ін., в котрих розглядалась різноманітна палітра питань з історії та археології сарматських племен. Так, В.М.Татіщев та М.М.Карамзін вважали сарматську навалу основною причиною падіння скіфського об'єднання. Цю ж лінію характеризують дослідження антикознавців, лінгвістів та врешті решт археологів Е.Мінза, Д.Я.Самоквасова та О.О.Бобринського.

Першою спробою узагальнення відомих тоді історичних і археологічних джерел з історії сарматів Північного Причорномор'я, та Нижнього Побужжя, як його невід'ємної складової, стали в першій чверті ХХ ст. ґрунтовні роботи М.І.Ростовцева. Він створив періодизацію сарматських старожитностей, розподіливши її на два етапи: покровський (V в. до н.е.) та прохоровський (IV – III ст. до н.е.). Дослідник вважав, що час проникнення сарматів в регіон припадає на кінець IV ст. до н.е.

З середини ХХ ст. вийшла серія статей, що торкаються найважливіших проблем сарматської історії вказаного регіону, яка належить авторству відомого вітчизняного історика, археолога, нумізмата, професору найстарішого на півдні України Одеського університету Петру Осиповичу Каришковському, котрий, провівши глибокий науковий аналіз письмових та епіграфічних джерел, досить обґрунтовано зробив припущення про можливість сарматської появи в Північно-Західному Причорномор'ї вже наприкінці III ст. до н.е. Варто відмітити, що вказана теза, висунута П.О.Каришковським понад сорок років тому, зараз знаходить все більше підтверджень серед археологічного матеріалу.

В цей самий період ведучим дослідником сарматських пам'яток України стала М.І. Вязьмітіна. Вчена узагальнила свої погляди на розвиток історії та культури сарматів півдня України в низці нарисів та розділів колективних монографій. Важливим внеском М.І. Вязьмітіної в дослідження сарматської проблематики стали реконструкції взаємовідносин сарматів з пізніми скіфами Нижнього Дніпра, в археології яких вона була спеціалістом найвищого ґатунку. Деякі неадаптованості в її висновках обумовлені, скоріше, загальним рівнем наукового знання того часу та не знижують цінності результатів робіт самої М.І. Вязьмітіної.

Не можливо обійти увагою й узагальнюючі роботи Г.Б.Федорова, Г.Бікіра, Г.Дьякону, Е.О.Рікмана, К.Ф.Смірнова, М.Б.Щукіна, в яких розглядаються старожитності сарматів, а також пропонується їх історична інтерпретація. Виділяючи безсумнівні принади вказаних праць, в той же час, виникає необхідність підкреслити, що в кожному з перерахованих досліджень, через низку причин різного характеру, синтез даних, що дає аналіз всіх категорій джерел (нарративних, епіграфічних, нумізматичних та археологічних), на жаль, не отримав значного розвитку, тому вони не подають повної і всебічної картини історії сарматів на території Нижнього Побужжя.

Вперше узагальнив матеріал сарматських пам'яток регіону Нижнього Побужжя Е.О.Рікман.

Також, серед вказаних робіт, хотілося б звернути увагу на статтю К.Ф.Смірнова «Питання вивчення сарматських племен та їх культури у радянській археології» (1954 р.), котра в середині ХХ ст. стала важливим кроком вперед в сарматознавстві. В роботі автор відмітив, що вивчення сарматів Північного Причорномор'я є «найважливішим із завдань» і разом з тим підкреслив, що

територія України, в цьому відношенні, є найменш вивченою. Вже тоді К.Ф. Смірнов визначив коло питань сарматознавства, стосовного розглядуваного регіону. На першому місці серед таких вчений поставив питання часу та характеру проникнення сюди сарматів. На думку К.Ф. Смірнова, перші контакти скифів із савроматами відносяться до IV ст. до н.е., коли «окремі групи їх жили серед скіфів...». Вже у своїй книзі «Сармати та затвердження їх політичної зверхності у Скіфії» (1984 р.) вчений демонструє достатньо повний перелік відомих на той час раньосарматських пам'яток України, їх аналіз та датування. На жаль, не всі дати в цьому випадку визначені вірно, що робить висновки К.Ф.Смірнова в певному сенсі дискусійними.

Спроба узагальнення матеріалів з історії сарматів розглядуваного регіону мала місце в монографії М.Б.Щукіна та докторській дисертації О.В.Симоненко. Останній у своїй роботі «Сармати Північного Причорномор'я. Хронологія, періодизація та етнополітична історія» (1999 р.) докладно проаналізував періодизації історії вивчення сарматів Північного Причорномор'я, такі, що є наявними в сучасній українській історичній науці. О.В.Симоненко підкреслив, що вони базувались, як на визначених історичних подіях, так і на спостереженнях за розвитком наукового знання в сарматознавстві. Вчений вказує, що розглянуті ним періодизації, по-своєму вірно відбивають шляхи розвитку сарматознавства, проте, в їх основі лежить, скоріше, хронологія, ніж реальні зміни якості наукових знань. Складність виділення останніх, на думку О.В.Симоненко, полягає в тому, що археологія (та сарматознавство, як її основна частина) знаходяться в стані безперервного розвитку. Головним фактором при цьому виступає постійно прибуваючий археологічний матеріал. На певному етапі кількість переходить в якість, і, таким чином, періоди накопичення та систематизації археологічних джерел змінюються періодами їх теоретичного обробітку. В монографії ж Щукіна М.Б. «На межі ер. Досвід історико-археологічної реконструкції політичних подій III ст. до н.е. – I ст. н.е. у Східній та Центральній Європі» (1994 р.), регіон, що нас цікавить, вивчається лише в панорамному ракурсі політичних подій. Тим не менш, і Щукін М.Б. і Симоненко О.В. у своїх роботах підтримують, розповсюджену останнім часом в сарматознавстві, точку зору, що верхньою хронологічною межею першого етапу розвитку сарматської історії слід вважати рубіж н.е. Такий поділ обумовлений тим, що обрядові норми та речі цієї культури, як з'ясувалось, існували протягом всього I ст. до н.е. Спостереження вказаних авторів стосувались регіону Північного Причорномор'я та, згідно античних джерел, пов'язані з язигами і роксоланами. Таким чином, сьогодні періодизація сарматської культурно-історичної спільноти набуває наступного вигляду: раньосарматська культура (II - I ст. до н.е.), середньо сарматська культура (I - середина II ст. н.е.) та пізньосарматська культура (друга половина II - IV ст. н.е.). Сарматська культура в регіоні Нижнього Побужжя має ту особливість, що вона не була сформована саме тут. Кожна хвиля нових мігрантів на цій території зіштовхувалась з населенням

попередніх культур. Саме така культурно-етнічна багатоманітність надає особливу своєрідність місцевим пам'яткам.

Виключною в цьому сенсі стала монографія доктора історичних наук, професора Одеського національного університету імені І.І.Мечникова Дзиговського Олександра Миколайовича «Нариси історії сарматів Карпатсько-Дніпровських земель» (2003 р.). Вказана праця містить історіографію, огляд джерел, характеристику поховального обряду, хронологію домінуючих типів речей. У своїй роботі автор найбільш повно розкрив ключові моменти історії сарматів, що мешкали на території Нижнього Побужжя, включно, реконструював їх, органічно пов'язуючи із загальноісторичними процесами та подіями масштабного характеру, котрі тривали у південноукраїнських степах, починаючи з часів занепаду Великої Скіфії, аж до гунської навали. На думку О.М.Дзиговського, поява цих іраномовних племен на вказаній території стала наслідком багатовекторного процесу, котрий являв собою «чергове закипання східного котла», потужний сплеск котрого докотився, практично, до пониззя Дунаю. Згідно висновків відомого українського сарматознавця, практично всі сарматські племена, за виключенням язигів, обирали місцем свого постійного перебування землі на захід від Дніпра та відігравали в цьому регіоні помітну роль, своїм же походженням були пов'язані з сако-масагетським племінним світом. В різні хронологічні періоди це були сираки, роксолани та алани. Тут висновки О.М.Дзиговського не йдуть у розріз з висновками інших відомих фахівців сарматологів таких, як Я.Харматта та Т.Сулімирський.

Роботи угорського та польського істориків Я.Харматти та Т.Сулімирського присвячені, насамперед, вивченню старожитностей сарматів з історичної точки зору. Їх праці майже не потребують особливих коментарів, а основні положення не втрачають свого наукового значення і сьогодні.

Книга Тадеуша Сулімирського «Сармати. Давній народ півдня Росії» (2008 р.), на думку автора, розкриває історію одного із самих «загадкових народів давнини», котрий в свій час безроздільно володарював на теренах не лише України, але й усієї Східної Європи. Автор використовує античні та візантійські письмові джерела для реконструкції складної та, подекуди, драматичної історії сарматських племен, починаючи з першої згадки про них та завершуючи розповіддю про аланів, прямими спадкоємцями котрих сьогодні є осетини.

Важливі питання зв'язків сарматів Нижнього Побужжя зі східною прабатьківщиною вперше у вітчизняній науці розроблені у статтях О.В.Симоненко. Співставивши два головних типи сарматських пам'яток України (впускні поховання, орієнтовані у північному секторі та основні, орієнтовані в південному секторі) вчений виділив останні в окремий культурно-хронологічний горизонт та пов'язав його із східною ордою (алани та аорси), котра прийшла з поволзько-донських степів в середині I ст. н.е. та зайняла обмежену територію (регіон Дніпровських порогів, Орель-Самарське межиріччя, Приазов'я, Донбас). До

початку II ст.н.е. цей ареал співіснував з основним масивом сарматського населення давньої України – роксоланами. Вивчення окремих категорій матеріальної культури сарматів Нижнього Побужжя практично обмежене дослідженнями їх військового обладнання та справи й керамічним комплексом. В роботах О.В. Симоненко виділені та досліджені характерні для різних хронологічних етапів типи наступального та захисного озброєння, встановлений склад війська та принципи військового мистецтва сарматів. Робота І.О.Козирь «Кераміка сарматських поховань території України як історичне джерело» (1996 р.) містить докладний аналіз сарматського комплексу, що дозволяє використовувати його як джерело для реконструкції історії сарматів. Три монографії Е.І.Соломнік «Сарматські знаки Північного Причорномор'я» (1965 р.), В.С.Драчук «Системи знаків Північного Причорномор'я» (1975 р.) та С.О.Яценко «Знаки-тамги іраномовних народів давнини та раннього середньовіччя» (2001 р.), присвячені сарматським тамгам, котрі розглядаються авторами як родові, іменні або кланові знаки. Цим, в основному, й обмежується коло робіт, присвячених проблемі археологічних пам'яток сарматської доби регіону Нижнього Побужжя, а проведений в статті аналіз вивчення сарматської культури Нижнього Побужжя демонструє основні напрямки вітчизняного сарматознавства.

Надчорноморські степи здавна багаті на пасовища, постійно слугували місцем локалізації кочових племен скотарів. Понад тисячу років тому тут привалювали іраномовні народи, що послідовно змінювали один одного протягом тривалого часу: кіммерійці, скіфи, сармати роксолани, аорси, алани та інші. Кожен з них на певному етапі історії Північного Причорномор'я займав пріоритетні позиції. Згадані вище етноси та пов'язані з ними події знайшли своє відображення на сторінках праць багатьох давніх еллінських та римських авторів. У 370-ті рр. н.е. потужна гунська навала поклала кінець пануванню іраномовного населення та відкрила шлях східним тюркомовним народам у степах Північного Причорномор'я. Експансія гунів супроводжувалась масовим винищенням місцевого населення. Решта місцевого іраномовного населення була повністю підкорена прибульцями. Результатом цих подій стало створення наприкінці IV ст. в регіоні Північного Причорномор'я союзу кочових племен, очоленого гунами, котрі до середини V ст., тобто до розпаду «держави» Атіли у 454 р. зберігали за собою статус наймогутнішого політичного об'єднання кочовиків, не лише на півдні Росії, але й по всій Східній Європі. Незважаючи на переміщення ставки гунського вождя за правління Атіли в Панонію, Північне Причорномор'я лишалось головною базою союзу, його забезпеченим тилом. Ось чому, після смерті Атіли, зазнавши поразки від своїх колишніх союзників, гуни, як стверджують давні історики, могли повернутись до степів над чорноморського регіону. Проте далі відомості про гунів стають надто скупими та недостатніми для відновлення їх історії у наступні періоди. У письмових джерелах місце гунів займають нові народи – утигури, кутигури, сарагури, уроги, а також савіри, болгари та інші. Певна частина з вище

згаданих етносів у давніх авторів помилково носила ім'я гунів. Але ми добре знаємо, що часто античні письменники надавали назву одного з найбільш могутніх племен, що відіграло активну роль в історії народів та держав Східної Європи, іншим племенам, котрі за способом життя та культури були подібні до своїх відомих попередників. Так, наприклад, самі гуни часто фігурують в письмових джерелах під іменем «скіфів», котрі, як відомо біля п'яти сотень років володарювали на величезних просторах від Дону до Дунаю. Панування гунів, хоча й було швидкоплинним але наслідки його виявилися надто значущими, такими, що лишили по собі невитравний слід у історії не лише Південної України, але й всієї Європи.

Поява гунів наприкінці IV ст. на півдні України розпочала новий історичний етап. Для надчорноморського степу він означав перехід від панування сарматів до гунів. Історичний відрізок, часу володарювання гунів у Північному Причорномор'ї справедливо називається «гунською добою». Згідно письмових джерел початок її слід віднести до кінця IV ст., тобто до часу гунської навали та утворення гунського племінного союзу, розквіт припадає на першу половину V ст., занепад – на середину V ст. Враховуючи нові археологічні відкриття, вчені схильні до зміщення верхньої дати тривалості «гунської доби» на кінець V ст. або, навіть, на початок VI ст.

Дана стаття присвячена історії археологічного вивчення пам'яток гунської доби на території Північного Причорномор'я. Пам'ятки цього часу представлені в основному зруйнованими похованнями, знайденими місцевими мешканцями при будівельних та земляних роботах, а також відкритими в результаті археологічних розкопок, останні, що правда становлять значно менший відсоток. Це можна пояснити специфікою поховального обряду, зокрема ізольованістю поховань, котрі рідко утворюють могильники, а також відсутністю у багатьох випадках курганних насипів. Остання обставина сильно ускладнює пошуки пам'яток гунської доби. Значну проблему для вивчення вказаних пам'яток становить їх незначна кількість, відсутність обліку, докладної фіксації та документації, а також, неповноцінність комплексів.

Вивчення пам'яток гунської доби розпочалось з кінця XIX та початку XX ст. У 1884 р. Д.Я. Самоквасов відкрив три поховання у с. Новогригорівці, колишньої Катеринославської губернії, нині це Запорізька область. Всі поховання були розміщені під кам'яними вкладками з однаковим поховальним обрядом – трупоспалення на боці. Згадані поховання досі є єдиною пам'яткою у степах Північного Причорномор'я, котра пов'язана з давнім могильником. Всі інші комплекси, знайдені в даному регіоні являють собою поодинокі поховання і належать до числа випадкових знахідок. До прикладу така сама ситуація спостерігається в регіоні Нижнього Поволжя, де відкриття перших комплексів гунської доби було також випадковим та відносилось до 1911 і 1914 рр.

Систематичне накопичення матеріалу розпочалось лише у 20-х рр. XX ст., у зв'язку із появою перших планомирних наукових розкопок. При цьому більшість вчених ідентифікували цілу низку знахідок, як такі, що належать до сарматської та аланської археологічних культур, не зважаючи на наявність у похованнях нехарактерного для сарматів ритуалу поховання шкіри коня. Датування досліджених пам'яток вказувалось в межах від кінця IV до середини V ст. Лише, незначна кількість дослідників пов'язувала частину знайдених комплексів уже безпосередньо з гунами. Вивчаючи особливості поховального обряду та речовий матеріал пам'яток гунської доби, вчені відмічають цілу низку нових рис, які були не притаманні культурі сарматів чи аланів. Серед таких робіт на значну увагу заслуговують праці І.П. Засецької, яка відмічає, що такі явища, як поховання із трупоспаленням, кургани з вогнищами, поховання шкіри коня, а також розповсюдження нових форм зброї, кінської вузди, прикрас та інших артефактів свідчать про складання у першій половині V ст. у південноукраїнських степах нової культурної спільноти, історично пов'язаної з утворенням тут племінного союзу під владою гунів. Ці дані та ряд інших спостережень дозволив І.П. Засецькій виділити пам'ятки кінці IV-V ст. у самостійну історико-культурну групу, окрему та відмінну від пізньосарматських старожитностей III-IV ст. та від комплексів VI-VIII ст.

Одним із найбільш дискусійних питань гунської археології є проблема походження виробів поліхромного стилю. Її вивчення йшло шляхом пошуку витоків створеного в ювелірному мистецтві кінця IV-V ст. художнього напрямку, а також визначення етнокультурної приналежності та центрів виробництва поліхромних прикрас. В процесі дослідження виникли різноманітні думки та точки зору на окремі питання цієї складної проблеми. Найбільш розповсюдженим було уявлення про готське чи сармато-аланське походження поліхромних виробів. Деякі автори ототожнювали їх безпосередньо з культурою гунів, інші розглядали розповсюдження прикрас поліхромного стилю, як явище історично пов'язане з виникненням гунського племінного союзу, вгледівши в них вплив культурних традицій прибульців і місцевих майстрів.

Не існує єдиної думки, що до питань центрів виробництва поліхромних прикрас. Більшість авторів схильні вважати їх продукцією боспорських майстерень, деякі дослідники не виключають наявності й інших виробничих центрів. Подібна відмінність у думках обумовлена відсутністю єдиного методичного підходу до вивчення археологічного джерела, тобто самих поліхромних предметів, та, перш за все, відсутністю їх стилістичного та хронологічного аналізу. При цьому поліхромні вироби гунської доби, об'єднані загальним прийомом у декорі – поєднанням кольорових вставок з геометричними орнаментами, які при більш ретельному вивченні чітко розрізняються за своїми технічними і декоративними особливостями.

Після появи у 1971 р. роботи А.К. Амброза не менше спірним постало питання хронології комплексів гунської доби, які до недавнього часу всіма дослідниками одноставно датувалися в межах кінця IV-V ст. А.К.°Амброз, розробляючи схему хронології пам'яток раннього середньовіччя, відніс більшість гунських старожитностей до VI-VII ст., зв'язавши їх таким чином з іншою історичною добою. Однак, подібний висновок є дуже суперечливим, через відсутність у роботах А.К. Амброза більш-менш вагомих і ґрунтовних доказів. У наукову полеміку з А.К.°Амброзом вступила І.П. Засецька, котра апелювала до більш ретельного вивчення пам'яток гунської доби. Спираючись на взаємозв'язок найбільш характерних категорій речей, вчена дійшла висновку, що більшість комплексів безперечно відносяться до часу панування гунів в Східній Європі і лише деякі з них можуть належати до пізнішої доби, що слідувала за розпадом гунського племінного союзу.

Розповсюдження пам'яток гунської доби не обмежується лише південноукраїнськими степами. Аналогічні комплекси відкриті також в південній Росії, Казахстані, Середній Азії і навіть на Алтаї. Крім того, значна частина відкриттів була зроблена на території Південно-Східної і Центральної Європи.

Оскільки комплекси регіону Північного Причорномор'я історично пов'язані із західними знахідками, звернемо увагу на історію вивчення цих пам'яток, дослідження яких також почалося з кінця XIX століття. Перші узагальнюючі роботи по вивченню гунських старожитностей Західної Європи включали в єдину групу не лише пам'ятки гунської доби, а й артефакти більш пізніх епох. Наприклад, в 1905 р І. Гампель, публікуючи угорські старожитності, об'єднав комплекси гунської та аварської епох в одну хронологічну культурну групу. Водночас, Белла Пошта розглядає знахідки гунської доби, як окрему категорію герmano-гунського походження. У 30-ті роки А. Альфольді остаточно виділяє гунські старожитності в самостійну групу, відзначаючи п'ять ознак гунської культури - обряд спалення небіжчиків, кінська упряж, лук, котли і золоті пластини з лускатим орнаментом. Я. Гарматта, підкреслюючи велике значення робіт А.°Альфольді, вказує, однак, що виділені ним типи гунських речей не завжди можуть служити безперечним доказом приналежності поховання власне гунам. Враховуючи змішаний характер гунського союзу племен, Я. Гарматта вказує, що одні й ті ж типи речей могли належати представникам різних народів, тому слід звертати увагу не стільки на окремі речі, скільки на комплекс в цілому. Пам'яткам гунської доби, зокрема, питанню походження ювелірних виробів поліхромного стилю присвятив свої роботи Н. Фетті.

Найбільш повний звіт матеріалів гунської доби, в якому були опубліковані не лише західні пам'ятки, але й більшість пам'яток з території колишнього СРСР, належить авторству німецького вченого І. Вернера. У своїй роботі І. Вернер виявляє цілу низку східних елементів - звичай деформації черепа, складений за складом лук, деякі форми мечів, бронзові котли, дзеркала з петелькою на звороті,

кінська вузда, речі поліхромного стилю та розглядає їх, як ознаку кочівницької культури, а поширення цих елементів в Центральній і Південно-Східній Європі пов'язує з рухом гунів на захід. Показавши широке територіальне поширення пам'яток гунської доби - від Казахстану до Угорщини, І. Вернер доводить, що європейські гуни не можуть вважатися єдиними носіями культури епохи великого переселення народів. Намагаючись ототожнити окремі поховання з конкретними племенами - аланами, гунами, германцями і т. ін., І. Вернер, однак, приходять до висновку, що більшість поховань не піддаються етнічній ідентифікації. Крім цих вузлових питань гунської археології в роботі І.°Вернера дається детальна характеристика деяких категорій речей, визначається датування кожного комплексу окремо.

В останні десятиліття XX ст. пам'ятки доби панування гунів в Східній Європі та періоду, що послідував після падіння гунської «держави» в Панонії, як і раніше лишались в центрі уваги дослідників. З'явилися нові публікації, статті, монографії, в яких піднімалися різні питання і проблеми гунської археології. Це, насамперед, роботи угорських вчених Д. Ласло, М.°Пардуци, І. Ковриги, І. Бони, А. Кіша, П. Томко, Б. Кюрти і багатьох інших. А також дослідників інших європейських країн К. Домбровського, І.°Вернера, Б. Свободи, Я. Тейлора, Г. Диакону, К. Хоредта, Б. Арреніус, І.°Дамм, К. Радловського і т.ін. Слід також згадати каталог виставки «Германці, гуни, авари», що відбулася в Нюрнберзі та Франкфурті на Майні в 1987-1988 рр., який містить величезний фактичний матеріал, а також цікаві дослідження колективу авторів.

У 1994 р. в м. Санкт-Петербурзі побачила світ ґрунтовна праця І.П.°Засецької «Культура кочовиків Південно-Руських степів у гунську добу (кінець IV – V ст.)». Запропонована до публікації монографія була закінчена в 1982 р і здана до видавництва Інституту Археології (м. Москва) до серії «Звід археологічних джерел», де вона перебувала до 1992 р. При підготовці видання авторкою були внесені зміни і доповнення у зв'язку з публікацією результатів нових археологічних досліджень, що були надруковані у пресі з 1982 по 1992 рр. При цьому, проблему датування гунських пам'яток, авторка, яка тривалий час вела дискусію з А.К. Амброзом, в опублікованій монографії, що вийшла вже по смерті А.К. Амброза, лишила на свою користь. Тому висновки І.П. Засецької, так само як і до того висновки А.К.°Амброза вимагають додаткової перевірки та уточнень.

Ще одна проблема, на якій хотілося б зупинитися, стосується походження європейських гунів та їх взаємозв'язку з центральноазіатськими племенами хуну (сюнну). З цього питання в літературі існують дві діаметрально протилежні точки зору. Одні дослідники категорично проти ототожнення цих народів, інші, навпаки, вважають їх єдиними в етнічному відношенні.

В останні роки XX ст., у зв'язку з накопиченням нових матеріалів як на території Центральної та Середньої Азії, так і в степовій смузі півдня колишнього СРСР, в літературі знову підіймалось питання про необхідність більш ретельного

зіставлення археологічних пам'яток цих областей, що знаходилися в кругообігу історичних подій, чималу роль в яких відігравали племена хуну і гунів. С.Г. Боталов висунув про приналежність пізньосарматських пам'яток урало-казахських степів II-IV до «гуно-сарматів». У 2007 р. М.Г. Мошкова, В.Ю. Малашев та С.Б. Болелов ретельно проаналізували гіпотезу С.Г. Боталова та спростували її.

Велике значення для вирішення проблеми гуно-хунських зв'язків має вивчення окремих категорій речей з комплексів Східної Європи гунської доби в плані їх історичного розвитку. Щодо цього цікаві результати дала класифікація наконечників стріл, прототипи яких були знайдені не серед місцевої зброї попередньої сарматської доби, а серед хунських та середньоазійських старожитностей перших століть нашої ери. Подальше вивчення окремих категорій речей в цьому напрямку, можливо, дозволить виявити й інші риси подібностей в культурах двох племінних об'єднань, а також простежити етнокультурні контакти хуну на шляху їх руху на захід.

Не дивлячись, на накопичений матеріал жодної цілісної концепції датування гунських пам'яток в останні роки XX – перші роки XXI ст. так і не з'явилося. Спробу вирішити вказану проблему зробив на початку XXI ст. А.В. Комар у своїй роботі «Актуальні проблеми хронології матеріальної культури гунського часу Східної Європи». Вчений, проаналізувавши дослідження І.П. Засецької та А.К. Амброза створив нову концепцію хронології гунських старожитностей в Східній Європі. При цьому сам автор відмічав, що вона не претендує на абсолютну істинність, через те, що аналіз більшості речей А.В. Комар проводив дистанційно через їх згадування в науковій літературі.

У 2010 р. світ побачила стаття іншого відомого археолога, доктора історичних наук О.В. Симоненка, в якій він, на підставі аналізу значного масиву наукових матеріалів, дійшов висновків, що аланська культура була сформована у тісному контакті та взаємодії з культурою хуну та під сильним впливом китайської культури. О.В. Симоненко запропонував гіпотезу депортації частини населення пазирикської культури кочовиками хуну на захід. На підставі подальшого співіснування цих двох етносів була сформована сармато-хунська культура аланів.

Історія більшості етносів, що мешкають в сучасній Європі сягає першої половини I тис. н.е. Цей час позначився потужним впливом античної культури, поширеним, майже, по всій території Європи. Саме в цей період Велике переселення народів заклало підвалини сучасної етнічної європейської мапи.

На початку раннього середньовіччя слов'янські племінні об'єднання міцніють та стають значною політичною силою, що поширює свій вплив далеко за межі первісних етнічних ареалів. До середини I тис. н.е. відносяться перші та, без сумнівів слов'янські, археологічні пам'ятки. У другій чверті I тис. н.е. закладаються економічні та соціальні підвалини наступного піднесення давніх слов'ян, історія яких, через відсутність аутентичних письмових джерел, містить більше запитань, ніж відповідей. Для заповнення цієї лакуни науковці шукають

відомості про можливу прабатьківщину слов'ян; коли слов'янство виступило на історичній арені, як самостійна етнічна спільнота; як відбувався процес формування етносу та розселення тих племен, що стали носіями певних етнічно-культурних ознак слов'ян, тощо. Так, вчені Б.В. Магомедов, Л.Л. Залізняк та ін. локалізують терени проживання давніх слов'ян у межах пшеворської, черняхівської та київської культур. Інколи, в джерелах радянської історіографії слов'янський етнос ототожнювався з населенням, що лишило по собі культуру «полів поховань черняхівського типу». Тепер, більшість дослідників схиляється до думки, що слов'яни є не єдиним, а можливо і не основним носієм цієї культури. Однак, навіть в силу свого географічного розташування вона не могла не відіграти важливої ролі в історичному розвитку давніх слов'ян та інших етносів Східної Європи, котрі в період раннього середньовіччя приймали участь у визначенні подальшої долі європейської цивілізації.

Географічна область розповсюдження пам'яток черняхівського типу сягає території: Подніпров'я (степового та лісостепового), Молдови, Польщі та частини Румунії. Перші пам'ятки черняхівської культури були досліджені наприкінці XIX - початку XX ст. на Київщині біля сіл Черняхів та Ромашки і одночасно у верхів'ях Західного Бугу при селі Неслухів. Хвойко В.В. визначив черняхівські пам'ятки, як надважливі для історії середнього Подніпров'я – зокрема та Європи I тис. н.е. – вцілому. Дослідник датував культуру II-V ст. н.е. та визначив її, як один з етапів розвитку місцевого слов'янського населення. Цю точку зору підтримали й інші вітчизняні науковці такі, як Спіцин О.О. та Беляшівський М.Ф. На думку ж німецького вченого П.Рейнеке, черняхівські пам'ятки лишили по собі германські племена, котрі переселилися на територію сучасної України з Прибалтійського регіону та основу яких склали готи. Так звана, «Готська теорія» розповсюдилась серед німецьких та частини польських істориків, але більшість її прибічників визнають поліетнічність складу населення. На підтвердження даної теорії її автори використовують свідчення античних літературних джерел про територію розміщення готів, який нібито співпадає з ареалом поширення черняхівської культури. Так, про панування готів в Північному Причорномор'ї у III—IV ст. н.е. писав готський історик Йордан у своїй праці «Гетика» (сер. VI ст. н.е.). Спочатку він описує важку мандрівку готів від Вісли на схід через безкраї болота (напевно, польські), де загинула значна кількість людей. Витримавши важку війну з місцевою людністю, вони пройшли у причорноморські степи і зайняли Крим. Остготи розселилися у Нижньому Подніпров'ї та Приазов'ї, везиготи зайняли терени між Дністром, Карпатами та Нижнім Дунаєм. У середині III ст. н.е. готи вчиняли набіги на римські провінції у Подунав'ї. Наприкінці III ст. н.е. постала готська держава, яку під назвою імперії Германаріха описує Йордан. Він надто перебільшив її розміри, включивши сюди значні території від Балтики до Чорного моря.

Другим аргументом, який використовують на свою користь прибічники «Готської теорії» стало те, що черняхівська культура згасає тоді, коли готи з

Причорномор'я йдуть до Західної Європи. Так, в епоху панування готів черняхівська культура у Причорномор'ї поширилася від Чорного моря до Полісся і від Сіверського Дінця до Карпат. Більшість сучасних учених вважають, що це яскраве культурне явище виникло внаслідок могутнього впливу Римської імперії на різноетнічну варварську периферію, тобто носіями черняхівських традицій були різні племена — слов'янські, фракійські, сарматські, готські. Останні ж консолидували поліетнічні племена у протодержавне утворення, відоме археологам під назвою черняхівської культури і назване Йорданом готською імперією Германаріха. Про готський етнічний компонент у черняхівській культурі свідчать деякі східногерманські елементи її культурного комплексу: рунічні написи на посуді та пряслах, деякі форми посуду, прикрас, зброї, обряд спалення трупів тощо. Готи були вигнані з півдня України гунами в останній третині IV ст. Приблизно у той самий час припинила своє існування й черняхівська культура.

Перша теза «Готської теорії» не отримала наукового підтвердження, через відсутність спадковості черняхівської культури та пізньоготських артефактів у Західній Європі, тоді як ця культура має багато спільного з наступними східноєвропейськими культурами, а також спростовується географічним аналізом. Проте, інші твердження «Готської теорії» про походження та етнічну основу черняхівської культури і сьогодні є предметом дискусій серед дослідників.

Наступне після перших відкриттів накопичення археологічних фактів продемонструвало широке розповсюдження черняхівських пам'яток на території Південно-Східної Європи. Не дивлячись на удавану єдності культури сучасними науковцями археологами виявлена наявність деяких важливих індивідуальних рис, що дозволяють об'єднати ряд поселень та могильників у певні територіальні групи. В межах таких об'єднань за ознаками побудови жител, поховального обряду та керамічного комплексу виділяють три типи пам'яток: тип Косанів, тип Черепін-Теремці та причорноморський тип. Історії вивчення частини пам'яток останнього з них ми й присвячуємо дану статтю, оскільки регіон Нижнього Побужжя є невід'ємною складовою територією Північного Причорномор'я. Першу серйозну спробу класифікації поселень зробила М.О. Тиханова. Не зважаючи на відмінності в трактуванні різних авторів, ідея про членування черняхівського ареалу на локальні варіанти сьогодні є загально визнаною. Сьогодні багато дослідників дотримуються думки, що питання постає не в тому, яким етносом представлене черняхівське суспільство, а які етнічні елементи в нього входили.

Один з локальних варіантів черняхівської культури представлений групою пам'яток, розташованих в Північному Причорномор'ї. Археологічне вивчення цього регіону було розпочате вже давно, але протягом століть увагу дослідників привертала здебільшого рештки античної цивілізації. Дослідження чисельних пам'яток, що лишило по собі сільське та кочове населення різних епох почало вивчатись лише з другої чверті XX ст. Велике значення мало відкриття в цьому районі поселень та могильників черняхівської культури. Це продемонструвало

спільні риси історичної долі значної кількості населення Східної Європи, міць їх зв'язку з античною цивілізацією римського періоду, з'ясувало ступінь участі цього населення в подіях доби занепаду рабовласницького ладу, що справило величезний вплив на наступний розвиток європейської та світової історії.

Вперше у Причорномор'ї поселення черняхівського типу відкриті у 1923 – 1926 рр. А.В. Добровольським під час обстежень ділянки р. Інгулець (Миколаївська обл.). На одній з таких пам'яток у с. Отбе-Василівка були знайдені рештки декількох кам'яних будівель. Автор визначив інгулецькі поселення як такі, що належать місцевому землеробському населенню, культурні особливості котрого були складені в результаті взаємодії з античними містами-колоніями. На його думку, ці поселення разом з нижньодніпровськими (пізньоскіфськими) пам'ятками, відкритими В.І. Гошкевичем та Г.Л. Скадовським, входили до периферії Ольвії. Разом з тим дослідник підкреслював, що сіро глиняна кераміка відкритих ним пам'яток «нагадує посуд полів поховань», характерних для інших праслов'янських культур, зокрема Лужицької, поморсько-кльошової та ін.

Довгу історію має питання про роль германських племен в культурно-етнічних процесах Північного Причорномор'я. Ще перед першою світовою війною німецький вчений Макс Еберт провів розкопки могильників в районі м. Очаків поблизу с. Петухівка та на нижньому Дніпрі біля с. Миколаївка, а інший дослідник А.Шліц – провів антропологічне дослідження отриманих черепів. Зроблений німецькими авторами висновок про приналежність цих матеріалів східним германцям сьогодні визнається за помилкове та тенденційне. Участь германців-готів в складі населення черняхівських пам'яток Північного Причорномор'я відкидалась повністю. Проте сьогодні відомі пам'ятки, що все ж дали матеріали, котрі підтвердили свідчення давніх авторів про присутність германців в цьому регіоні.

Дослідження черняхівських старожитностей в Північному Причорномор'ї в тридцять роки XX ст. тривали в західній частині даного регіону. У 1938-1940 рр. розкопане поселення поблизу с. Киселеве у гирлі Куяльницького лиману. Були відкриті рештки шістьох кам'яних будівель, поміж яких були розташовані обнесені господарські подвір'я чи загоны для худоби. Оpubлікувавши знахідки, автор, знову таки, підкреслив що вони мають риси «полів поховань», а територіально найближчі аналоги сіроглиняної кераміки походять з верхніх шарів Ольвії та Тіри. Селище було полишене мешканцями, в матеріальній культурі котрих «чітко простежуються старі місцеві традиції, що походять від пізніх скіфів». Це населення мало тісні зв'язки із сусідніми регіонами Подніпров'я, Подністров'я та Південного Бугу.

У 1949 – 1950 рр. М.Ф. Болтенко дослідив пам'ятник подібного типу, але такий, що відрізнявся за характером зведення будинків. Поблизу с. Вікторівка біля Березанського лиману було розкопано ділянку поселення, що містила п'ять напівземляних будівель та господарські ями. Тут же були розміщені і рештки

кам'яних будівель іншого призначення. Це поселення дослідник без сумнівів відніс до культури «полів поховань», а його мешканців зарахував до слов'ян-антів.

Відкриття в Північному Причорномор'ї пам'яток, споріднених з черняхівською культурою (до них тоді відносили і деякі античні городища римського часу із знахідками сіро глиняної кераміки), викликало необхідність їх детального дослідження та співставлення із черняхівськими старожитностями Лісостепу. З цією метою у 1950 р. загін Буго-Дніпровської експедиції ІА АН УРСР під керівництвом Е.О. Симоновича провів розвідки по берегах Тілігульського Лиману. На одному з відкритих тут поселень перших століть нашої ери біля с. Капустино були проведені невеликі розкопки, в результаті котрих відкрились рештки багатокімнатного кам'яного будинку. Кам'яні забудови були зафіксовані і на іншому пункті – Коблеве II.

У 1951 – 1952 рр. Інгулецька експедиція під керівництвом Л.М. Славіна продовжувала розпочате А.В. Добровольським вивчення берегів р. Інгулець. Було відкрито декілька нових поселень, а у таких населених пунктах, як Афанасьєвка, Снігурівка (Отбедо-Василівка, в публікації Л.М. Славіна цей населений пункт, відомий за згаданою вище роботою О.В. Добровольського, та названий Снігурівським поселенням), Даріївка, Нове Кондаково закладені розкопки. Скрізь знайдені рештки кам'яних будівель. Під час публікації вказаних матеріалів Л.М. Славін зробив спробу зіставити нові знахідки з уже відомими йому територіально наближеними пам'ятками. При цьому він об'єднав в єдину групу, здебільшого за спільними способами домобудівництва, поселення по берегах Інгульця – Вікторівку, Капустине, античне городище із шаром III – IV ст. поблизу с. Петухівка біля Ольвії та відомі за працями В.І. Гошкевича пізньоскіфські поселення на Нижньому Дніпрі. Цю групу, локалізовану у східній частині Дніпро-Дністровського Причорномор'я, автор датував I – V ст. (інгулецьке поселення він відніс до I – IV ст.). На початку I тис. н.е. «основну масу мешканців цього регіону складала одна з гілок пізньоскіфських племен, припустимо тавроскіфів». «Разом з тим, ... починаючи з рубежу нашої ери до складу населення починають вливатися з півночі ранні слов'яни – носії спочатку корчуватської, а пізніше – черняхівської культури. Чисельно збільшуючись з плином часу, вони поглинають колишніх мешканців цього регіону та стають тут пануючим населенням».

Інакше уявляв взаємовідносини пізньоскіфського та черняхівського населення Н.Г. Єлагіна. Проаналізувавши відомі до того часу (1953 р.) матеріали III – IV ст. на Нижньому Дніпрі та Інгульці, вона прийшла до висновку про існування в цьому регіоні двох видів пам'яток, що відбивали присутність різних етнічних груп. З одного боку, продовжує своє існування місцеве пізньоскіфське населення, «що зберегло незмінним поховальний обряд та традицію кам'яного домобудівництва». Це населення мешкало на інгулецьких поселеннях та на тих городищах Нижнього Дніпра, котрі доживають до цього часу (Любимівка, Козацьке, Ганнівське, Бериславське, Красномаяцьке). З іншого боку – з Лісостепу

з'являються носії черняхівської, або ранньослов'янської за твердженнями автора, культури. Вони лишили по собі нижньодніпровські пам'ятки з глинобитними будівлями та обрядом трупоспалення. Сіроглиняну гончарну кераміку Н.Г. Єлагіна не вважає невід'ємною ознакою лише черняхівської культури, так як у III-IV ст. вона була розповсюджена і на античних поселеннях Північного Причорномор'я.

В ці ж роки, у зв'язку з роботами в зоні будівництва Каховського водосховища, проводились дослідження поселень Берислав, Дудчани, Каіри. Автори розкопок підкреслювали відмінність цих пам'яток від черняхівських поселень лісостепової зони. Це було виправдано не лише наявністю кам'яного домобудівництва, але й низьким відсотком сіро глиняної гончарної кераміки на всіх трьох поселеннях. Поява цієї кераміки на поселеннях типу «Берислава» Е.В. Махно пояснювала контактами їх населення північнішими областями. А.Т. Смиленко (Брайчевська) включила назви поселень та інші відомі до того часу причорноморські пам'ятки з черняхівськими рисами до одного типу з пізньоскіфськими городищами Нижнього Дніпра та античними пам'ятками периферії Ольвії.

Інакше підійшов до цього питання Е.О. Симонович, вдосконаливши теорію Н.Г. Єлагіної він підкреслив існування у Північно-Західному Причорномор'ї в перших століттях нашої ери двох типів поселень. Для одного з них (Капустино, Киселеве, Коблево) типовими є «розлогі, багаточастинні хати, зведені з каменю», ліпний посуд відрізняється від черняхівського, але горщики з Капустина подібні до «ліпних горщиків з причорноморських поселень елліністичного часу». В групі гончарного посуду спільні риси з черняхівськими формами «пояснюються розповсюдженням в цей час з причорноморських областей гончарного кола». До другого типу поселень Є.О. Симонович відніс Вікторівку, де були відкриті напівземлянки з вогнищем в центрі. На його думку, різниця між обома типами поселень з кам'яним домобудівництвом, «багато форм посудів мають прямі аналоги у масових знахідках кераміки з лісостепових поселень перших віків нашої ери». Поселення цього типу, «цілком ймовірно, належали населенню, тісно пов'язаному з лісостепом черняхівського часу, чи, може бути, навіть такому, що переселилося звідти». Таким чином, відмінність в матеріальній культурі двох типів поселень пояснюються різним етнокультурним походженням їх мешканців.

До 60-х років відомі поселення з керамікою черняхівського типу у Північному Причорномор'ї нараховувались вже десятками. Дослідники відмічали подібність їх керамічних комплексів з черняхівським, але про культурну приналежність висловлювались з обережністю. Під час складання археологічної мапи всі відомі до того часу причорноморські поселення подібного типу були виділені в окрему групу «поселень кам'яного будівництва», культурна приналежність котрих визначена як спірна.

Новий етап у вивченні причорноморських старожитностей початку нашої ери настає після відкриття у 1962 році та дослідження Є.О. Симоновичем

перших могильників, пов'язаних з вже відомими поселеннями. Один з них відноситься до поселення Вікторівка II на Березанському лимані, інші розташовані поблизу сіл Коблеве та Ранжеве на Тілігульському лимані. Відомості про поселення доповнювались розкопками поблизу с. Тілігуло-Березанки на правому березі Березанського лиману, де вказаний автор дослідив два заглиблених в ґрунти житла та одне наземне.

Нові дані спонукали його переглянути висунуті раніше гіпотези на причини відмінностей між окремими поселеннями та на культурну приналежність деяких з них. Проаналізувавши дані причорноморських поховань, він виявив у них цілу низку рис, спільних для всіх регіонів черняхівської культури: без курганні могильники; їх розташування по відношенню до поселень; нерегулярне розташування поховань на території могильника; розміри та форми більшості ям; обмазка днища могили зеленуватою глиною; биритуалізм могильників при поступовому витісненні трупоспалення трупопокладенням; орієнтація трупопокладень; поза мерців; факти навмисної орієнтації; відбитки в похованнях м'ясної їжі у вигляді кісток тварин та птиці, а також шкаралупи яєць; типологічна близькість інвентарного комплексу черняхівському. Від культури полів поховань причорноморські могильники відрізнялись порівняно великою кількістю підбивних поховань та наявністю катакомбних поховань, застосування каміння при обладнанні могил, більше за Лісостепові, кількість античного посуду. Ці особливості автор вважає наслідком контактів з місцевими жителями, що раніше мешкали тут. На поселеннях відмінності у забудові будинків та знайдений дослідником «перехід від традиційних напівземлянок до кам'яних будівель» він пояснює тими ж контактами, а також новими фізико-географічними умовами, в які потрапило черняхівське населення що мігрувало з півночі. Таким чином за основними ознаками вчений відніс вказані пам'ятки до цілковито черняхівських.

До середини 60-х років виявлення десятків черняхівських пам'яток між гирлами Дністра і Дунаю показало широке їх розповсюдження і в цій частині Північного Причорномор'я. Розкопки були проведені на поселенні Нерушай, де виявленні рештки глинобитної наземної будівлі, та у Фурмановці, поселенні з кам'яним домобудуванням. Автор розкопок Н.М. Кравченко зробила висновок про черняхівську приналежність досліджуваних поселень, причому на носіїв цієї культури вданому регіоні могла вказувати липна кераміка, пов'язана з гето-дакійською традицією та деякі інші речі, що мають південні та південно-західні зв'язки. Існування різно-типових поселень, котрі умовно позначені як поселення «сільського» та «міського» типів, пояснюється на відміну від поглядів Є.О.Симоновича, відомою диференціацією економічного життя, зокрема розвитком ремесел та торгівлі.

В наступні роки кількість досліджуваних черняхівських пам'яток значно збільшилась. На площині між Бузьким лиманом та гирлом Дунаю досліджувані декілька поселень та могильників: поселення з кам'яним домобудівництвом

Кам'янка-Анчекрак та могильник при ньому на лівому березі Березанського лиману, могильник Каборга IV в тому ж регіоні, поселення у с. Мирне на лівому березі Дністровського лиману, могильник Фурманівка, Холмське та поселення Утконосівка неподалік від гирла Дунаю та інші. Визначені як черняхівські та почали вивчатись городища Городок та Олександрівка з могильниками. Значно більше пам'яток стало відомо за розвідками та невеликими розкопками розвідкового характеру.

Не дивлячись на зростаючий з кожним роком об'єм матеріалів по черняхівським пам'яткам Північного Причорномор'я, до сьогодні не існує загальної думки про їх співвідношення з черняхівськими старожитностями Лісостепу та Степу. Те ж саме стосується і етнічних інтерпретацій.

Для прибічників полі етнічної або слов'янської схеми черняхівської культури ці дві проблеми пов'язані між собою. Залежно від поглядів автора на культурну інтерпретацію причорноморських пам'яток вирішується проблема етнічної приналежності решти їх населення, або навпаки, в зворотній залежності.

Є.О. Симонович питання етнічної приналежності черняхівців пов'язує із з'ясуванням проблеми лісостепових пам'яток, підкреслюючи при цьому, що черняхівські матеріали в Причорномор'ї відкриті саме «в тих місцях, де античні автори точно (на вивчення Понтійського моря від Дністра до Дніпра) локалізують плем'я найсильніших слов'янських племен - антів».

Є.В. Махно в матеріалах пам'яток Причорномор'я вбачає лише проникнення окремих елементів черняхівської культури, а визначальними вважає елементи, що належать до інших культур та, виходячи з цього, не включає ці пам'ятки навіть у виділену нею в степовій зоні України «південностепову групу» інфільтраційної смуги черняхівської культури. О.Т. Сміленко, виділяючи риси, що відрізняють причорноморські пам'ятки від степових та лісостепових, дотримується поглядів, що «на лиманах Північно-Західного Причорномор'я населення та культура були змішаними, оскільки тут жили і черняхівці і місцеве еллінізоване скіфо-сарматське населення». Межу розповсюдження черняхівської культури на півдні вона проводить по Дніпру поблизу Нікополя, а на Бузі – нижче сіл Побужжя та Бузьке.

Більшість вчених, таких як Баран, Кропоткін, Седов, котрі визнають поліетнічність носіїв черняхівської культури, не вважають за потрібне виключати з неї причорноморські пам'ятки. Іншу позицію зайняв М.Б. Щукін, на думку якого ці пам'ятки складають самостійну «киселівську» культуру, що склалась на основі культури пізньоскіфських городищ Нижнього Дніпра.

Присутність пізньоскіфського та сарматського елементу у складанні культури причорноморських черняхівських пам'яток, сьогодні не викликає сумнівів. Розходження у поглядах викликає лише доля їх участі у складанні її культурного та етнічного вигляду. Не викликає заперечень і присутність, особливо у західній частині досліджуваного регіону, гето-дакійського населення.

Розкопки черняхівських пам'яток, ще активно продовжувались у 70-80-х рр., але вже у 90-х значно скоротились. В ці роки поглиблюється вивчення та аналіз накопичених матеріалів. Результатом плідних наукових робіт на цій ниві стали кілька монографій видатних вчених таких, як Винокур І.С., Рикман Е.О., Сміленко А.Т., Баран В.Д., Нікітіна Г.Ф., Магомедов Б.В. та ін., а також велика кількість статей.

Сучасні дослідники переважно дотримуються поліетнічної концепції черняхівської культури, але розуміють це по-різному. На думку деяких вчених, лісостепова зона України була заселена в більшості слов'янами. В.Д. Баран впевнено пов'язує зі слов'янами, крім верхньодністровської групи, поселення з елементами київської культури, а з германцями - пам'ятки з вельбарськими елементами. На близьких позиціях стоять Д.Н. Козак та А.В. Гудкова. Серед відомих українських археологів «готську» теорію обстоює доктор історичних наук Борис Вікторович Магомедов, йому ж належать найбільш ґрунтовні праці з вивчення пам'яток черняхівської культури регіону Нижнього Побужжя.

Значна кількість кочових народів, що протягом багатьох століть населяли степи Північного Причорномор'я назавжди зникли з мапи Європи, не лишивши після себе жодних документів, а ні писемних згадок. Здебільшого, єдиним джерелом інформації, щодо історії буття цих давніх етносів виступають дані археології. Така доля спіткала: киммерійців, скіфів, сарматів, аланів, гунів, авар та багато інших народів. Кожен з них на певному етапі історії Північного Причорномор'я займав пріоритетні позиції. Згадані вище етноси та пов'язані з ними події знайшли своє відображення на сторінках праць багатьох давніх еллінських та римських авторів. Тим не менш, історія цих народів містить величезну кількість лакун. До таких маловивчених сторінок минулого надчорноморських степів відноситься аварська доба.

Вперше плем'я аварів згадується поряд з болгарськими, савірськими та хазарськими народами в історії Кавказу VI ст. В результаті другої хвилі Великого переселення народів авари пройшовши повз Північне Причорномор'я опинились в регіоні Карпатського басейну (сьогодні Подунав'я, Центральна Угорщина та Трансільванія), де утворили власну державу. Аварський каганат, проіснувавши майже два з половиною століття в IX ст. зникає з історичної мапи Європи, а його населення розчиняється серед інших етносів. Про подальшу долю решток цього могутнього колись народу ми, на жаль, не зустрічаємо жодних згадок в угорських хроніках. Короткі відомості про останніх представників аварського племені містяться в руських літописах, зокрема, «Слові о полку Ігоровім». Проте визначення ареалу розселення, етногенезу та господарського побуту авар на сьогоднішній день відбувається завдяки аналізу візантійських, франкських хронік та даних археології.

При обробці вказаних джерел та історіографічної бази XIX-XXI ст. в історичній науці останніх десятиліть намітився цілий ряд проблем, що активно

розробляються: пошук прабатьківщини авар; етногенез авар; проблеми протодержавної історії каганату; питання зовнішньої політики Аварського каганату; формування соціально-політичних інституцій аварського суспільства. Найкраще з них вивчені питання зовнішньої політики кочової імперії, через постійні війни, що фіксувались у франкських та візантійських хроніках. Найменш дослідженими виявились аспекти етногенетичної історії авар та проблеми політичної структури аварської держави. Тим не менш, важливість розв'язання вказаних проблем для регіону Північного Причорномор'я, полягає у визначенні ролі спадку авар у слов'янській та загальноєвропейській історії.

Першим хто звернув увагу на важливість вивчення цього кочового етносу став у другій половині XIX ст. В. Радлов, який багато займався дослідженнями археологічних пам'яток залізної доби. Його наслідував учений кінця XIX – початку XX ст. Ж. Макварт, котрий довів азійське походження аварського етносу. Надалі значна кількість угорських та німецьких авторів продовжила традиції вивчення аварської історії. Відомий угорський дослідник І.Бона узагальнив та зіставив дані археології з відомостями, котрі містились в античних письмових джерелах, що значно просунуло вчених у питаннях визначення ареалу розселення авар. І. Ковриг, спираючись на дослідження Н.Феттіха та Д. Ласло, виділив різноманітні групи аварських старожитностей, при цьому докладно описавши та продемонструвавши на низці пам'яток особливості кожної з них. У роботі «До питання динаміки варварських суспільств: на прикладі авар» інший дослідник В. Поля реконструював та подав докладний опис внутрішніх соціальних відносин в середині Аварського каганату, а також зовнішньополітичних стосунків кочовиків з Візантійською імперією та античним світом. Наступна його праця «Авари. Кочовики Центральної Європи 567-822 рр. н.е.» стала проривною в плані узагальнення всього наявного на момент її написання матеріалу з історії авар. Щоправда, певна кількість постулатів, запропонованих В. Полем у своїй монографії на сьогодні спростована, по іншому інтерпретована або поновлена результатами археологічних відкриттів. Завдяки науковій серії «Monumenta Avarorum Archaeologica» в зарубіжній археологічній науці були опубліковані дослідження багатьох пам'яток аварської доби. На сторінках цього багатотомного видання оприлюднені роботи М.Надь, Г.Рознера, С.Теттаманті та інших, з тих, що містять повні звіти розкопок та докладні описи культурних шарів, описи поховань та городищ. Для європейської історичної науки в цілому, характерним став методологічний підхід до вивчення аварської історії, якому притаманна особлива увага до даних археології. Завдяки дослідженню археологічних пам'яток проводиться історична реконструкція існування Аварського каганату та господарського й культурного побуту його населення; відтворення етнокультурних процесів що відбувались в середині кочової імперії, а також поза її межами, відносини з сусідами, та іншими етнічними групами. Пріоритетне значення має питання пошуку прабатьківщини аварського етносу. У другій половині XX – початку XXI ст. об'єктом дослідження стала соціальна

структура аварського суспільства за матеріалами археологічних пам'яток. Питанням характеристики культури присвячені дослідження А.Пасцора, який на підставі аналізу поховальних комплексів аварського періоду розробив хронологію та критерії для її визначення. Загальну періодизацію аварської археологічної культури представив у своїх роботах Ч. Баллінт. Вчений структурував та класифікував різнорівневу та багатошарову картину археологічного спадку авар.

Одним з найбільш значущих спадків, що лишив по собі аварський етнос в європейській історії стали його досягнення в розробці нових видів зброї. Б.Кюрті, котрий багато займався вивченням та типологізацією аварських військових обладунків, при проведенні досліджень зробив важливе спостереження про закономірність і невідворотність виникнення проблем з датуванням та культурною ідентифікацією пам'яток (переважно поховальних комплексів), що свідчить про постійні міграційні процеси та багато чисельні етнокультурні контакти в даному регіоні.

Один з найбільших внесків у дослідження аварських старожитностей зробив І.Ерделі, котрий більшу частину життя займався вивченням історії кочових народів. В історіографічних роботах словацьких та болгарських авторів таких, як: А. Авенаріус, В. Типкова-Заїмова, Д. Тржештик досліджуються важливі питання етнокультурних відносин між аварськими та слов'янськими племенами, їх зовнішні та внутрішньополітичні відносини, що вплинули на політогенез слов'ян та в цілому на зовнішньополітичну ситуацію в даному регіоні.

Вітчизняні дослідження аварських старожитностей базувались на науковому доробку зарубіжних авторів. Найбільшим досягненням вчених в галузі вивчення аварського феномену стала комплексність та ґрунтовність. Перелічимо основні підходи до питання дослідження аварської історії вітчизняної та російської історіографії. Перший з них полягає в тому, що дослідження торкаються історії авар лише в контексті загальноісторичної тематики (праці А. Васильєва, О. Гуревича, І. Медведєва, В.Тараторіна, О.Корсунського та Р. Гюнтера). Другий пропонує ідею вивчення аварської історії в контексті історії слов'янських народів (праці Д.Іловайського, П.Третякова, Г. Вернадського, С.Алексєєва, Н. Мерперта, Н. Кьорера, В.Пузанова). Третій - розглядає зовнішньополітичні аспекти в контексті політико-дипломатичних відносин з Візантією (Ф.Успенський, Н.Пигулевська, Г.Літаврін, М.Бібіков, С.Дмитріїв, П.Шувалов, Я.Боровський, В. Сиротенко, О.Творогов). Четвертий - вивчає процес становлення франкської держави на фоні аваро-франкського протистояння (праці М.Горелова, А.Левандовського, В.Роніна). П'ятий підхід полягає в проведенні досліджень на основі аналізу археологічних матеріалів, присвячених епосі Великого переселення народів та процесів взаємовпливів племен цього періоду, впливу гунської експансії, а також етногенетичних досліджень (праці М.Артамонова, А.Бернштама, П.Третякова, В.Сєдова, М.Мерперта, В.Буданова, І.Гавритухіна). Всі дослідники останньої групи розглядають історію аварської держави з позиції Цивілізаційного

підходу, коли взаємовідносини між каганатом та Візантією позиціонуються, як взаємовплив двох цивілізацій, що знаходились на різних рівнях культурно-політичного та соціального розвитку. Нажаль, у вітчизняній історіографії вибір історії авар в якості самостійного предмету дослідження не отримав широкого розповсюдження. Сучасна вітчизняна історична наука акцентує свою увагу на питання, котрі пов'язані, перш за все, з археологічним вивченням пам'яток аварської історії, а також з більш детальним аналізом вже раніше опублікованих, але мало вивчених матеріалів.

Учені Миколаївського учительського інституту почали проводити археологічні дослідження з першого десятиліття його існування. Вже на початку 20-х років ХХ ст. М.Д. Лагута проводив дослідження на Ольвійському городищі. Учений був першим, хто з викладацького складу вишу ґрунтовно займався археологічним вивченням Миколаївщини. Він зробив деякі припущення та висновки стосовно Ольвійського городища, підкреслюючи, що воно повинно бути дуже ретельно досліджене для відкриття важливих історичних свідочств.

З 8 вересня 1921 року розпорядженням губпрофосвіти М.Д. Лагута призначили штатним викладачем інституту. Він викладає курс українознавства, що й дало потужний поштовх зацікавленості науковця історією та археологією рідного краю. У 1923 році з ініціативи Миколи Дмитровича та директора Миколаївського краєзнавчого музею, видатного миколаївського краєзнавця та археолога Ф.Т.Камінського в Миколаєві було засновано Наукове товариство ім.М.°Аркаса при ВУАН, в якому М.Д.°Лагута посів місце секретаря. Збираючи археологічні знахідки, предмети старовини та експонати, науковець створив кабінет краєзнавства, активну участь в роботі якого приймали студенти ВНЗу. Разом з Ф.Т. Камінським вчений приймав участь в Ольвійських експедиціях, археологічних дослідженнях міста Миколаєва і співпрацював з Одеською крайовою комісією охорони пам'яток культури та природи, з головою секції академіком М.Є. Слабченком. В результаті, Микола Дмитрович склав списки 43 пам'ятників, знищених у 30-их рр. всупереч постановам уряду виданим з 1918 по 1924 рік (загалом таких постанов було 15) про охорону і збереження пам'яток: "Про охорону залишків старогрецького міста Ольвії: Постанова РНК від 13 вересня 1921 року", "Про охорону старовинної Грецької колонії "Ольвії": Постанова РНК УРСР від 31 травня 1924 року" і т.ін. З 1930 по 1935 рр. перебуваючи вже на посаді співробітника історико-археологічного музею Миколаєва, він приймав активну участь у археологічних розкопках, що велися на Кінбурні та в Ольвії.

Не останнє місце в археологічних роботах очолюваних Ф.Т. Камінським займав інший науковець, декан Миколаївського Інституту народної освіти (МІНО) – О.Г. Рязанов. Він брав активну участь у реставраційних роботах, здебільшого античної кераміки, знайденої на території сучасної Миколаївської області та, неодмінно, викладав для широкого загалу у складі добровільної лекторської групи товариства «Друзів музею» цікаві матеріали з історії та археології краю.

Плідну роботу вчених МІНО на археологічній ниві зупинив важкий в історії країни період репресій, голодоморів та Другої світової війни, котрий завершився «відлигою» та поступовим і дуже повільним відновленням інтересу до старожитностей рідного краю у викладацькому середовищі. 1976 року для читання курсу археології СРСР, до вже тодішнього Миколаївського педагогічного інституту імені В.Г. Белінського, був запрошений старший науковий співробітник Миколаївського обласного краєзнавчого музею Василь Іванович Нікітін, який під впливом Ф.Т. Камінського, старшого товариша, колеги та вчителя, захопився археологією. Маючи з 1972 року офіційний дозвіл від польового комітету Інституту археології АН України на проведення розвідок та розкопок, В.І. Нікітін був співробітником експедицій, що працювали на території Одеської, Миколаївської та Херсонської областей. Вчений розкопав та дослідив низку курганів, а також поселення доби ранньої бронзи поблизу с. Матвіївка та декілька літовок того ж часу на території Нижнього Поінгулля та Побужжя (Миколаївщина).

У 1977 році на посаду лаборанта історичного факультету МДП імені В.Г. Белінського приходить Ігор Олександрович Смирнов. Під керівництвом науковця археологічну практику пройшла значна кількість майбутніх викладачів сучасного Навчально-наукового інституту історії та права. Серед таких, продовжувачі традицій археологічної школи, що протягом сторіччя складалась в стінах вишу - К.В. Горбенко та О.І. Смирнов. З 2010 року Ігор Олександрович обіймає посаду доцента кафедри археології, давньої та середньовічної історії МНУ імені В.О. Сухомлинського.

З 1990 року у МДП імені В.Г. Белінського розпочинає свою плідну роботу на посаді доцента кафедри історії СРСР Ю.С. Гребенников. У 1993 році він обіймає ту ж посаду на кафедрі всесвітньої історії, а з 2010 року працює на посаді доцента новоствореної кафедри археології, давньої та середньовічної історії Інституту історії та права Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Саме йому належить честь продовження справи Ф.Т. Камінського в дослідженні решток городища періоду фінальної бронзи «Дикий Сад» на території міста Миколаєва та проведенні тут перших повномасштабних розкопок. Так, з 1990 по 2006 рр. Ю.С. Гребенников керував археологічною експедицією з розкопок укріпленого поселення «Дикий Сад», а з 2007 року був науковим консультантом вказаної експедиції. Коло наукових інтересів Юрія Спиридоновича стосується, насамперед, скіфської археології.

У 2004 році на історичному факультеті МДУ імені В.О. Сухомлинського розпочинає свою роботу, доктор історичних наук, професор Станко Володимир Никифорович. Апогеєм плідної праці всесвітньо відомого археолога на теренах вишу стало створення лабораторії археології та етнології при науковому відділі університету на базі історичного факультету, яка почала функціонувати з 2005 року. Лабораторія займається навчальною і науковою діяльністю, керує

археологічними практиками університету на різних пам'ятках нашого регіону (Анетівка, Дикий Сад, Тилігульський лиман, Ольвія, Березань, Розанівка і т. ін.) В.Н. Станко став керівником робіт лабораторії і науковим консультантом різних напрямків її діяльності. Під керівництвом професора вперше було видано науковий журнал Миколаївського державного університету в серії «Історичні науки», у якому опубліковані роботи провідних фахівців у галузі археології, етнології та історії Півдня України. Паралельно з роботою у вузі Володимир Никифорович продовжував активно займатися археологічним вивченням неолітичних пам'яток на території Анетівки Доманівського району Миколаївської області.

Продовжує справу своїх вчителів наступне, сучасне покоління археологів-науковців МНУ імені В.О. Сухомлинського – це і викладацький склад кафедри археології, давньої та середньовічної історії, і співробітники науково-дослідної лабораторії. Так, естафету керівництва стаціонарною археологічною експедицією університету, яка досліджує унікальне городище «Дикий Сад», від Ю.С. Гребенникова перейняв старший викладач кафедри Кирило Володимирович Горбенко. Наслідуює справу батька і вчителя І.О. Смирнова викладач кафедри, археолог, заступник начальника археологічної експедиції на острові Березань, керівник підводної експедиції у національному заповіднику «Ольвія» та археологічних практик університету Олександр Ігоревич Смирнов.

У підсумку хотілося б підкреслити, що археологічна наука в Миколаївському національному університеті імені В.О. Сухомлинського має майже столітню історію. При цьому, вже цілком можна вести мову про формування власної археологічної школи на базі вишу, з притаманними їй: спадковістю знання та наявністю вчителів і учнів в декількох поколіннях, а, також, взаємообміном науковою інформацією між ними.

Миколаївський науковий археологічний центр нараховує понад 200-річну історію свого існування. Пройшовши довгий і складний шлях формування протягом XIX – початку XXI століть, на сьогодні осередок археологічного знання на Миколаївщині складає розгалужену мережу наукових, освітніх, музейних інституцій, котрі об'єднують дослідників професіоналів та аматорів. Має власну наукову школу, яка нараховує кілька поколінь археологів.

Організація дослідницької роботи в галузі археології включають в себе: систему наукових закладів (Державна інспекція по охороні пам'яток культури в Миколаївській області при управлінні культури, національностей та релігій Миколаївської облдержадміністрації, очолювана Яценко С. М.; відділ охорони культурної спадщини управління з питань культури та охорони культурної спадщини Миколаївської міської ради, очолюваний Бондаренко І. А.; спеціально уповноважені міські та районні органи охорони культурної спадщини, ДП НДЦ «Лукомор'є» під керівництвом Горбенко К. В. та т.ін), музейних установ (Миколаївський обласний краєзнавчий музей «Старофлотські казарми», Очаківський воєнно-історичний музей ім. О. В. Суворова (філія Миколаївського

обласного краєзнавчого музею «Старофлотські казарми», м. Очаків, Національний історико-археологічний заповідник «Ольвія» та т.ін.), архівів (Державний архів Миколаївської області та т.ін.), закладів освіти (кафедра історії та археології й освітньо-наукова лабораторія археології та етнології Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського; археологічні гуртки та спецкурси з археології і краєзнавства на базі МСШ «Академія дитячої творчості», Миколаївського юридичного ліцею та т.ін.). Заклади освіти здійснюють свою археологічну роботу за трьома основними напрямками: викладацька діяльність, наукові дослідження та археологічна практика. Маємо зазначити, що до традиційних напрямків, сьогодні, додано: організацію літніх археологічних шкіл на базі Ольвійської експедиції, лекторіїв для широкого загалу на городищі доби фінальної бронзи Дикий Сад тощо. На Миколаївщині розвивається археологічний та краєзнавчий туристичний напрямок і екскурсійна діяльність. Здійснюється міжнародна співпраця в галузі археології Північно-Західного Причорномор'я з науковими і освітніми установами Європи та світу. Більшість досліджень археологічних пам'яток проводяться під егідою Інституту археології Національної академії наук України. Форми дослідницької роботи включають в себе: фундаментальні та прикладні дослідження (теоретико-методологічні, аналітичні, джерелознавчі, пам'яткознавчі, історіографічні дослідження в галузі археології Нижнього Побужжя); польові і лабораторні роботи по вивченню старожитностей регіону; пам'яткоохоронну діяльність; просвітницьку та популяризаторську роботу; підготовку кадрів.

Вище перелічені заклади стали осередками об'єднання, як професійних археологів, науковців, краєзнавців, так і аматорів, волонтерів, кількість яких, завдяки популяризаторській роботі, поступово зростає. Підготовка фахівців-археологів здійснюється на базі Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського, де навчаючись за спеціальністю 032 Історія та археологія студенти мають змогу обрати освітню програму «Археологія» і отримати ступінь магістра, по її завершенню з можливістю продовжувати навчання в аспірантурі. Серед професорсько-викладацького складу університету дослідження в галузі археології здійснюють: Горбенко К. В., Смирнов О. І., Господаренко О. В., Кузовков В. В., Рижева Н. О., Ласінська М. Ю. Історіографічний наробок науковців Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського в галузі археології є достатньо великим, включає в себе: монографії, науково-методичні видання, статті у наукових журналах та збірках матеріалів конференцій, публікації у пресі і мережі інтернет. Окремо зазначимо про значущу категорію неопублікованих даних у вигляді щорічних археологічних звітів, які є невичерпним джерелом інформації про результати вивчення старожитностей на Миколаївщині. Всі вони зберігаються в архіві Інституту археології НАН України.

Дослідженням укріпленого поселення Дикий Сад у системі пам'яток Білозерської культури займається К. В. Горбенко, до авторства наукових

публікацій котрого належать понад 100 робіт. Серед них монографії: «Поселения, грунтовые могильники и клады эпохи бронзы на территории Николаевской области (археологическая карта)» у співавторстві з Гребенниковим В. Б. (2010); «Степная Троя Николаевщины» у співавторстві зі Смирновим О. І. та Гребенниковим Ю. С. (1-е видання - 2009, 2-е розширене видання - 2010).

Вивченням античних старожитностей та інших різночасових археологічних пам'яток Нижнього Побужжя займається О. І. Смирнов, науковий доробок котрого, також, нараховує понад 100 публікацій в галузі археології: Смирнов А. И., Олейниченко Е. В. «Клад Ольвийских бронзовых монет конца IV начала III века до н. э. (Предварительный анализ)» (2011), Островерхов А. С., Смирнов О. І. «Використання природничих та технічних методів при вивченні археологічних пам'яток: петрографія» (2012), Разумов С. Н., Смирнов А. И., Смирнов Л. И., Карнаух Е. Г. «Курганы бронзового века у села Тузлы в верховьях Березанского лимана» (2015) та т.ін.

Історіографією проблеми та історією досліджень археологічних пам'яток Нижнього Побужжя займається Ласінська М. Ю., яка є авторкою понад 60 наукових робіт, серед котрих: Ласінська М. Ю., Рижева Н. О. «Дослідження класичних старожитностей Нижнього Побужжя у XIX столітті: історіографія питання» (2016), Ласінська М. Ю. «Археологічні дослідження Нижнього Побужжя у часи Другої світової війни» (2018), Ласінська М. Ю., Варшавська М. Ю. «До історії співпраці Миколаївського юридичного ліцею та МНУ імені В. О. Сухомлинського в галузі історико-краєзнавчих та археологічних досліджень Миколаївщини» тощо.

Вагомі дослідження в галузі археологічного вивчення Миколаївщини з наступною публікацією їх результатів, також, здійснюють співробітники органів охорони культурної спадщини та музейних установ: Нікітін В. І., Снитко І. О., Гребенников В. Б., Гаркуша Н. М. та ін. Окремої уваги заслуговує серія монографій, присвячена долям та діяльності миколаївських археологів: Гребенников В. Б., Снитко І. О., Гаркуша Н. М. «В.Ф. Єлісєєв археолог і вихователь» (2018), Гребенников В. Б., Снитко І. О. «В.І. Нікітін – все свідоме життя в археології» (2018), Гребенников В. Б., Снитко І. О., Ковальський Ю.В. «В. М. Ключинцев – людина і вчений» (2018), Гребенников В. Б., Снитко І. О. «Ю.С. Гребенников понад півстоліття в археології» (2019).

Більшість археологів Миколаївського регіону об'єднані єдиною науковою школою, котра склалася ще на початку XX століття. До першого покоління належали археологи і краєзнавці: Ф. Т. Камінський, М. Д. Лагута, Г.П. Цветаєв та ін. Друге покоління пов'язане з продовженням та вдосконаленням ідей Ф. Т. Камінського, розвитком радянської археології і діяльністю новобудовних експедицій: В. І. Нікітін, В. Н. Станко, Ю. С. Гребенников, І. О. Снитко, Н. М. Гаркуша, В. М. Ключинцев, І. О. Смирнов та ін. До третього покоління належать: В. Б. Гребенников, К. В. Горбенко, О. І. Смирнов та ін. До останньої

генерації належать наймолодші представники миколаївської школи: Л. І. Смирнов, Р. О. Козленко, Д. В. Бондаренко та ін. Всіх їх об'єднують наукові зв'язки, спадкова передача археологічного знання, його вдосконалення з кожним новим поколінням та єдина концепція вивчення археологічних пам'яток Нижнього Побужжя. Сьогодні, окрім роботи в офіційних установах, археологів, також, об'єднує Всеукраїнська громадська організація «Спілка археологів України». Результати археологічних досліджень, окрім публікацій, проходять апробацію під час роботи міжнародних і всеукраїнських наукових конференцій, форумів тощо.

Важливою частиною археологічних досліджень лишається робота краєзнавців. Окрім, представників державних установ і науковців, аматори, любителі старовини об'єднуються в краєзнавчі спілки, громадські об'єднання тощо. Часто їх діяльність пов'язана з регіональною археологією та дослідженням пам'яток в найвіддаленіших частинах області. Окрім проведення розвідкових робіт поціновувачі старовини публікують результати власних досліджень у вигляді електронних публікацій на краєзнавчих сайтах, форумах та в соціальних мережах. Зауважимо, що подібні краєзнавчі студії вкрай важливі, утім вимагають від непрофесійних дослідників тісної співпраці та координації дій з професійними археологами.

Значні напрацювання археологів Миколаївщини вимагають подальшого вивчення, аналізу та систематизації, зокрема, полишені поза увагою дослідників неопубліковані археологічні звіти, напрацювання краєзнавців, аматорів і т.ін. Складання довідкових видань, бібліографічних покажчиків для численних наукових робіт у вигляді публікацій статей в наукових журналах та збірниках матеріалів конференцій значно полегшить роботу нових генерацій дослідників. Активізації потребують дослідження в галузі історіографії та історії археології, оскільки лише при їх здійсненні наука отримує важливу опору для реалізації подальшого саморозвитку.

МЕТОДИ НАВЧАННЯ

Методи навчання: традиційні – пояснювально-ілюстративні, репродуктивні, проблемні, частково-пошукові, дослідницькі; активні та інтерактивні, словесні, наочні, практичні, контрольні, самостійні тощо.

пояснювально-ілюстративний метод – студенти отримують знання на лекції, з навчальної або методичної літератури, через екранний посібник в "готовому" вигляді. Сприймаючи й осмислюючи факти, оцінки, висновки, студенти залишаються в рамках репродуктивного (відтворюючого) мислення. Застосовується для передачі великого масиву інформації.

репродуктивний метод – застосування вивченого на основі зразка або правила. Діяльність студентів носить алгоритмічний характер, тобто дія виконується на основі інструкцій, приписів, правил в аналогічних, подібних з показаним зразком ситуаціях.

метод проблемного викладу – використовуючи різноманітні джерела й засоби, педагог, перш ніж викладати матеріал, ставить проблему, формулює пізнавальне завдання, а потім, розкриваючи систему доказів, порівнюючи точки зору, різні підходи, показує спосіб рішення поставленого завдання. Студенти як би стають свідками й співучасниками наукового пошуку.

частково-пошуковий, або евристичний, метод – організація активного пошуку рішення висунутих у навчанні (або самостійно сформульованих) пізнавальних завдань або під керівництвом педагога, або на основі евристичних програм і вказівок. Процес мислення набуває продуктивного характеру, але при цьому поетапно направляється й контролюється педагогом або самими студентами на основі роботи над програмами (у тому числі й комп'ютерними) і навчальними посібниками. Найчастіше застосовується як спосіб активізації мислення, порушення інтересу до пізнання на семінарах і колоквіумах.

дослідницький метод – після аналізу матеріалу, постановки проблем і завдань і короткого усного або письмового інструктажу студенти самостійно вивчають літературу, джерела, ведуть спостереження й вимірювання й виконують інші дії пошукового характеру. Ініціатива, самостійність, творчий пошук проявляються в дослідницькій діяльності найбільше повно.

Широко використовуються методи відео й комп'ютерної комунікації.

Методами активізації навчально-пізнавальних дій. Використовуються з метою активізації пізнавальної діяльності суб'єктів учіння за допомогою спеціальних прийомів і способів: аналіз конкретної ситуації, інтелектуальна розминка, сократичний метод, «мозковий штурм», навчально-тематична дискусія, ділова гра, професійна гра, професійна консультація, організаційно-діяльна гра тощо. Словесні методи навчання, коли навчання відбувається за допомогою різних засобів. Особливе місце серед них посідає слово. Методи, які реалізуються за допомогою слова, називаються вербальними (від лат. — усний, словесний). Процес викладання-учіння не може проходити без вербального спілкування, а інші методи,

наприклад наочні, виконують тільки допоміжні функції. Основні складові цього методу — розповідь, пояснення, лекція та їхні різновиди, які використовуються з метою повідомлення студентам нових знань, пояснення порядку виконання тих чи інших дій, ознайомлення з новими фактами, подіями тощо.

— Одним з найпростіших і водночас найпоширеніших методів у процесі навчання є розповідь. Метод розповіді передбачає усний живий і образний, емоційний і послідовний виклад переважно фактичного матеріалу в пояснювальній чи оповідальній формі. Він використовується на всіх етапах навчання. Змінюється лише характер розповіді, її обсяг і час. У навчанні студентів розповідь переважно застосовується під час вивчення історичних подій, явищ суспільного життя тощо. Основні різновиди розповіді такі:

— науково-популярна розповідь (ґрунтується на аналізі фактичного матеріалу);

— художня розповідь (образний переказ різноманітних фактів, подій, вчинків тощо);

— розповідь-опис чи оповідання (послідовний виклад основних ознак, особливостей предметів і явищ довкілля, наприклад опис історичних подій). Основні педагогічні вимоги до розповіді: пізнавальна та виховна спрямованість; достовірність та наукова обґрунтованість фактів; достатня кількість яскравих прикладів, які доводять викладені положення; чітка логіка і довідність викладу; образність й емоційна забарвленість; наявність елементів особистої оцінки і ставлення педагога до змісту матеріалу, який вивчається; висока культура мовлення педагога (чіткість, доступність, правильність, особистісна забарвленість).

— У навчальній практиці дуже часто разом із розповіддю або окремо використовується пояснення — переважно монологічна форма викладу навчального матеріалу, коли є необхідність доведення або обґрунтування певного положення (закону, принципу), розкриття основи певного явища, сутності різних явищ, аналізу актуальних міжнародних відносин та іншої інформації. Пояснення виконує свою навчально-виховну функцію тільки тоді, коли педагог постійно пам'ятає про такі його елементи: пізнавальний, рефлексивний, емоційний і нормативний. Певна модуляція голосу, правильне мовлення і слушно вибрані слова, які відповідають рівневі розвитку учнів, відіграють суттєву роль у поясненні. Воно має впливати на емоційно-почуттєву сферу особистості студента, і тому викладачі повинні емоційно забарвлювати зміст матеріалу, що вивчається. Для підсилення ефекту пояснення можна також використовувати різні наочні та мультимедійні засоби. З практики дидактично-виховної роботи відомо, що надмірне збільшення часу на пояснення викликає стомлюваність і зниження уваги студентів. Цей недолік можна компенсувати епізодичним уведенням до пояснення елементів дискусії, опитування, розповіді та різноманітних прийомів проблемного навчання. Отже, ефективне використання методу пояснення вимагає: 1) докладного й чіткого формулювання навчального завдання, сутності проблеми, яка вивчається;

2) послідовного розкриття причинно-наслідкових зв'язків; 3) наявності переконливих прикладів, аргументів і доказів; 4) використання порівняння, зіставлення, аналогії, бездоганної логіки викладу тощо. Пояснення як самостійний метод викладу навчального матеріалу може становити суттєвий прийом інших методів навчання, наприклад лекції, показу, практичного заняття.

Широке застосування в навчальних закладах різних рівнів акредитації має лекція, яка відрізняється від розповіді та пояснення тим, що використовується для розгорнутого теоретичного повідомлення, наукового аналізу та обґрунтування складних і об'ємних наукових проблем. Її типові ознаки — системність, логічна послідовність, строга структурність, наукова обґрунтованість, які полегшують її сприйняття і розуміння; тривалість; запис плану і рекомендованої літератури; введення і характеристика певних загальних і наукових аспектів; розкриття й деталізація навчальної проблеми; завершальні висновки педагога; відповіді на запитання учнів. Розрізняють кілька типів навчальних лекцій. Наприклад, В. Оконь їх розподіляє на традиційні (зміст матеріалу дається в готовому для запам'ятовування вигляді), проблемні (аналізується певна наукова або практична проблема) і розмовні (ґрунтується на переплетенні розмовних фрагментів лекції з відповідями слухачів або виконанням ними певних теоретичних чи практичних завдань). В дидактичній практиці передусім використовуються традиційні і проблемні лекції. Добір виду лекції залежить від багатьох факторів. Педагог повинен враховувати рівень освіти студентів, наявність у них певних навичок і вмій, зміст і особливості навчальної дисципліни тощо. Особливість лекції-бесіди полягає в тому, що педагог, висуваючи навчальні проблеми, обмірковує вголос, наводить докази та антидокази, надає можливість учням відповідати на поставлені запитання і обмінюватися думками, допомагає їм самостійно робити висновки для практичної діяльності. Приймавши рішення проводити лекцію, педагог повинен досконало визначити її вид і зміст. Робота над змістом лекції включає добір і опрацювання матеріалу відповідно до рівня розумового розвитку більшості учнів. На справі її читання вимагає вміння подавати навчальний матеріал, певної інтонації, темпу мовлення, міміки і жестикуляції.

Дискусія — дієвий метод обговорення питання, що вивчається. Вона передбачає колективне обговорення якоїсь спірної проблеми, під час якого пізнається істина.

Бесіда — метод словесного обговорення матеріалу, що вивчається, — найпоширеніший в навчанні. Її завдання полягає в тому, щоб, по-перше, за допомогою цілеспрямованих і вміло поставлених запитань актуалізувати відомі студентам знання, по-друге, досягти засвоєння ними нових знань шляхом самостійних обмірковувань, узагальнень та інших розумових операцій.

Семинарське заняття багато в чому подібне до бесіди. Проте проблеми теоретичного й практичного характеру обговорюються більш ґрунтовно, всебічно і глибоко. Це колективний науковий пошук певної навчальної проблеми і шляхів її

ефективного розв'язання. Учасники заняття аналізують проблему, виявляють причинно-наслідкові зв'язки, висувають шляхи її оптимального вирішення, відповідають на запитання і дискутують. Умовно можна сказати, що семінар — це творче поєднання позитивних властивостей бесіди й дискусії, але на більш високому методичному, науковому й теоретичному рівні, що передбачає відповідну підготовленість суб'єктів учіння. Проводиться, як правило, зі студентами, які мають відповідну підготовку й досвід самостійного вивчення складних наукових і практичних проблем. Для забезпечення дієвості семінару необхідно:

Ефективність семінару залежить від попередньої роботи педагога (організаційно-технічний, теоретичний і методичний напрями якої найбільш оптимальні) й студентів, їх активної і творчої взаємодії.

Підготовка педагога до семінару включає:

— складання плану семінару з визначенням основної та додаткової літератури;

— опрацювання методичних вказівок для учнів;

— аналіз дидактичних, виховних і методичних підсумків попередніх семінарів і роботу над їх удосконаленням;

— підготовку методично обґрунтованого робочого плану семінару;

— вивчення рівня ознайомленості студентів з проблемами семінару і визначення змісту їх самостійної роботи;

— організацію індивідуальних і колективних консультацій зі студентами;

— надання допомоги студентам у самостійній роботі з літературою;

— підготовку виставки літератури, наочних посібників та інших засобів забезпечення семінару;

— інструктаж доповідачів і допомогу їм у написанні доповідей;

— підготовку місця проведення семінару тощо.

Готуючись до семінару, студенти повинні:

— ознайомитися з планом семінару, основною і додатковою літературою;

— розробити проблеми, які вимагають додаткового вивчення;

— визначити план підготовки до семінару;

— отримати консультації у керівника семінару;

— занотувати основні положення, що стосуються розв'язання навчальної проблеми;

— підготувати реферати, доповіді тощо.

Добре підготовлений і проведений семінар виконує свої основні функції — пізнавальну і виховну. Він також має допоміжну функцію — контрольну, яка дає змогу оцінити рівень опанування учнями програмного матеріалу, внести в дидактичний процес певні корективи. Отже, семінар — це основний вид занять для поглиблення і закріплення знань, формування переконань та розвитку особистості учня.

Основні вимоги до семінару: 1) продуманість змісту теми, її проблем та методики обговорення; 2) визначення цілей, дидактичних і виховних завдань заняття; 3) проблемна постановка запитань; 4) увага до стрижневих питань та логіки їх розкриття; 5) постійне керування перебігом семінару, створення атмосфери невимушеності, полемічності й творчої активності; 6) стимулювання дискусії; 7) забезпечення всебічного розгляду й аналізу навчальних проблем, об'єктивна оцінка виступів і відповідей, своєчасне їх коригування; 8) орієнтація учнів на подальшу самостійну роботу над навчальним матеріалом тощо.

Наочні методи навчання:

Показ — це навчальний метод, що являє собою сукупність прийомів, дій і засобів, за допомогою яких в учнів створюється наочний образ предмета, котрий вивчається, формується конкретне уявлення про нього.

Самостійна робота студентів

У навчанні особливе місце посідає самостійна робота студентів над матеріалом, що вивчається. Формування особистості студента відбувається не тільки під впливом організованих навчально-виховних заходів, а й завдяки індивідуальним намаганням самих студентів. Відомо, що ніхто просто так не отримує певну сукупність знань, навичок і вмінь; їх можна здобути, тільки доклавши чималих зусиль.

Практика свідчить, що найбільш ефективним є навчальний процес у тих освітніх системах, де він спирається на змістовну самостійну роботу студентів. Тому сучасна дидактика більше уваги має приділяти обґрунтуванню методики самостійного опанування учнями теоретичних знань, практичних навичок та вмінь.

Самостійна робота студентів — це сукупність різноманітних навчальних прийомів і дій, за допомогою яких вони самостійно закріплюють і поглиблюють раніше набуті теоретичні знання, практичні навички й уміння, а також оволодівають новими. Вона має надзвичайно важливе значення для формування й удосконалення знань, мислення й переконань. Тому цей метод є внутрішньою основою будь-якого іншого методу навчання і необхідною передумовою дидактичного зв'язку різних методів навчання між собою. Сучасні освітні процеси і науково-технічна революція роблять метод самостійної роботи одним із основних.

У різних освітніх системах є свої сприятливі умови для самоосвіти студентів. Тому для викладача важливо уміло її організувати і методично забезпечити. Завдання самостійної роботи включають:

- засвоєння нового матеріалу за підручником;
- виконання творчих робіт;
- виготовлення таблиць та схем;
- самостійний перегляд кінофільмів, телепередач, прослуховування радіопередач тощо.

Правила організації самостійної роботи студентів: 1) докладне визначення завдань з відповідних навчальних дисциплін як для окремих учнів, так і для всього класу; 2) конкретне формулювання певних проблемних завдань для вирішення під час самостійної роботи; 3) забезпечення студентів в достатній кількості навчальною літературою, посібниками; 4) створення належних організаційно-методичних умов для самостійної роботи; 5) всебічне врахування індивідуально-психічних особливостей учнів, їх здібностей, інтересів, нахилів; 6) систематичний контроль і дійова допомога студентам під час самостійної роботи. Отже, щоб самостійна робота студентів у повному обсязі реалізувала свої освітні та виховні функції, вона має бути планомірною, систематичною та змістовною. Таким чином, ми використовуємо цілу низку, як загальних, так і специфічних методів навчання. Під час їх використання необхідно враховувати закономірності навчального процесу, сучасні організаційні, методологічні та методичні вимоги до нього, характер і зміст навчальної дисципліни, вимоги до підготовки відповідних фахівців, наявність дидактичної інфраструктури, рівень підготовленості педагогів і студентів та інші об'єктивні і суб'єктивні умови. Зрозуміло, ніякий окремо взятий метод не розв'язує всіх проблем, якщо не використовується творчо, у взаємозв'язку з іншими методами.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ ВИКОНАННЯ СЕМІНАРСЬКИХ ТА САМОСТІЙНИХ РОБІТ

Методичні рекомендації для виконання семінарських занять

Організація роботи на семінарських заняттях

Завдання семінарського заняття. Важливою складовою університетської освіти є семінарські заняття – форма навчального заняття, за якої викладач організовує дискусію навколо попередньо визначених тем, до котрих студенти готують тези виступів на підставі індивідуально виконаних завдань. Основне завдання семінарських занять з курсу «Історія слов'янських народів» полягає у обговоренні й засвоєнні сукупності сучасних принципів, методів, прийомів та технологій вивчення базових понять політичної, економічної, соціальної та культурної історії слов'янських етносів.

Підготовка до семінарського заняття. Під час підготовки до семінарських занять студенти повинні опанувати прийоми та методи самостійної роботи з джерелами інформації, засвоїти навички дослідної роботи.

Готуючись до семінарського заняття, слід опрацювати монографічні дослідження та наукові статті (список літератури додається), скласти конспект опрацьованих джерел та тези відповідно до сформульованих проблем, докладний план виступу, а також контрольні запитання проблемного характеру на розуміння матеріалу семінарського заняття іншими студентами.

Працюючи з науковою літературою, користуйтеся такими правилами роботи з джерелом інформації:

- 1) здійсніть попередній огляд матеріалу: ознайомтесь із обсягом та проблематикою, структурними частинами;
- 2) сформулюйте запитання до джерела: дуже часто проста трансформація назви дає можливість сформулювати адекватні запитання;
- 3) прочитайте текст, шукаючи відповіді на сформульовані запитання;
- 4) осмисліть прочитане, тобто встановіть зв'язки між новою інформацією і тією, що вже відома, спробуйте підібрати приклади до нових ідей;
- 5) перекажіть основний матеріал, відповідаючи на запитання, що були сформульовані перед читанням;
- 6) зробіть підсумковий огляд, пригадайте основні ідеї тексту та чітко сформулюйте відповіді на запитання.

Порядок роботи на семінарському занятті. Семінарські заняття проводяться у інтерактивних формах, передбачають дискусію з вузлових питань теми. На виступ студента з доповіддю на семінарському занятті відводиться до 7

хвилин. Доповідь повинна бути логічно завершеною, обґрунтованим і систематизованим викладом наукового питання, тобто необхідно чітко зазначити методичну проблему, сформулювати 2-3 проблемні запитання до аудиторії, зазначити способи розв'язання методичної проблеми, дату оцінку ефективності способів розв'язання.

Будь-яке твердження повинно бути обов'язково доведено, спиратися на аргументи. Виступ із доповіддю підлягає обговоренню у студентській групі та рецензуванню. Для реалізації даного порядку роботи студенти повинні підготувати дискусійні запитання доповідачу, брати участь в обговоренні, рецензувати доповідь.

Отримані студентами **оцінки** за окремі семінарські заняття **враховуються** при виставленні **підсумкової оцінки** з даної навчальної дисципліни. Опанування матеріалом семінарських занять у повному обсязі є обов'язковим для кожного студента. У випадку неготовності або пропуску семінару (незалежно від причин) студент зобов'язаний самостійно опрацювати відповідну тему.

Форма поточного контролю – усне опитування, тестування на семінарських заняттях, виконання індивідуальних навчально-дослідних завдань.

Періодична форма контролю – виконання модульних контрольних робіт, розробка проєктів, самостійні роботи.

Форма підсумкового контролю – залік (1-2 семестри) на основі суми балів набраних за кожний модуль.

Рейтингова шкала додаткових заходів поточного контролю:

- відповідь на семінарі - 0 - 15 балів;
- доповнення - 0 - 2 бали.

Методичні рекомендації щодо організації самостійної роботи студентів

Навчальна лекція є одним з основних видів навчальних занять і, водночас, методів навчання у вищій школі. Вона покликана формувати в студентів основи знань з певної навчальної дисципліни, а також визначити напрямок, основний зміст і характер усіх інших видів навчальних занять, самостійної роботи студентів. Студенту важливо навчитися активно слухати лекцію, вести змістовний конспект. У конспекті лекції повинні бути записані:

- тема лекції, план;
- література;
- найбільш важливі визначення (терміни, поняття, категорії, прізвиська, дати, приклади, назви джерел та їхні основні ідеї тощо);
- тези (основні думки, факти, події тощо).

Складання тез:

Тези — коротко сформульовані основні положення статті, лекції, повідомлення, доповіді. Це короткий письмовий виклад основних думок без

пояснень, ілюстрацій та посилань. У тезах переважають загальні положення. Складаючи тези, слід дотримуватися таких порад:

1. Уважно слухайте (читайте) текст, на основі якого треба скласти тези.
2. З'ясуйте значення незрозумілих вам слів і термінів.
3. Починайте складати тези лише тоді, коли ви з'ясували зміст тексту загалом і його головну думку.
4. Визначте у тексті основні положення, що є ланками логічного ланцюжка, за допомогою якого послідовно розкривається думка.
5. Сформулюйте їх своїми словами (це сприяє кращому розумінню тексту) і запишіть.

В ході самостійної роботи студент може в кінці конспекту відповідної лекції додати інформацію, отриману з підручника, посібника та інших джерел.

У зошиті студента з дисципліни повинні бути записані всі теми занять. Засвоєння конспекту полегшує розуміння матеріалу, а хороший конспект — надійний помічник при підготовці студента до семінару, заліку, екзамену.

Підготовка до семінарського та індивідуального заняття.

Важливою складовою університетської освіти є семінарські заняття — форма навчального заняття, при якій викладач організовує дискусію навколо попередньо визначених тем, до котрих студенти готують тези виступів на підставі індивідуально виконаних завдань. Основне завдання семінарських занять з методики навчання історії полягає у обговоренні й засвоєнні закономірностей процесу навчання історії, оволодінні культурою наукового аналізу методичних проблем, тобто сукупністю сучасних принципів, методів, прийомів та технологій навчання історії.

Під час підготовки до семінарських занять студенти повинні опанувати прийоми та методи самостійної роботи з джерелами інформації, засвоїти навички дослідної роботи.

Саме семінарське заняття в повній мірі сприяє розвитку пізнавальної діяльності і самостійності студента, є одним з ефективних засобів активізації самостійної роботи студентів.

Воно може проводитися у традиційній формі та з використанням інтерактивних технологій і методів навчання. На семінарі проводиться обговорення студентами питань з попередньо визначених тем робочою навчальною програмою.

При підготовці до семінару студент не лише закріплює свої знання, але й розширює, поглиблює їх, навчається творчо мислити.

Якісна підготовка до семінарського заняття передбачає:

- врахування методичних вказівок викладача щодо виду та форми проведення семінару;
- вивчення плану семінарського заняття, що означає усвідомлення суті основних питань заняття;
- ознайомлення зі списком літератури;

- опрацювання основних термінів, понять, категорій, персоналій, хронології до теми;
- ознайомлення із завданнями для самоперевірки знань, ведення дискусії, можливими темами рефератів;
- опрацювання конспекту лекції з даної теми;
- написання тез відповідей на поставлені питання;
- опрацювання відповідних джерел, розділів підручників та допоміжної літератури.

На семінарські заняття студенти повинні приходити з конспектом лекцій, планом-конспектом (тезами) свого виступу, опрацьованими термінами, поняттями, категоріями з теми, конспектом інформаційних джерел, рефератом (при необхідності). На семінарі кожен студент повинен уважно слухати виступи товаришів і бути готовим доповнити відповідь або виступити з власною.

Як опрацювати матеріал підручника:

1. Відкрийте зміст в кінці/на початку підручника і визначте, з яких розділів (підрозділів, глав тощо) він складається. Знайдіть необхідний розділ, тему, параграф.

2. Зверніть увагу, що кожний параграф поділений на пункти. У кожному пункті розглядається окреме питання. Знайдіть необхідний пункт (пункти).

3. Зверніть увагу, що головне в тексті може виділятися напівжирним шрифтом, напівжирним курсивом або курсивом, може бути підкресленим.

6. Якщо вам трапляються незнайомі слова, терміни — знайдіть їх визначення в словнику (довіднику, енциклопедії тощо) або запитайте у викладача.

7. Розгляньте ілюстрації, схеми, таблиці тощо, які стосуються параграфу, пов'яжіть їх зі змістом тексту. Вони допоможуть вам краще зрозуміти матеріал.

8. Прочитайте додатковий матеріал до параграфу. Він доповнить ваші знання з даної теми.

9. Дайте усну відповідь на запитання до параграфу. Вони допоможуть глибше зрозуміти і краще запам'ятати вивчений матеріал.

10. У кінці кожного розділу можуть подаватися висновки, в яких узагальнено його зміст. Це допоможе зосередити Вашу увагу на головному.

Працюючи з науковою літературою, користуйтеся такими правилами роботи з джерелом інформації:

- 1) здійсніть попередній огляд матеріалу: ознайомтесь із обсягом та проблематикою, структурними частинами;
- 2) сформулюйте запитання до джерела: дуже часто проста трансформація назви дає можливість сформулювати адекватні запитання;
- 3) прочитайте текст, шукаючи відповіді на сформульовані запитання;
- 4) осмисліть прочитане, тобто встановіть зв'язки між новою інформацією і тією, що вже відома, спробуйте підібрати приклади до нових ідей;

- 5) перекажіть основний матеріал, відповідаючи на запитання, що були сформульовані перед читанням;
- 6) зробіть підсумковий огляд, пригадайте основні ідеї тексту та чітко сформулюйте відповіді на запитання.

Робота над складанням плану-конспекту та плану доповіді потребує ретельної праці з боку студента, вимагаючи залучення певних прийомів обробки інформації. Осмислене навчання потребує використання систематичних процесів для кодування та зберігання інформації у довготривалій пам'яті і для вилучення її звідти. Ці процеси називаються "метакогнітивними", тому що вони представляють собою способи набуття думок, а не самі думки.

До таких способів відносяться: резюмування (узагальнення); уточнення (конкретизація); схематизація та організація. Резюмування – це спосіб вилучення основної ідеї частини або цілого тексту. Уточнення є протилежним процесом, оскільки збагачує абстрактне положення конкретними прикладами, ілюстраціями, скресленням, аналогією та ін. Схематизація уявляє собою рамки або код для структурування інформації для того, щоб її можна було і зрозуміти, і зберегти у пам'яті. Організація як метакогнітивний процес передбачає надання матеріалу певної структури, а не знаходження вже існуючої структури у самому матеріалі.

Потужним засобом засвоєння навчального матеріалу виступають графічні систематизатори (інколи їх називають "понятійними схемами") – це просторові побудови, що вимагають від читача виявлення глибинної структури матеріалу, що вивчається. Інколи найкращим способом зрозуміти певну тему є представлення інформації у вигляді лінійної послідовності. Цей спосіб слід використовувати, коли структура поданої інформації наближається до лінійної. Наприклад, формування умінь здійснюється у певній послідовності: 1) інформація про новий спосіб діяльності (мета та порядок дій); 2) виконання викладача разом зі студентами нового способу діяльності; 3) самостійне виконання студентами нового способу діяльності; 4) систематичне тренування. Цей алгоритм діяльності вчителя є не що інше, як ряд подій, що слідує одна за одною в суворо упорядкованій часовій послідовності. Просте лінійне представлення цих подій адекватно відбиває усю необхідну інформацію: Інформація про новий спосіб діяльності - сумісне виконання викладача і студентів нового способу діяльності - самостійне виконання студентами нового способу діяльності - систематичне тренування.

Інформація, з якою доводиться мати справу, найчастіше більш складна, ніж прості лінійні ланцюжки. Альтернативним способом представлення інформації виступає зображення її у формі ієрархії, або ієрархічного дерева. У цьому випадку інформація упорядковується відповідно до правил класифікації. Правила класифікації визначають, частиною, або різновидом чого є даний об'єкт.

Такий спосіб підготовки до семінарського заняття дозволить усвідомити логічну структуру навчального матеріалу, сприятиме повному, міцному, свідомому та глибокому засвоєнню змісту курсу.

Складання плану-конспекту (тез) прочитаного

При всіх інноваційних формах і методах роботи на заняттях предметно-методичних дисциплін однією з провідних форм традиційно залишається робота з книгою — підручником, науковою літературою тощо.

Прочитаний матеріал для його глибшого і повнішого засвоєння потребує фіксації на папері (або електронному носії, що не змінює суті процесу). Найпоширенішими способами фіксації почутого на лекції або прочитаного є план, тези, виписки, конспект. Такі способи роботи дисциплінують студента, змушують заглибитися у зміст прочитаного, привчають виділяти головне у матеріалі, сприяють засвоєнню, повторенню і закріпленню матеріалу.

На жаль, в останні роки такі форми роботи відходять на задній план, що має своїм наслідком невміння частини студентів фіксувати прочитане, виділяти головне.

Виділяти головне у змісті матеріалу, його головну проблему, акцентувати свою увагу на суттєвому матеріалі, аналізувати прочитане та його тематичну структуру — одні з провідних умінь та навичок студентів при вивченні історичних дисциплін. Провідним методом в розвитку цих компетенцій є вміння поділяти текст на частини та складати план. Поділяючи навчальний матеріал на частини, студент тим самим аналізує його головні частини, а складаючи план — синтезує матеріал, виділяючи провідні думки, проблеми, факти тощо.

Складання простого або розгорнутого плану прочитаного:

План є попередньою формою запису прочитаного, він передує тезам та конспекту. За формою плани поділяються на: простий план, складний (розгорнутий) план, план-тези, план-конспект.

Загальний алгоритм для роботи над будь-яким планом може бути наступний. Спочатку йде прочитання матеріалу в цілому: необхідно уважно прочитати матеріал, над яким ви будете працювати — наприклад, підпункт параграфу, параграф підручника, декілька параграфів підручника (тему) тощо. При цьому рекомендується працювати олівцем (в жодному разі не ручкою, аби можна було витерти результати вашої роботи), підкреслюючи головне: факти, події, процеси, причинно-наслідкові зв'язки, висновки.

Після цього йде аналіз прочитаного за абзацами. Кожен абзац можна узагальнити в окрему думку, виділивши головне. Можливий варіант, коли для виділення необхідної думки треба прочитати декілька абзаців.

Головна думка формулюється як пункт плану. Пункт плану, як правило, формулюється стверджувальним реченням. Пункт плану не може складатися з одного слова або прізвища.

Розглянемо види планів, які використовуються на заняттях історичних дисциплін.

Простим називається план, який нумерується арабськими літерами (1., 2., 3. і далі). В такому плані рекомендується від 3 до 6 пунктів (більша кількість

пунктів плану використовуються в рефератах та інших, більш складних, письмових формах роботи).

Якщо існує необхідність у більшій кількості пунктів, доцільніше скласти розгорнутий (складний) план.

Складний (розгорнутий) план передбачає, що пункти плану мають підпункти. Існують різні види нумерації пунктів плану. Можливий варіант, коли пункти нумеруються арабськими цифрами, а підпункти — літерами кириличного алфавіту (“а”), “б”), “в”) і далі). В іншому разі пункти нумеруються римськими цифрами (I, II, III, IV. і далі), а підпункти — арабськими цифрами. Можливий і складний план, який поєднує два попередніх — пункти плану нумеруються римськими цифрами, підпункти — арабськими, а останні, в свою чергу, мають підпункти, що позначаються літерами алфавіту. Зловживати такими складними за структурою планами не треба.

Останнім часом в фахових виданнях поширилася нумерація виключно арабськими цифрами (наприклад, пункт 1., підпункти 1.1., 1.2., 1.3., які мають підпункти 1.1.1., 1.1.2, 1.1.3. тощо).

План-тези — це поєднання плану з коротко сформульованими основними положеннями прочитаного тексту, що вбирають суть висловлювань. Існує два види тезувань — відбір авторських тез з тексту або формулювання основних положень статті чи розділу книжки власними словами.

Тези формулюються розгорнутими реченнями, в яких виділяються головні факти, події, процеси, терміни та поняття, персоналії тощо. Як правило, необхідно уникати складних речень (складносурядних та складнопідрядних).

План-конспект — найбільш ускладнена форма плану, що поєднує пункти плану з розширеним викладом основних положень матеріалу, що опрацьовується. При цьому можливе окреслення в конспекті головних фактів, положень, причинно-наслідкових зв'язків, висновків тощо. Не вважається помилкою висловлення власних думок щодо прочитаного.

Методичні рекомендації щодо складання плану прочитаного:

1. Зверніть увагу на тему, план до якої ви повинні скласти. Уважно прочитайте текст і виберіть з нього лише той матеріал, який відповідає темі.
2. Починайте складати план лише тоді, коли з'ясуєте зміст матеріалу загалом.
3. Залежно від того, який план (простий чи розгорнутий) необхідно скласти, оберіть один із двох запропонованих шляхів.
  - 3.1. Якщо потрібно скласти простий план, поділіть текст на логічно завершені частини. Знайдіть у кожній з них головну думку, чітко і конкретно сформулюйте її і запишіть її.
  - 3.2. Якщо план розгорнутий, у кожній з логічно завершених частин тексту визначте кілька положень, які розкривають головну думку; сформулюйте і запишіть головні думки у вигляді пунктів плану, а положення, що їх розкривають, — як підпункти.

4. Перед тим як записати план, перевірте, чи всі головні ідеї тексту знайшли у ньому відображення.

Конспектування джерел

Конспектування — стислий письмовий виклад основного змісту тексту з виокремленням його найважливіших положень. При конспектуванні джерела (документа, уривку з монографії, наукової статті) необхідно дотримуватися наступних порад:

1. Запишіть автора твору, його назву та вихідні дані.
2. Перед тим, як розпочати конспектування, необхідно ознайомитися з текстом загалом.
3. Визначте у тексті логічно завершені частини й у кожній з них знайдіть основну думку. Дайте їм назву. На основі цього складіть план.
4. Підготуйтеся до виконання завдання: поділіть сторінку зошиту на дві нерівні частини для запису плану (зліва) і конспекту (справа).
5. Складіть конспект змісту кожної логічно заведеної частини тексту відповідно до плану, дотримуючись наступних умов.
  - 5.1. Основний зміст тексту викладається стисло.
  - 5.2. Провідні думки, аргументи, висновки формулюйте детально.
  - 5.3. Назви глав, розділів, параграфів наукової праці обов'язково вказуються точно.
  - 5.4. У конспекті використовуються цитати. Дотримуйтеся правил цитування: необхідну цитату беріть у лапки, в дужках зазначайте джерело і сторінку.
  - 5.5. Намагайтеся робити записи своїми словами, оскільки це сприяє кращому розумінню тексту.
  - 5.6. Основні положення конспекту вказуються напроти відповідних пунктів плану.
6. Працюючи над конспектом, застосовуйте систему підкреслень, виділяйте найважливіше великими літерами, використовуйте умовні позначки. Вони допоможуть вам під час відповіді за конспектом.
7. У лівій частині конспекту крім плану можна також виписувати незнайомі імена і терміни, які потребують пояснення, необхідні доповнення, стислі висновки для себе, паралелі з явищами сьогодення тощо.
8. Перевірте виконану роботу. В разі необхідності виправте або уточніть пункти плану і зміст конспекту.
9. У випадку, коли необхідно скласти конспект на основі кількох джерел, спочатку визначте, який твір буде основним. Для цього прочитайте джерела і визначте, якою мірою в них розкрито проблему, що цікавить вас. Потім поділіть сторінку зошита на дві частини: у лівій частині запишіть конспект основного твору, в правій зробіть доповнення до нього за основними джерелами.

Написання реферату

Вибір теми. Студент повинен обирати тему, яка найбільш відповідає його особистим інтересам. При обиранні теми необхідно враховувати її забезпеченість науково-педагогічними джерелами і методичною літературою. Остаточно вибір теми фіксується викладачем. Довільна зміна теми студентом не дозволяється. Обравши тему, студент повинен чітко спланувати роботу над нею:

- ознайомитесь з літературою;
- зібрати матеріал;
- скласти план роботи;
- підготувати текст;
- доопрацювати та перевірити готовий текст.

Підбір літератури і джерел. Після обрання теми необхідно приступити до роботи над джерелами і літературою. Визначення кола необхідних для реферату джерел та літератури треба починати із складання списку опублікованих матеріалів. Для цього використовуються спеціальні бібліографічні покажчики, які можна знайти у бібліографічних відділах і каталогах бібліотек.

Для написання реферату студент повинен використати спеціальну літературу, яка стосується його теми. Через обмеженість обсягу реферату залучити всю літературу по темі, яка існує, неможливо, та й не потрібно. Але необхідно ознайомитися як можливо із найбільш широким колом літератури до теми, проаналізувати її та відібрати найбільш важливі, на думку автора, твори.

Спеціальна література представлена такими видами:

- Державні документи.
- Наукова література.
- Довідкова література (словники, енциклопедії, довідники тощо).

У першу чергу варто звернутись до новітніх видань, які містять оцінку того, що зроблено на цей час в тій чи іншій галузі педагогіки, методиці викладання, з того чи іншого питання, які нові погляди, методики, ідеї, технології презентуються. Разом з тим, ознайомлення з оцінками та поглядами спеціалістів ні в якому разі не виключає самостійного підходу до аналізу змісту і висновків щодо використаних праць.

Складання плану. Характеристика роботи.

Реферат повинен включати такі структурні елементи:

- ✓ Титульна сторінка
- ✓ Зміст
- ✓ Вступ
- ✓ Основний текст
- ✓ Висновки
- ✓ Додатки (в разі потреби)
- ✓ Список джерел та літератури.

Значною мірою успіх реферату залежить від добре складеного та до кінця продуманого плану. Під час роботи над темою поступово виявляються окремі частини плану, а, коли студент відібрав увесь матеріал і оволодів його змістом

настільки, що ясно може уявити собі структуру роботи, він остаточно складає її план. Всі частини роботи розкривають конкретний аспект проблеми, але в той же час повинні складати єдине ціле.

ВСТУП пишеться після складання тексту всієї роботи. В ньому дається постановка питання, висвітлюється актуальність теми в наш час, доцільність її вивчення. Після цього дається коротка характеристика вивчення теми в науковій літературі, робиться висновок про ступінь вивченості даної теми науковцями. На основі цих висновків студент визначає коло конкретних завдань, які він збирається розв'язати в своєму дослідженні, формулює його цілі. Без чіткої постановки проблеми дослідження приречене перетворитися в безсистемне нагромадження фактів. Визначивши мету і завдання дослідження, студент дає коротку характеристику джерел, робить висновок про цінність цих праць для даної роботи.

Далі студент приступає до викладу матеріалу **ОСНОВНОЇ ЧАСТИНИ**. У **ВИСНОВКАХ** автор дослідження чітко формулює ті положення, до яких він прийшов внаслідок вивчення даної теми. Робиться це у вигляді коротких підсумкових тез за основними положеннями роботи.

Відразу після висновків, в разі потреби, йдуть **ДОДАТКИ**, де студент може вмістити таблиці, конспекти, анкети, схеми тощо. На додатки, якщо вони є, обов'язково потрібно посилатися у тексті, кожен додаток повинен мати посилання на джерело.

- Вступ займає 1-3 сторінку друкованого тексту.
- Висновки – 2-3 сторінки друкованого тексту.

Зміст розміщується на початку роботи. Він містить назви всіх структурних частин роботи із зазначенням сторінок. На яких вони розміщуються.

Складання списку джерел і літератури. Написання самостійного творчого дослідження, яким є реферат закінчується складанням списку джерел і літератури з дотриманням певних вимог і правил. Насамперед, до списку включається лише та література, яка реально використана студентом в процесі роботи. Порядковий номер джерела у списку літератури повинен відповідати номеру посилань у тексті.

Для захисту реферату студент готує виступ на 5 - 7 хвилин. У ньому зазначаються мета і завдання дослідження, актуальність теми, короткий зміст основної частини, характеристика літератури та джерел, основні висновки. Студент відповідає на запитання, після цього йому повідомляється оцінка за роботу.

Методичні рекомендації до написання курсових робіт

Підготовка і захист курсових робіт є на сьогодні одним із найважливіших видів самостійної науково-дослідної роботи студентів у вищих закладах освіти.

Цей процес передбачає формування у студентів-істориків вмінь аналізувати нормативну, наукову, методичну літературу, висвітлюючи результати власних науково-теоретичних і дослідницьких пошуків у курсовій роботі.

Призначення курсової роботи – виявити рівень загальнонаукової і професійної підготовки студента, формувати у нього наукове мислення, виробити культуру наукових досліджень та норм наукової етики.

Обираючи тему курсової роботи з тематики, запропонованої кафедрою, студент повинен орієнтуватися на те, щоб отримані у процесі роботи результати дослідження можна було використати у подальшій професійній діяльності.

Назва роботи повинна бути коректною, відображати суть дослідження. Вона обов'язково погоджується з науковим керівником та затверджується на засіданні кафедри. Подальша зміна або корегування теми можливі за згодою наукового керівника. Обравши тему, студент повинен чітко спланувати роботу над нею:

1. ознайомитесь з літературою, відібрати необхідний матеріал;
2. скласти структуру і план роботи;
3. оформити текст;
4. доопрацювати та перевірити готовий текст;
5. скласти список використаної літератури, оформити додатки.

Відбір та вивчення джерел. Визначення кола необхідних для курсової роботи джерел та літератури треба починати із складання списку опублікованих матеріалів. Для цього використовуються спеціальні бібліографічні покажчики, які можна знайти у бібліографічних відділах і каталогах бібліотек, а також в електронній інформаційній мережі Інтернет.

Для написання курсової роботи студент повинен використати спеціальну літературу, яка стосується його теми. Через обмеженість обсягу курсової роботи залучити всю літературу по темі, яка існує, неможливо, та й не потрібно. Але необхідно ознайомитися як можливо із найбільш широким колом літератури до теми, проаналізувати її та відібрати найбільш важливі, на думку автора, матеріали.

Спеціальна література представлена такими видами: Державні документи. Наукова література. Довідкова література (словники, енциклопедії, довідники тощо).

У першу чергу варто звернутись до новітніх видань, які містять оцінку того, що зроблено на цей час у дидактиці, методиці викладання, з того чи іншого питання, які нові погляди, методики, ідеї, технології презентуються. Разом з тим, ознайомлення з оцінками та поглядами спеціалістів ні в якому разі не виключає самостійного підходу до аналізу змісту і висновків щодо використаних праць.

Складений список літератури необхідно узгодити з науковим керівником. Бажано вивчати наукову літературу не лише українських, а й зарубіжних авторів. Опис кожного джерела має бути дуже ретельним та відповідати загальноприйнятим правилам:

Зразки бібліографічного опису для списку використаної літератури до курсової роботи:

Опис книги одного автора:

Шовкопляс І.Г. Розвиток радянської археології на Україні (1917-1966). К. 1969. 360 с.

Опис книги двох авторів:

Амальрик А.С., Монгайт А.Л. В поисках исчезнувших цивилизаций. М. 1966. 480 с.

Опис книги під заголовком:

Советская археологическая литература. Библиография. М.; Л., 1959-1989.

Опис статті із збірника:

Ласінська М.Ю. Нижнє Побужжя, як етнокультурна контактова зона між слов'янами та кочовиками (VI-VII ст.) / М.Ю. Ласінська // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського. Історичні науки: збірник наукових праць / за ред. М.М. Шитюка. - №1 (39), липень 2015. – Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2015. – С.14-20.

Опис окремого тому багатотомного видання:

Очерки истории исторической науки в СССР. М. 1955-1985. Т. 1-5.

Опис статей із журналів і газет:

Лебедев Г.С. Опыт периодизации отечественной археологии. Проблемы истории отечественной археологии. Тезисы докладов конференции (11-13 декабря 1990 г.). СПб., 1993. С. 2-4.

Ганжа А.И. О современных методах исследований по истории археологии. Актуальные проблемы историко-археологических исследований. Киев, 1987. С. 36 – 37.

Опис дисертації:

Ласінська М.Ю. Дослідження археологічних пам'яток Нижнього Побужжя: історіографія проблеми (XIX – 30-ті роки XX ст.): дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / Маріанна Юрїївна Ласінська. М., 2011. 257 с.

Опис автореферату дисертації:

Скирда В.В. Археологічна наука у Харківському університеті (1805-1920 рр.). Автореф. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук. К., 2000. 24 с.

Опис електронного ресурсу:

1. [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://pidruchniki.com/10561127/kulturologiya/arheologichna_periodizatsiya

Зміст курсової роботи. Попереднє ознайомлення з літературними джерелами є основою для складання плану курсової роботи. План має включати в себе: вступ; 3-4 взаємопов'язаних і логічно побудованих питання, що дозволяють розкрити тему; висновки.

Літературне оформлення курсової роботи є важливим елементом її виконання. У науковій роботі потрібно дотримуватися прийнятої термінології, позначень, умовних скорочень. Для наукового тексту характерні змістова закінченість, цілісність та зв'язність.

Не можна вести виклад від першої особи: «Я вважаю...», «Мені здається...», «На мою думку...», та інші. Необхідно використовувати словесні формули: «На наш погляд...», «Ми вважаємо...» та ін. Під час згадування в тексті прізвищ учених ініціали, як правило, ставляться перед прізвищем – К.О.Баханов, а не Баханов К.О., як це прийнято в списках літератури.

Структура курсової роботи.

Вступ (3-4 сторінки): обґрунтування актуальності обраної теми, формулювання об'єкту, предмету, мети, завдань дослідження. Заголовок «Вступ» робиться зверху по центру аркуша. Решта підрозділів (актуальність теми, об'єкт, предмет, мета, завдання дослідження) пишуться з абзацу жирним шрифтом.

Основна частина курсової роботи: теоретична.

В ній дається аналіз наукової літератури, який може містити історико-педагогічний аспект проблеми, її філософське і психологічне обґрунтування з позицій сьогодення, провідні концепції сучасної педагогічної теорії з даної проблеми та новітні методичні розробки.

На завершення робиться загальний висновок з усієї теми, визначаються шляхи вдосконалення даного аспекту в історії слов'янських народів.

Бібліографія містить список дослідженої літератури.

У Додатках – фрагменти нормативних документів, методичні розробки, схеми і таблиці, глосарій понять.

Основні вимоги до оформлення курсової роботи.

Курсова робота виконується у обсязі 25-30 сторінок друкованого тексту без урахування додатків і списку використаної літератури. На написання вступу відводиться 3-4 сторінки, основної частини – 20-25 сторінок, висновків – 2-3 сторінки.

Роботу друкують на одній стороні аркушу білого паперу формату А 4 (210 на 297 мм), до 30-ти рядків на сторінці, що містять 1600-1700 друкованих знаків. Рекомендований шрифт - Times New Roman текстового редактора Word розміру 14 пунктів (1,8 мм) із полуторним міжрядковим інтервалом.

Сторінки повинні мати поля: ліве – 2,5 мм, зверху і знизу – по 20 мм, праве – 1,5мм. Шрифт друку має бути чітким, стрічка – чорного кольору середньої жирності. Щільність тексту повинна бути однаковою.

Усі сторінки нумеруються від титульної до останньої без пропусків. Першою вважається титульний аркуш (на ньому цифра 1 не ставиться), другою вважається сторінка, що містить «Зміст» (план), на ній цифра 2 не ставиться, і лише на наступній сторінці проставляється цифра 3 й далі згідно з порядком. Порядковий номер сторінки позначається у правому верхньому куті без крапки в кінці й рисок з боків.

Заголовки структурних частин «ЗМІСТ», «ВСТУП», «РОЗДІЛ», «ВИСНОВКИ», «ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА», «ДОДАТКИ» друкують великим літерами симетрично до тексту. Заголовки підрозділів друкують

меншими літерами (крім першої великої) у підбір до тексту з абзацного виступу без крапки в кінці. Відстань між заголовком і текстом має становити 1 інтервал.

Кожен розділ потрібно починати з нової сторінки.

Нумерацію сторінок, розділів, пунктів, малюнків, таблиць і т.ін. подають арабськими цифрами без знака №.

«Обличчям» курсової роботи є титульна сторінка. На ній зазначають установу (Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України), повну назву вузу (Миколаївський національний університет імені В.О.Сухомлинського), назву підрозділу (Навчально-науковий інститут історії та права), назву кафедри (кафедра педагогіки та методики викладання суспільствознавчих дисциплін), тему курсової роботи, дані про виконавця, дані про керівника та його науковий ступінь, місто і рік виконання роботи.

Особливості захисту та критерії оцінювання курсових робіт.

Завершена курсова робота здається науковому керівнику на перевірку не пізніше ніж за два тижні до призначеного терміну захисту. У рецензії відзначаються як позитивні сторони роботи так і її недоліки.

У час, який залишився до захисту, студент знайомиться із зауваженнями наукового керівника та усуває помічені недоліки.

Захист проводиться на кафедрі у присутності не менш ніж трьох викладачів. На захисті можуть бути присутні представники деканату, студенти інших курсів.

Критеріями оцінки курсової роботи є:

- 1) актуальність теми, її науково-теоретичне і практичне значення.
- 2) глибина аналізу літератури.
- 3) глибина аналізу результатів дослідження.
- 4) ступінь самостійності і творчого підходу студента.
- 5) ставлення студента до роботи.

Методичні рекомендації для виконання індивідуального навчально-дослідного завдання, як виду самостійної роботи.

Підготовка та написання студентами самостійної творчої роботи є важливою складовою частиною навчального процесу. Мета такої роботи з дисципліни «Історія слов'янських народів» – поглибити знання студентів з теорії та практики пропонованих тем, надати їм елементарні навички науково-дослідницької роботи.

Під час виконання самостійної роботи студенти мають оволодівати методологією та методикою наукового дослідження, осмислено й критично сприймати пропоновані джерела та наукову педагогічну літературу, навчитися працювати з бібліографією, а також чітко, переконливо, логічно та стилістично правильно викладати свої думки.

Треба зазначити, що запропонована самостійна робота – це не просто підбірка або переказ наукової або методичної літератури. Виконання такої роботи вимагає від студента ретельної підготовки, наполегливості в пошуку необхідного

методичного матеріалу, продуманого його вивчення та узагальнення, відстоювання власних спостережень під час захисту роботи.

Захист самостійної роботи сприяє формуванню у студентів вміння самостійно поповнювати та систематизувати свої знання, відстоювати власні переконання, вести пошукову роботу, користуватися навчально-методичною та науковою літературою, а також дозволить представити власний науковий продукт, який стане міцною опорою для майбутнього вчителя історії і використовуватиметься не тільки під час педагогічної практики, а і в майбутній професійній діяльності.

Перелік завдань, що складають основу самостійної пропонує викладач. Водночас підбірка методичних матеріалів цим не завершується – студенти повинні самостійно ініціювати поповнення власного науково-понятійного апарату. Водночас штучно обсяг самостійної роботи збільшувати не треба, тому що її цінність визначається не кількістю сторінок, а змістом, самостійністю суджень, які обґрунтовані теоретично і документально.

ОЦІНЮВАННЯ ЗНАТЬ СТУДЕНТІВ

Форма поточного контролю – усне опитування, тестування на практичних заняттях, виконання індивідуальних завдань.

Періодична форма контролю – виконання модульних контрольних робіт, розробка проектів, колоквиуми, творчі роботи

Форма підсумкового контролю – іспит на основі суми балів набраних за кожний модуль, тестування.

Кожний кредит включає бал оцінки поточної роботи студента на семінарських заняттях. Рейтинговий бал за семінарські заняття встановлюється, як середнє арифметичне з усіх позитивних і негативних оцінок, виставлених по 5-ти бальній шкалі, отриманих на усіх семінарських заняттях даного кредиту. Виконання контрольних завдань (тестів) здійснюється за допомогою роздрукованих завдань, або в режимі комп'ютерної діагностики. Оцінювання контрольних завдань (тестів) проводиться за власною методикою з приведенням підсумку до встановленої в рейтинговій шкалі балів. Заходи з кредитного контролю проводяться по завершенню вивчення навчального матеріалу даного кредиту:

– Тести підсумкового контролю – 1 балів за одне правильне питання (40 питань).

– Контрольні завдання кредитного контролю – 15 балів за одне питання (5 питань).

Заходи з підсумкового контролю проводяться по завершенню вивчення всього навчального матеріалу:

Реферати підготовлені за заданою тематикою обговорюються та захищаються під час семінарських занять (10 балів за реферат: 4 реферата). Опорні конспекти захищаються під час останніх семінарських занять (10 балів). Контурна карта здається викладачеві (10 балів).

За пропуски навчальних занять (лекцій та семінарів) нараховуються штрафні бали (10 бал за кожен пропуск), які віднімаються від сумарного рейтингового балу при виведенні підсумкової оцінки. При згоді студента, до відомості обліку успішності може бути проставлена екзаменаційна оцінка на підставі поточного рейтингового балу. Студент може підвищувати оцінку “задовільно” або “добре”, яку він отримав за результатами поточного контролю, складанням семестрового екзамену. Комплексна діагностика знань, умінь та навичок студентів з курсу «Історія слов'янських народів» здійснюється на основі результатів проведення поточного і підсумкового контролю знань.

Об'єктом рейтингового оцінювання знань студентів є програмний матеріал дисципліни, засвоєння якого перевіряється під час контролю. Завданням поточного контролю є систематична перевірка розуміння та засвоєння програмного матеріалу,

виконання практичних робіт, умінь самостійно опрацьовувати тести, складання конспекту, написання звіту, реферату, здатності публічно чи письмово представляти певний матеріал. Завданням підсумкового контролю (іспиту) є підсумкова перевірка глибини засвоєння студентами програмного матеріалу дисципліни, логіки та взаємозв'язків між окремими її розділами, здатності творчого використання набутих знань, умінь сформулювати своє ставлення до певної проблеми, що впливає із змісту дисципліни тощо.

Критерії оцінювання:

А) при усних відповідях:

повнота розкриття питання;

логіка викладення, культура мови;

впевненість, емоційність та аргументованість;

використання основної та додаткової літератури (підручників, навчальних посібників, журналів, інших періодичних видань тощо);

аналітичні міркування, умінь робити порівняння, висновки.

Б) при виконанні письмових завдань:

• повнота розкриття питання;

• цілісність, систематичність, логічна послідовність, умінь формулювати висновки;

• акуратність оформлення письмової роботи;

• підготовка матеріалу за допомогою комп'ютерної техніки, різних технічних засобів (плівок, слайдів, приладів, схем тощо).

Для визначення ступеню оволодіння навчальним матеріалом із подальшим його оцінюванням застосовуються наступні рівні досягнень студентів.

Високий рівень (відмінно). Студент вільно володіє навчальним матеріалом на підставі вивченої основної та додаткової літератури, аргументовано висловлює свої думки, проявляє творчий підхід до виконання індивідуальних та колективних завдань при самостійній роботі.

Достатній рівень (дуже добре). Студент володіє певним обсягом навчального матеріалу, здатний його аналізувати, аргументовано висловлює свої думки, але не має достатніх знань та вмінь для формулювання власних висновків.

Достатній рівень (добре). Студент володіє певним обсягом навчального матеріалу, здатний його аналізувати, але не має достатніх знань та вмінь для формулювання власних висновків, допускає несуттєві неточності.

Задовільний рівень (задовільно). Студент володіє навчальним матеріалом на репродуктивному рівні або володіє частиною навчального матеріалу, уміє використовувати знання в стандартних ситуаціях.

Низький рівень (достатньо). Студент володіє навчальним матеріалом поверхнево й фрагментарно, допускає значні неточності.

Незадовільний рівень. Студент не володіє навчальним матеріалом.

Критеріями оцінки є:

<u>при усних відповідях:</u> <ul style="list-style-type: none"> • повнота розкриття питання; • логіка викладання, культура мови; • емоційність та переконаність; • використання основної та додаткової літератури; • аналітичні міркування, вміння роботи порівняння, висновки.	<u>при виконанні письмових завдань:</u> <ul style="list-style-type: none"> • повнота розкриття питання; • цілісність, системність, логічна послідовність, вміння формулювати висновки; • акуратність оформлення письмової роботи.
--	--

На семінарському/індивідуальному занятті оцінюються:

- усні відповіді студентів;
- участь в обговоренні дискусійних питань;
- участь у ділових, рольових іграх та їх обговоренні;
- аналіз ситуаційних завдань та вміння доведення власної думки;
- реферативні виступи, усні повідомлення тощо.

За кожним елементом кредиту, передбаченого робочою програмою, обов'язкова певна форма поточного оцінювання знань. Такими формами можуть бути: усне опитування; тестування знань студентів з певного розділу (теми) або з певних окремих питань лекційного курсу; виступ на практичних/семінарських заняттях (з рефератом, в дискусії); перевірка і захист індивідуального (самостійна робота) завдання тощо.

Норми оцінювання усних відповідей

3 бали – студент самостійно створює оригінальну за думкою відповідь, аналізує різні погляди на поставлену проблему, добирає переконливі аргументи, висловлює власну думку, відповідь повна, змістовна, характеризується багатством словника, точністю слововживання, стилістичною єдністю, граматичною різноманітністю.

2 бали – студент самостійно будує послідовну, повну, логічно викладену думку, розкриває суть проблеми, висловлює головну думку, вдало добирає лексичні засоби, однак припускається окремих недоліків (відсутність прикладів, належної аргументації тощо).

1 бал – за обсягом відповідь становить менше половини норми, пропуск положень, важливих для розуміння думки; лексика і граматична будова збіднені.

0 балів – неготовність до практичного заняття.

Контроль самостійної роботи студентів здійснюється як під час індивідуальних занять (на консультаціях), визначений викладачем. Контроль самостійної роботи передбачає: визначення ступеня засвоєння матеріалу; визначення якості виконання індивідуальних і творчих колективних завдань; відвідування консультацій викладача; своєчасне виконання і здача поточних завдань; оцінку знань, здобутих у результаті самостійної навчальної роботи.

Норми оцінювання завдань самостійної роботи

2 бали – матеріал відповідає тематиці поставленого завдання, повністю розкриває його сутність, оформлений за всіма вимогами ділового стилю; у матеріалі відсутні орфографічні та стилістичні помилки, він вчасно складений для перевірки.

1 бал – зміст матеріалу не зовсім відповідає заданій тематиці або недостатньо повно розкриває його сутність; оформлений матеріал містить деякі орфографічні, пунктуаційні помилки, у ньому відсутні.

0 балів – зміст матеріалу не співпадає з завданням, не відповідає діловому стилю викладу матеріалу, у ньому наявна велика кількість орфографічних та пунктуаційних недоліків.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ЗНАТЬ СТУДЕНТІВ НА СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТТЯХ

12-15 балів - В повному обсязі володіє навчальним матеріалом, вільно самостійно та аргументовано його викладає під час усних виступів та доповнень, глибоко і всебічно розкриває зміст теоретичних питань та практичних завдань, використовуючи при цьому обов'язкову та додаткову літературу. Володіє навичками творчого мислення і аналізу. Релевантно дає відповіді на поставлені запитання.

8-11 балів – Достатньо повно володіє навчальним матеріалом, обґрунтовано його викладає під час усних виступів та доповнень, в основному розкриває зміст теоретичних питань та практичних завдань, використовуючи при цьому обов'язкову літературу. Але при викладанні деяких питань не вистачає достатньої глибини та аргументації, допускаються при цьому окремі несуттєві неточності та помилки.

4-7 балів – В цілому володіє навчальним матеріалом викладає його основний зміст під час усних виступів та доповнень, але без глибокого всебічного аналізу, обґрунтування та аргументації, без використання необхідної літератури допускаючи при цьому окремі суттєві неточності та помилки.

1-3 бали - Не в повному обсязі володіє навчальним матеріалом. (фрагментарно, обґрунтування) викладає його під час усних виступів та письмових відповідей, теоретичних питань та практичних завдань, допускаючи при цьому суттєві неточності, правильно вирішив меншість тестових завдань.

Доповнення виступу:

2 бали – отримують студенти, які глибоко володіють матеріалом, чітко визначили його зміст; зробили глибокий системний аналіз змісту виступу, виявили нові ідеї та положення, що не були розглянуті, але суттєво впливають на зміст доповіді, надали власні аргументи щодо основних положень даної теми.

1 бал - отримують студенти, які виклали матеріал з обговорюваної теми, що доповнює зміст виступу, поглиблює знання з цієї теми та висловили власну думку.

Суттєві запитання до доповідачів:

2 бали отримують студенти, які своїм запитанням до виступаючого суттєво і конструктивно можуть доповнити хід обговорення теми.

1 бал отримують студенти, які у своєму запитанні до виступаючого вимагають додаткової розглядається.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ

Складання словника основних термінів, що визначені програмою курсу (за темами): Програмою курсу визначено перелік ключових термінів, що розкривають зміст кожної теми. Студентам пропонується скласти словник основних термінів з конкретної теми на останніх сторінках опорного конспекту лекцій.

6-10 балів нараховуються студентам, які не лише склали повний перелік визначених термінів з конкретної теми, а й можуть вільно розтлумачити їх зміст.

1-5 балів нараховуються студентам, які склали неповний перелік визначених термінів з конкретної теми і не можуть їх розтлумачити без конспекту.

Ведення опорного конспекту лекції:

Опорний конспект лекції – вид роботи студента, в якому у стисло і системно викладено основний теоретичний матеріал у формі основних понять і положень, що структурно й логічно пов'язані між собою. Дані поняття та положення є лише опорними сигналами, вони вимагають пояснень і визначень, що мають записати студенти під час лекції. Його ведення сприяє системному і глибокому засвоєнню навчального матеріалу, дозволяє простежити структурні зв'язки між різними поняттями, положеннями, концепціями, проблемами, теоріями тощо.

Кожен студент повинен мати опорний конспект лекції на лекціях і вести в ньому записи власноруч. Під час аудиторної роботи з конспекту лекцій студенти записують основні тези лекції та пояснення викладача у визначеному в конспекті полі. Під час самостійної роботи рекомендується доповнити записи лекції та завершити виконання завдань, що були зазначені в Робочій програмі та опорному конспекті лекції.

6-10 балів нараховуються студентам, які в повному обсязі самостійно і творчо опрацювали всі питання лекції і вільно володіють її змістом.

1-5 балів нараховується студентам, які опрацювали лише окремі питання лекції і не достатньо вільно володіють її змістом.

Підготовка творчих завдань(есе):

Есе – це самостійна творча робота, де у вільній формі висловлюються особисті думки на тему, передбачену робочою програмою. Головна мета есе – це самостійне викладення студентом на підставі опрацьованого матеріалу теми, проблеми, питання.

6-10 балів отримують студенти, які можуть виокремити з різних джерел основні положення, структурно об'єднати їх, коротко проаналізувати кожне з них та зробити ґрунтовні узагальнюючі висновки

1-5 балів отримують студенти, які в цілому правильно виокремили основні положення кожного з джерел, але не зробили їх відповідного аналізу та узагальнюючих висновків.

Ведення конспекту першоджерел

6-10 балів отримують студенти, які опрацювали всю необхідну обов'язкову літературу, засвоїли її основні теоретичні положення, вміють їх пояснити і розтлумачити.

1-5 балів отримують студенти, котрі опрацювали не всю необхідну літературу, не завжди розуміють її вихідні теоретичні положення, поверхово їх пояснюють.

Індивідуальне завдання (письмово)

6-10 балів матеріал відповідає тематиці поставленого завдання, повністю розкриває його сутність, оформлений за всіма вимогами ділового стилю; у матеріалі відсутні орфографічні та стилістичні помилки, він вчасно складений для перевірки.

1-5 балів зміст матеріалу не зовсім відповідає заданій тематиці або недостатньо повно розкриває його сутність; оформлений матеріал містить деякі орфографічні, пунктуаційні помилки, у ньому відсутні.

0 балів зміст матеріалу не співпадає з завданням, не відповідає діловому стилю викладу матеріалу, у ньому наявна велика кількість орфографічних та пунктуаційних недоліків.

Реферат

Метою написання рефератів є вироблення студентами навичок і вміння працювати з літературою, віднаходити головні, стрижневі аспекти проблем, що потребують твердого засвоєння, здатності визначити свою позицію щодо дискусійних ідей чи концепцій і аргументовано її обґрунтувати. Підготовка реферативного повідомлення (довідь) за темою, яку пропонує викладач. Студент готує реферат-довідь і доповідає основні положення на занятті з певної теми, яка передбачає розгляд даного питання. Можлива кількість рефератів обмежується викладачем до двох. Підготовка реферування статей. Можлива кількість реферувальних обмежується викладачем до двох.

8-10 балів Студент вільно володіє понятійним апаратом та проявляє аналітичні навички. Студент чітко та логічно встановлює мету, завдання та методи дослідження, у відповідності з темою реферативної роботи. У процесі написання реферативної роботи демонструє високий рівень володіння не тільки теоретичним знаннями, а й практичними навичками. Студент чітко та послідовно здійснює етап обробки та інтерпретації отриманих даних. Висновки мають логічну структуру, містять фактичні дані разом з глибокою, змістовною якісною інтерпретацією отриманих даних. Робота має творчий, і разом з тим науково обумовлений характер. Акуратне написання, чіткість та грамотність речень. Доцільне використання таблиць, схем, графіків (якщо передбачено).

6-7 балів Студент достатньо володіє понятійним апаратом та проявляє аналітичні навички. В ході виконання реферативної роботи студент демонструє високий рівень активності, зацікавленості виконуваної діяльності. Володіє практичними навичками, необхідними для здійснення комплексного дослідження. Чітко встановлює мету, завдання дослідження, обирає та використовує доцільні методики. Логічно та структуровано описує процедуру обробки та інтерпретації даних, але отримані результати мають лише характер констатації отриманих свідчень, без застосування глибоких та змістовних інтерпретацій. Студент охайно оформлює реферативну роботу, грамотно та обґрунтовано описує процедуру постановки, проведення та обробки даних. Можуть бути незначні помилки у оформленні.

4-5 балів Студент достатньо вільно володіє понятійним апаратом, але тільки на відтворювальному рівні. Студент самостійно встановлює мету, завдання та методи дослідження. Але має певні труднощі з самостійною обробкою та інтерпретацією отриманих даних. Висновки оформлені логічно та послідовно. Реферативна робота оформлена охайно, логічно та структурно правильно. Містяться незначні помилки у оформленні.

2-3 бали Студент з допомогою викладача може пояснити поняття, що використовуються. Студент має загальне уявлення про виконання реферативної роботи, має уявлення про планування дослідження, але самостійно може встановити лише мету, завдання та методи дослідження. Проведення та обробку отриманих даних здійснює з помилками, висновки буде послідовно, але не може здійснити змістовну інтерпретацію. Реферативна робота оформлена досить охайно. Але існують помилки в оформленні та грамотній побудови висновків.

1 бал Студент має загальні знання з курсу, непідкріплені практичними навичками. Студент має загальне уявлення про виконання реферативної роботи. Може встановити мету та завдання дослідження. Але має труднощі з вибором методів дослідження, і відповідно з обробкою та інтерпретації. Охайність виконаної роботи можна оцінити, як середню. Також присутні помилки у оформленні та формулюванні висновків.

0 балів з можливістю повторного складання. Студент з усього курсу має фрагментарні знання. Не володіє термінологією, оскільки понятійний апарат не сформований. Не вміє викласти програмний матеріал, спланувати дослідження. Відсутнє розуміння професійних понять, словниковий запас не дає змогу оформити ідею. Практичні навички у виборі критеріїв обробки даних на рівні розпізнавання.

Критерії оцінювання письмових контрольних робіт та тестів стану успішності здобувачів вищої освіти за період теоретичного навчання. Підсумковий,

кредитний та тестовий контроль знань студентів здійснюється через проведення аудиторних письмових контрольних робіт або тестування.

40-50 балів В повному обсязі володіє навчальним матеріалом, вільно самостійно та аргументовано його викладає під час розгорнутих письмових відповідей, глибоко та всебічно розкриває зміст теоретичних питань та практичних завдань, використовуючи при цьому обов'язкову та додаткову літературу. Правильно вирішив усі тестові завдання.

30-39 балів Достатньо повно володіє навчальним матеріалом, обґрунтовано його викладає під час розгорнутих письмових відповідей, в основному розкриває зміст теоретичних питань та практичних завдань, використовуючи при цьому обов'язкову літературу. Але при викладанні деяких питань не вистачає достатньої глибини та аргументації, допускаються при цьому окремі несуттєві неточності та незначні помилки. Правильно вирішив більшість тестових завдань.

20-29 балів В цілому володіє навчальним матеріалом викладає його основний зміст під час розгорнутих письмових відповідей, але без глибокого всебічного аналізу, обґрунтування та аргументації, без використання необхідної літератури допускаючи при цьому окремі суттєві неточності та помилки. Правильно вирішив половину тестових завдань.

10-19 балів Не в повному обсязі володіє навчальним матеріалом. Фрагментарно, поверхово (без аргументації та обґрунтування) викладає його під час розгорнутих письмових відповідей, недостатньо розкриває зміст теоретичних питань та практичних завдань, допускаючи при цьому суттєві неточності, правильно вирішив меншість тестових завдань.

1-9 балів Частково володіє навчальним матеріалом не в змозі викласти зміст більшості питань теми під час письмових відповідей, допускаючи при цьому суттєві помилки. Правильно вирішив окремі тестові завдання.

0 балів Не володіє навчальним матеріалом та не в змозі його викласти, не розуміє змісту теоретичних питань та практичних завдань. Не вирішив жодного тестового завдання.

Обов'язкові заходи рейтингового поточного кредитного контролю

№ п/п	Форма	Кількіст	Кредит
-------	-------	----------	--------

	контролю	ь заходів	інімальна оцінка один. Контролю	Макс. оцінка один. Контролю	Мін. сумарна оцінка один. контролю	Макс. сумарна оцінка один. контролю
1.	Індивідуальна робота	2	3	10	6	20
2.	Написання есе	1	1	10	1	10
3.	Кредитна контрольна робота/тест	2	10	30	20	50
4.	Реферативна робота/доповідь	1	5	10	5	10
Вихідна кількість балів:					32	100

Кредитний контроль. Кредитний контроль є підсумком певного етапу вивчення дисципліни. Його мета – виявлення проміжних результатів засвоєння студентами змісту навчальної дисципліни. Кредитний контроль проводиться згідно з тематичним планом. Оцінка кредитного контролю здійснюється за 50-бальною шкалою.

Кредитний контроль проводиться у вигляді різнорівневої письмової самостійної роботи, яка містить такі завдання:

- теоретичні питання – 3 – 4 бали;
- тестові завдання – 1 бал;
- творчі завдання – 5-6 балів.

Підсумковий контроль. Формою підсумкового контролю є сума набраних студентом за семестр та під час кредитного контролю балів.

У разі, якщо студент бажає підвищити свою підсумкову оцінку він має право на складання усного іспиту.

Сума балів, накопичених здобувачем вищої освіти за виконання всіх видів поточних навчальних завдань (робіт) на практичних (семінарських) заняттях, самостійних робіт та на підсумковому модульному контролі, свідчить про ступінь оволодіння ним програмою навчальної дисципліни на конкретному етапі її вивчення. Протягом семестру студенти можуть набрати від 0 до 100 балів, що

переводяться у національну шкалу оцінювання і відповідно у шкалу ЄКТС. Кількість балів відповідає певному рівню засвоєння дисципліни.

Розподіл балів, які отримують студенти

Поточне тестування та самостійна робота						ККР	Накопичувальні бали/ Сума
Кредит 1			Кредит 2				
T1	T2	T3	T4	T5	T6	100	200
20	20	10	20	20	10		
Поточне тестування та самостійна робота						ККР	Накопичувальні бали/ Сума
Кредит 3							
T7	T8	T9	T10			50	100
10	10	10	20				

Шкала оцінювання: національна та ECTS

ОЦІНКА А ЄКТС	СУМА БАЛІВ	ОЦІНКА ЗА НАЦІОНАЛЬНОЮ ШКАЛОЮ	
		екзамен	Залік
A	90-100	5 (відмінно)	5/відм./зараховано
B	80-89	4 (добре)	4/добре/ зараховано
C	65-79		
D	55-64	3 (задовільно)	3/задов./ зараховано
E	50-54		
FX	35-49	2 (незадовільно)	Не зараховано

Бали	Критерії оцінки
------	-----------------

F (незадовільно з обов'язковим повторним курсом)	Практично не знає науково-історичної термінології. Володіння навчальним матеріалом на рівні розпізнавання. Не може користуватися підручником, методичними рекомендаціями, іншими дидактичними засобами. Володіє тільки окремими прийомами практичної діяльності, яких недостатньо для формування вмінь.
FX (незадовільно з можливістю повторного складання)	Має уяву про наукову історичну термінологію. Володіє навчальним матеріалом на фрагментарному рівні. Конспект з предмету носить не систематизований, фрагментарний характер. Не вміє скласти алгоритм відповіді. Не може відповісти на питання чи виконати практичну роботу без грубих помилок, на які не звертає уваги.
E (незадовільно з можливістю повторного складання)	Самостійно відтворює головні положення викладені в базовому підручнику чи лекційному матеріалі. Знає основні психолого-педагогічні терміни. Потребує допомоги викладача чи товаришів для відтворення систематизованого навчального матеріалу. При реалізації знань у вирішенні практичних завдань потребує допомоги викладача на всіх етапах роботи. Часто допускає типові помилки, які при допомозі здатен виправити. Повністю відсутнє знайомство з інформацією, що викладена в додатковій літературі.
D (задовільно)	Повністю відтворює інформацію що викладена в базовому підручнику. Має значні утруднення при необхідності користування додатковою та довідниковою літературою. Епізодичне знайомство з періодичними психолого-педагогічними виданнями. Сформовані уміння може використовувати у стандартних ситуаціях, які закладені у навчальні завдання. При виправленні допущених помилок потребує деякої допомоги викладача. Затрудняється при необхідності використовувати знання отримані при вивченні інших дисциплін.

C (добре)	На основі володіння матеріалом в обсязі робочої навчальної програми дисципліни, під керівництвом викладача вміє зіставляти, узагальнювати, систематизувати інформацію про педагогічні явища. Цілком самостійно використовує набуті знання, вміння та навички в стандартних навчальних ситуаціях. Здатен контролювати свою діяльність. При контролі знань досить вільно складає алгоритм відповіді. Швидко знаходить необхідну інформацію в довідниковій літературі. Знайомий з психолого-педагогічними періодичними виданнями останніх років.
B (дуже добре)	Вільно володіє матеріалом у відповідності з програмою дисципліни. Знання, вміння та навички може самостійно застосовувати у нестандартних ситуаціях навчального характеру. Проявляє інтерес до наукової та науково-популярної літератури з предмету. Самостійно опрацював рекомендовану, додаткову літературу з предмету. В процесі вивчення дисципліни іноді виконував реферати не передбачені робочою програмою дисципліни. Проявляє схильність до аналітико-синтетичної діяльності, здатен висловлювати власну думку що до вивченого матеріалу. Отримані знання використовує при аналізі стану навчально-виховного процесу в університеті.
A (відмінно)	На основі досконалого знання матеріалу предмету студент набуті знання, вміння та навички використовує при рішенні нестандартних задач. Вільно використовує міжпредметні зв'язки, орієнтується у періодичній та монографічній літературі з предмету. Легко знаходить відповіді на нестандартні, несподівані питання. У складних ситуаціях може провести аналіз на рівні теоретичного осмислення. Виявляє творчі здібності, нахил до самостійної науково-дослідної роботи, який проявляється у наявності наукових публікацій, виступах на наукових конференціях.

**ЗАВДАННЯ ДЛЯ ТЕСТОВОГО, КРЕДИТНОГО ТА ПІДСУМКОВОГО
КОНТРОЛЮ**

Загальні питання (відповідь коротка)

Підсумковий кредитний контроль проводиться з метою визначення рівня засвоєння студентами знань, здобутих під час проходження теоретичного курсу.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Три рівні складності тестів:

1. Загальні питання (відповідь коротка) – 1 бал за одну правильну відповідь
  2. Спеціальні питання (відповідь розлога) – 2 бали за одну правильну відповідь
- Кількість тестових питань – 40
  - Форми тестів відкритого типу (множинний вибір)
  - Враховані теми, що засвоюються студентами самостійно:

№ з/п	Назва теми
1.	Зацікавленість старожитностями в країнах Стародавнього Сходу
2.	Становлення археологічної науки в античному світі
3.	Особливості розвитку археологічної науки в період середньовіччя
4.	Початок археологічних пошуків в Європі в XVII-XVIII ст.
5.	Розвиток археології в Європі у XIX ст.
6.	Зацікавленість старожитностями в Україні в XVII – середині XIXст.
7.	Розвиток археології в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.
8.	Вітчизняна археологія в XX – на початку XXI ст.
9.	Еволюціонізм в археології
10.	Криза еволюціонізму та антиеволюційні теорії

- Тести враховують зміни в нормативній та законодавчій базі.
- Тестові завдання з курсу «Історіографія археології» спрямовані на перевірку результатів навченості та сформованості компетентностей загальнопредметних (Працювати самостійно, приймати ініціативу та керувати часом, і т. ін.) та фахових (базові загальні знання, застосування знань на практиці, спеціальними знаннями з хронології і т.ін.)

Базовий рівень

1. Вказати ім'я дослідника, археологічна експедиція під керівництвом котрого в Ашкелон в 1815 році, вважається першими сучасними розкопками в історії археології Святої землі.
  - a. Бернард де Монфокоп b. Естер Стенхоуп c. граф Келнос d. Дж.Б.Віко
2. Одним із засновників (1849 р.) і директором Музею північних старожитностей в Копенгагені був
  - a. К. Томсен b. Г. Спенсер c. І. Келлер d. Е. фон Штерн
3. Для археології Близького сходу хронологічним межам (5800 – 3600 / 3700 р. до Р.Х.) відповідає період праісторії людства -
  - a. Палеоліт b. Неоліт c. Хальколіт d. Металева доба
4. Протоісторія - це
  - a. перехідний період між добою каменю та епохою металу
  - b. перехідний період між доісторичною добою та писемною історією
  - c. перехідний період між неолітом та енеолітом
  - d. перехідний період між палеолітом та мезолітом
5. Визначити хронологічні межі палеоліту
  - a. 3 млн років до н.е. - 10 тис. років до н.е. b. 10-9 тис. - 7 тис. років до н.е.
  - c. 6-5 тис. - 3 тис. років до н.е. d. 3 млн років до н.е. - 3 тис. років до н.е.
6. Визначити хронологічні межі мезоліту
  - a. 3 млн років до н.е. - 10 тис. років до н.е. b. 10-9 тис. - 7 тис. років до н.е.
  - c. 6-5 тис. - 3 тис. років до н.е. d. 3 млн років до н.е. - 3 тис. років до н.е.
7. Визначити хронологічні межі неоліту
  - a. 3 млн років до н.е. - 10 тис. років до н.е. b. 10-9 тис. - 7 тис. років до н.е.
  - c. 6-5 тис. - 3 тис. років до н.е. d. 3 млн років до н.е. - 3 тис. років до н.е.
8. Археологічна періодизація кам'яного віку пов'язана зі змінами
  - a. економічних укладів b. етапів формування людини в якості абсолютно особливої біосоціальної істоти c. в кам'яної індустрії d. соціальних інститутів
9. Геологічний період плейстоцен датується
  - a. від 3,5-2 млн років до 10 тис. років до н.е. b. від 2-1,5 млн років до 10 тис. років до н.е. c. від 2,5-2 млн років до 5 тис. років до н.е. d. від 2,5-2 млн років до 10 тис. років до н.е.
10. Геологічний період голоцен датується
  - a. починаючи з 10 тис. років до н.е. до нашого часу включно
  - b. починаючи з 5 тис. років до н.е. до нашого часу включно
  - c. від 2-1,5 млн років до 10 тис. років до н.е.
  - d. від 2,5-2 млн років до 5 тис. років до н.е.
11. Автором «системи трьох віків» були:
  - a. Г. Спенсер - Е. Тейлор b. Л. Морган - І. Бахофен c. К. Томсен - І. Ворсо
  - d. Дж. Леббок - І. Келлер

12. Антропологічну періодизацію кам'яної доби створив
 а. Ж. Буше де Перт б. Е. Ларте с. Ч. Дарвін d. Дж. Леббок
13. Залишки пітекантропа на о. Ява відкрив
 а. Г. Спенсер б. Е. Дюбуа с. Дж. Леббок d. І. Бахофен
14. Еволюціоністську періодизацію кам'яної доби, що полягала в ідеї про послідовність стадій і періодів розвитку матеріальної культури і однаковості цього процесу для всього людства запропонував
 а. Г. де Мортільє б. Г. Ратцель с. Е. Реклю d. Р. Вірхов
15. Перші розкопки Єрусалиму у 60-х роках XIX ст. провів
 а. Ч. Воррен б. Ч. Вільсон с. А. П'єротті d. Ліблїх

Середній рівень

Загальні питання (відповідь коротка)

16. Вперше Арку в західній стіні храму на Храмовій горі в Єрусалимі в XIX ст. відкрив археолог
 а. Робінсон б. Ч. Воррен с. Ч. Вільсон d. Норов
17. Вільям Метью Фліндерс Пітрі, англійський археолог XIX ст. відзначився в галузі -
 а. класичної археології б. номадистиці с. археології кам'яної доби d. єгиптології
18. Назвати ім'я археолога, який проводив розкопки в Граді Давида в 1961-67 рр.
 а. Вайль б. І. Ядін с. Е. Шукрон d. К. Кеньон
19. Вказати ім'я археолога, котрий у 30-ті рр. XX ст. розпочав розкопки місцини Тель-Лахїш в Палестині та знайшов перший архів в Ізраїлі, що датується VII-VI ст. до н.е., пов'язаний з адміністративною діяльністю мешканців давнього Лахїша.
 а. Р. Райх б. Ольга Тафнел с. Леслі Старкі d. Й. Шило
20. На честь видатного сходознавця, археолога Вільяма Фоксуелла Олбрайта названо
 а. Американський інститут археології б. Англійський інститут археології
 с. Ізраїльський інститут археології d. Турецький інститут археології
21. Джон Еванс розробив у 1849 році сукупність методів встановлення певної послідовності артефактів і, котра стала однією з форм визначення їх відносної хронології. Цей метод отримав назву
 а. Серіація б. Класифікація с. Типологія d. Хронологія
22. У 1947 р. цей археолог зіграв найважливішу роль у відкритті Кумранських сувоїв
 а. Д. Форд б. І. Ядін с. Е. Сукенік d. В. Олбрайт
23. Ендрю Колін Ренфрью - британський археолог, історик і філолог, відомий своїми роботами по радіовуглецевому аналізу, палеолінгвістиці, археогенетиці і боротьбою проти розграбування археологічних пам'яток. Створив гіпотезу, згідно

- якої протоіндоєвропейці за 2000 років до вторгнення в Європу курганної культури жили в
 а. Анатолії б. Середземномор'ї с. Центральній Європі d. Північній Європі
24. Археологи Л.Г. Морган, Г. Ратцель, Е. Реклю, Р. Вірхов, Ф. Коссіна, А. Гребнер та ін. працювали в наступному науковому напрямку археологічних досліджень
 а. еволюціонізм б. дифузійнізм с. Структуралізм d. етнологія
25. Першим вченим, котрий здійснив подорож по країнах класичного світу з метою наукових досліджень, а результати своїх подорожей (1435-1438 роки - Грецією; 1444 року - Грецією та Малою Азією) виклав у Щоденниках і творі, названому «Коментарі» був
 а. Помпоній Лет б. Клод Пейреск с. Кірікао Анконський d. Жан Спон
26. Розкопки міста Помпеї розпочалися
 а. 1 квітня 1848 року б. 1 квітня 1948 року с. 1 квітня 1648 року d. 1 квітня 1748 року
27. Автором творів «Історія античного мистецтва», написаного після відвідувань Помпеї і Геркуланума був
 а. Дж.Б.Віко б. Й. Вінкельман с. Бернард де Монфокон d. граф Кельюс
28. Одним з перших опонентів винятковості патріархальної родини став французький етнограф, дослідник побуту північноамериканських індіанців, археолог
 а. Ж.Ф. Лафіто б. Й. Вінкельман с. Форстер d. Фергюссон
29. Автором праці «Про кельтські допотопні старожитності», написаного у 1847 році став
 а. Ернст Курциус б. Буше де Перк с. Саутуола d. Д.Денон
30. Г. Мортільє розробив в археологічних дослідженнях метод
 а. Серіація б. Класифікація с. Типологія d. Хронологія

Високий рівень

31. У 1849 р. цей археолог розпочав розкопки Куянджицького пагорба в Іраку, який приховував останню столицю Ассирії Ніневію
 а. Г. Лейярд б. Ф. Келлер с. І. Рамзауер d. У. Ф. Петрі.
32. 1861 року цей археолог вирушає на пошуки гомерівської Трої
 а. Г. Лейярд б. Г. Шліман с. Д.Денон d. І. Рамзауер
33. У 1799 році було знайдено Розетський камінь, котрий у 1829 році дешифровано цим археологом
 а. К.Р.Лепсіус б. Ф.Шампальон с. П.-Е.Бота d. Г.К. Раулінсон
34. На початку 20-х років XX ст. цей геолог виявив у басейні середньої течії Хуанхе неолітичну культуру Яншао, яка разом з іще давнішою культурою Хуншань (її нещодавно виявили на північному сході Китаю — в Ляоніні) стояла біля колиски китайської цивілізації.
 а. О.Г. Андерсон б. Д. Фіореллі с. Е.Курциус d. Г.К. Раулінсон
35. В 1927 р. археолог Пей Веньчжун зробив археологічне відкриття виявивши

а. "Велике місто Шан" б. могильниках Ерлітоу с. могильниках Маньчєня та Мавандуя
 d. «пекінський синантроп»

36. Археологічна сенсація знахідка в долині р. Увей (провінція Шаньсі) велетенської (її площа становить 56 кв. км) могили першого китайського імператора Цінь Шіхуана була зроблена

а. 1794 р. б. 1974 р. с. 1954 р. d. 1854 р.

37. Етногенетичною проблематикою та слов'янською археологією займався

а. П.Шафарик б. С.Нільсен с. О.Монтеліус d. Г.Гільдебрандт

38. Автором першої Археологічної карти Північного Причорномор'я став

а. Б. Фармаковський б. В. Гошкевич с. І. Фабріціус d. Ф. Камінський

39. Схему еллінської великої колонізації у вигляді «плавання-емпорій-поліс» вперше створив

а. Б. Фармаковський б. Е. фон Штерн с. Л. Славін d. С. Уваров

40. Автором концепції автохтонного розвитку та дослідником Трипільської археологічної культури був

а. Ф. Вовк б. В. Хвойко с. Н. Кондаков d. В. Городцов

КРЕДИТНІ КОНТРОЛЬНІ РОБОТИ

ККР 1.

1. Міфи та історичні твори.
2. Геродот і зародження історичної думки.
3. Поява хронік та колекціонування в країнах Стародавнього Сходу.
4. Значення праці Павсанія «Опис Еллади».
5. Біблія як історичне джерело.

ККР 2.

1. Особливості античної історіографії й поява терміна «археологія».
2. Ставлення до старожитностей і особливості розвитку історичної науки.
3. Праці римських авторів, як джерело вивчення археології.
4. Зацікавлення старожитностями гуманістів епохи Відродження.
5. Кіріак Анконський і його «Записки про давні речі».

ПАКЕТ

КОМПЛЕКСНИХ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

з навчальної дисципліни «Історіографія археологічних досліджень»

ПАКЕТ

КОМПЛЕКСНИХ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

з навчальної дисципліни «Історіографія археологічних досліджень»

Контрольне завдання № 1

1. Вибрати правильну відповідь:

<p>1. Антропологічну періодизацію кам'яної доби створив: а) Ж. Буше де Перт; б) Е. Ларте; в) Ч. Дарвін; г) Дж. Леббок</p>	<p>6. Археологи Л.Г. Морган, Г. Ратцель, Е. Реклю, Р. Вірхов, Ф. Коссіна, А. Гребнер та ін. працювали в наступному науковому напрямку археологічних досліджень: а) еволюціонізм; б) дифузійнізм; в) Структуралізм; г) етнологія</p>
<p>2. Вільям Метью Фліндерс Пітрі, англійський археолог XIX ст. відзначився в галузі -: а) класичної археології; б) номадистиці; в) археології кам'яної доби; г) єгиптології</p>	<p>7. Першим вченим, котрий здійснив подорож по країнах класичного світу з метою наукових досліджень, а результати своїх подорожей (1435-1438 роки - Грецією; 1444 року - Грецією та Малою Азією) виклав у Щоденниках і творі, названому «Коментарі» був: а) Помпоній Лет; б) Клод Пейреск; в) Кіріако Анконський; г) Жан Спон</p>
<p>3. Автором «системи трьох віків» були: а) Г. Спенсер - Е. Тейлор; б) Л. Морган - І. Бахофен; в) К. Томсен - І. Ворсо; г) Дж. Леббок - І. Келлер.</p>	<p>8. Розкопки міста Помпеї розпочалися: а) 1 квітня 1848 року; б) 1 квітня 1948 року; в) 1 квітня 1648 року; г) 1 квітня 1748 року</p>
<p>4. Вказати ім'я археолога, котрий у 30-ті рр. XX ст. розпочав розкопки місцини Тель-Лахіш в Палестині та знайшов перший архів в Ізраїлі, що датується VII-</p>	<p>9. Автором творів «Історія античного мистецтва», написаного після відвідувань Помпеї і</p>

<p>VI ст. до н.е., пов'язаний з адміністративною діяльністю мешканців давнього Лахіша:</p> <p>а) Р. Райх; б) Ольга Тафнел; в) Леслі Старкі; г) Й. Шило</p>	<p>Геркуланума став:</p> <p>а) Дж.Б.Віко; б) Й. Вінкельман; в) Бернард де Монфокон; г) граф Келюс</p>
<p>5. Ендрю Колін Ренфрю - британський археолог, історик і філолог, відомий своїми роботами по радіовуглецевому аналізу, палеолінгвістиці, археогенетиці і боротьбою проти розграбування археологічних пам'яток. Створив гіпотезу, згідно з якої протоіндоєвропейці за 2000 років до вторгнення в Європу курганної культури жили в:</p> <p>а) Анатолії; б) Середземномор'ї; в) Центральній Європі; г) Північній Європі</p>	<p>10. Автором праці «Про кельтські допотопні старожитності», написаного у 1847 році став:</p> <p>а) Ернст Курциус; б) Буше де Перк; в) Саутуола; г) Д.Денон</p>

- Визначити зміст понять: «серіація», «типологія», «метод стратиграфії»
- Охарактеризувати особливості античної історіографії й появи терміна «археологія»
- Запропонувати варіант періодизації історіографії археологічного вивчення старожитностей Нижнього Побужжя.

Контрольне завдання № 2

- Вибрати правильну відповідь:

<p>1. Г. Мортільє розробив в археологічних дослідженнях метод:</p> <p>а) Серіація; б) Класифікація; в) Типологія; г) Хронологія</p>	<p>6. На початку 20-х років ХХ ст. цей геолог виявив у басейні середньої течії Хуанхе неолітичну культуру Яншао, яка разом з іншою давнішою культурою Хуншань (її нещодавно виявили на північному сході</p>
---	---

	<p>Китаю — в Ляоніні) стояла біля колиски китайської цивілізації:</p> <p>а) Ю.Г. Андерсон; б) Д. Фіореллі; в) Е.Курциус; г) Г.К. Раулінсон</p>
<p>2. У 1849 р. цей археолог розпочав розкопки Куянджицького пагорба в Іраку, який приховував останню столицю Ассирії Ніневію:</p> <p>а) Г. Лейярд; б) Ф. Келлер; в) І. Рамзауер; г) У. Петрі</p>	<p>7. В 1927 р. археолог Пей Веньчжун зробив археологічне відкриття виявивши:</p> <p>а) "Велике місто Шан"; б) могильниках Ерлітоу; в) могильниках Маньчєня та Мавандуя; г) «пекінський синантроп»</p>
<p>3. 1861 року цей археолог вирушає на пошуки гомерівської Трої:</p> <p>а) Г. Лейярд; б) Г. Щліман; в) Д.Денон; г) І. Рамзауер</p>	<p>8. Археологічна сенсація знахідка в долині р. Увей (провінція Шаньсі) велетенської (її площа становить 56 кв. км) могили першого китайського імператора Цінь Шіхуана була зроблена:</p> <p>а) 1794 р.; б) 1974 р.; в) 1954 р.; г) 1854 р.</p>
<p>4. 1861 року цей археолог вирушає на пошуки гомерівської Трої:</p> <p>а) Г. Лейярд; б) Г. Щліман; в) Д.Денон; г) І. Рамзауер</p>	<p>9. Етногенетичною проблематикою та слов'янською археологією займався:</p> <p>а) П.Шафарик; б) С.Нільсен; в) О.Монтеліус; г) Г.Гільдебрандт</p>
<p>5. У 1799 році було знайдено Розетський камінь, котрий у 1829 році дешифровано цим археологом:</p> <p>а) К.Р.Лепсіус;</p>	<p>10. Автором першої Археологічної карти Північного Причорномор'я став:</p>

б) Ф.Шампальон;
в) П.-Е.Бота;
г) Г.К. Раулінсон

а) Б. Фармаковський;
б) В. Гошкевич;
в) І. Фабріціус;
г) Ф. Камінський

2. Визначити зміст понять: «історіографія», «археологія», «типологічний метод»
3. Охарактеризувати «Біблію», як історичне джерело в історіографії археології.
4. Запропонувати опис історіографії археологічних досліджень Нижнього Побужжя Одеським товариством історії та старожитностей.

ПИТАННЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

Предмет , джерела , підходи до історії археології.

2. Етапи формування історіографічних уявлень про археологію . Огляд літератури.
3. Функції старожитностей в культурі від первісності до нового часу.
4. Ставлення до старожитностей в античну епоху і середньовіччі. Перші антикварії.
5. Становлення класичної археології у XVIII ст. Вінкельман.
6. Початок археології в Росії . Укази Петра. Академічні експедиції.
7. Початковий етап вивчення античних старожитностей Північного Причорномор'я (до сер . XIX ст.)
8. Зародження слов'яно - російської археології. З. Доленга - Ходаковський. І.І. Срезневський.
9. Початок первісної археології. Система трьох століть. Томсен. Ворсо.
10. Відкриття палеоліту.
11. Відкриття й вивчення давньосхідних цивілізацій в XIX ст.
12. Археологічні відкриття в Середземномор'ї в XIX ст.
13. Створення і діяльність перших археологічних товариств у Росії (ОТИС, РАВ).
14. Російські археологи середини XIX в. (А.С.Уваров, І. Е. Забелін та ін.)
15. Дослідження пальових поселень і пам'ятників бронзового і залізного віку Європи в другій половині XIX в.
16. Початок вивчення кам'яного століття в Росії.
17. Створення і діяльність Археологічної комісії.
18. Французька школа палеолітоведіння. Мортілье. Відкриття печерного мистецтва.
19. Еволюціонізм в археології. Періодизації первісної культури. Леббок. Тейлор. Морган.
20. Типологічний метод. О.Монтеліус. Г.Гільдебрандт. С.Мюллер.
21. Постеволюціоністські концепції. Формування поняття «археологічна культура».
22. А.А.Спіцин і його діяльність.
23. Археологія в Петербурзькому університеті (до 1922 р.)

24. Вивчення античних і скіфських пам'яток в Росії в другій половині XIX -початку XX ст .
25. В.А.Городцов, його роботи, періодизація бронзового століття.
26. Палеонтологічна школа Ф.К.Волкова.
27. Дослідження в Сибіру, Середньої Азії, на Кавказі (до 1920- х рр.)
28. Організаційна структура російської археології на початку XX ст.
29. «Культурно - історична археологія» в Європі. Диффузіонізм. Міграціонізму.
30. Географічна школа в археології. Кроуфорд. Фокс. Кларк.
31. Г.Коссіна і його школа.
32. Розробка хронологічних систем в археології Європи першої половини XX ст.
33. Вивчення древніх цивілізацій в першій половині XX в. (Найважливіші відкриття і роботи).
34. Створення ГАІМК , її структура та діяльність.
35. Археологічні дослідження в СРСР у 1920-і рр.
36. Археологія в університетах.
37. Криза рубежу 1930-х рр. Идеологізація і соціологізація науки. Розгром кадрів.
38. Теоретичні дискусії початку 1930-х рр.
39. «Нове вчення про мову» Н.Я.Марра і теорія стадіальності. В.І.Равдонікас
40. Радянська археологія другої половини 1930-х рр.
41. Розробка і впровадження природничонаукових методів в археології.
42. Основні течії в зарубіжній археології другої половини XX ст. (неопозитивізм, неоеволюціонізм, «нова археологія»).
43. Радянська археологія 1950 - 1980 рр. (Експедиції, проблематика, зведені роботи).
44. Історіографічні та теоретичні дослідження у вітчизняній археології другої половини XX ст.

ТЕМАТИКА

СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

№ з/п	Назва теми	Кількість Годин
1.	Вступ до курсу «Історіографія археології».	2
2.	«Донауковий» період розвитку археології	2
3.	XVIII ст. - доба Просвітництва та народження науки	2
4.	XIX ст. – доба великих археологічних відкриттів	2
5.	Виникнення первісної археології	2
6.	Початок археології в Україні.	2
7.	Археологія в Україні кінця XIX – першої половини XX ст.	4

8.	Археологія в УРСР в 1950-1980-ті рр.	4
9.	Археологія незалежної України.	2
Разом:		18

ПЛАНИ ПРОВЕДЕННЯ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ НА X-Й СЕМЕСТР:

Тема заняття №1 : Вступ до курсу «Історіографія археології».

ПЛАН

1. Предмет «Історіографія археології» та його завдання.
2. Основні проблеми курсу, періодизація та хронологія.
3. Історіографічна та джерелознавча база «Історіографії археології».

Тема заняття №2: «Донауковий» період розвитку археології.

ПЛАН

1. Зацікавленість старожитностями в країнах Стародавнього Сходу
2. Становлення історичної науки в античному світі.
3. Особливості розвитку історичної науки в період середньовіччя.

Тема заняття №3: XVIII ст. - доба Просвітництва та народження науки.

ПЛАН

1. Товариства дилетантів та антикваріїв в Англії XVIII ст.
2. Вінкельман і його внесок у вивчення античного мистецтва.

3. Створення музеїв із колекціями старожитностей у Західній Європі.

Тема заняття №4: XIX - XX ст. – доба великих археологічних відкриттів.

ПЛАН

1. Зародження епіграфіки та антропології.
2. Внесок Томлена і Ворсо в археологічну науку.
3. Праця Буше де Перка «Про кельтські допотопні старожитності».
4. «Грецька історія» Ернста Курциуса.
5. Мортільє та розробка типологічного метода.
6. Саутуола й початок вивчення палеолітичного мистецтва.

Тема заняття №5: Виникнення первісної археології.

ПЛАН

1. Скандинавська школа.
2. Латен. Відкриття пальових поселень на швейцарських озерах. Відкриття палеоліту.
3. Г.Мортільє і його періодизація палеоліту. Виникнення палеоетнології.
4. Визначення понять "археологічна культура", "неолітична революція". Г.Коссіна і його школа. Археологія на службі німецького нацизму.

Тема заняття №6: Початок археології в Україні.

ПЛАН

1. Зацікавленість старожитностями в Українських землях в XVII – середині XIX ст.

2. Наказ Петра I про збирання старожитностей (1718 р.) і перші експедиції.
3. Перші музеї з археологічними колекціями в Україні.
4. Створення перших установ, що займалися вивченням старожитностей.
5. Археологія в Україні в 1860-80-ті рр.
6. Наукові товариства: Одеське товариство історії та старожитностей. Наукові товариства при Харківському університеті. НТШ. С.Г.Строганов Діяльність А.С.Уварова, його концепція археології. Московське Археологічне Товариство.
7. Археологія в університетах.

Тема заняття №7: Археологія в Україні кінця XIX – першої половини XX ст.

ПЛАН

1. Наукові зв'язки з європейськими вченими. Антична археологія.
2. Розкопки Ю.А.Кулаковського і В.В.Шкорпіла в Керчі, К.К.Косцюшко-Валюжинича - в Херсонесі, Б.В.Фармаковського - в Ольвії, Е.Р.Штерна - в Березані. Успіхи епіграфіки.
3. Розкопки античних пам'яток в Північному Причорномор'ї (Ольвія, Березань, Херсонес, Боспор).
4. Первісна та слов'яно-руська археологія. Діяльність і праці А.А.Спіцина. "Розселення давньоруських племен" і роботи на Північно-Заході. В.А.Городцов.
5. Виділення археологічних культур у Східній Європі. Палеоетнологічна школа Ф.К.Волкова. В.В.Хвойки і його концепція автохтонного розвитку. Дослідження в Сибіру, Середньої Азії на Кавказі. Н.І.Веселовській і його розкопки. Н.Я.Марра. Розкопки Ані. Зарубіжні експедиції сходознавців.
6. Археологія УРСР в 1920-і роки. Продовження дореволюційних традицій.
7. Виникнення нових центрів. Красназнавчі рухи в археології. АІМК в Києві, його структура та діяльність. Експедиції. Красназнавство. Музеї. Археологічні відділення в університетах. Підготовка нових кадрів. А.А.Міллер.

8. Новобудовні експедиції. Дослідження палеолітичних пам'яток (Г.А.Бонч-Осмоловський та ін.).

9. Перехід радянської археології на "марксистські рейки". (Виступ гурту учнів В.А.Городцова. "Метод сходження" А.В.Арціховського. Нове вчення про мову Н.Я.Марра і його вплив. В.І.Равдонікас і його діяльність. "За марксистську історію матеріальної культури". Теорія стадіальності. Комплексний метод. "Великий перелом 1929" "Справа С.А.Жебелева і Академічна Справа")

10. Розгром красназнавства та палеоетнологічних шкіл. Боротьба з "Буржуазним націоналізмом" в Україні. Теоретичні дискусії початку 1930-их рр. і відхід від дослідження конкретного матеріалу. Автохтонізм. Соціологічний схематизм.

11. Роботи з періодизації первісного суспільства. П.П.Ефіменко. Ізоляція від європейської науки і критика "Буржуазної археології". Наслідки політизації та ідеологізації науки.

12. Деяка стабілізація становища під другим половиною 1930-х рр. Відкриття кафедр археології на історичних факультетах. Курси лекцій В.І.Равдонікаса і А.В.Арціховського. "Новобудовних" експедиції (Днепрогрес). Організаційна перебудова АІМК. Нові радянські видання з археології: «Радянська археологія», МІА та ін. Археологія в роки Великої Вітчизняної війни.

Тема заняття №8: Археологія в УРСР в 1950-1980-ті рр. Археологія незалежної України.

ПЛАН

1. Криза теорії стадіальності. Критика поглядів Н.Я.Марра. Підпорядкування київського інституту археології Москві.
2. Роботи радянських археологів 1950-х рр.
3. Великі новобудовні експедиції. Етногенетична проблематика.
4. Роботи П.Н.Третьякова, Б.А. Рибаківа, А.В.Арціховського (слав'яно-українська археологія), М.І.Артамонова, Б.Н.Гракова, М.П.Грязнова, С.В.Кіселева (скіфо-сарматська археологія і кочівники), В.Ф.Гайдукевича, В.Д.Блаватського (антична археологія) та ін.

5. Дослідження древніх цивілізацій (Трипілля).

6. Зарубіжні експедиції.

7. Формування місцевих центрів археології в Харкові, Одесі, Львові, Криму та інших регіонах.

8. Історіографічні і теоретичні дослідження з 1960-х рр. Дискусії з проблем археологічної культури і норманське питання. Природні і математичні методи.

9. "Постперебудовна" археологія. Інститут Археології Національної академії наук України. Нова проблематика. Перегляд усталених догм і ставлення до дореволюційному спадщини.

10. Сучасна організаційно структура науки. Розвиток зарубіжних зв'язків. Накопичення і перспективи. Пам'ятко охоронне законодавство.

ТЕМАТИКА САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1.	Зацікавленість старожитностями в країнах Стародавнього Сходу	6
2.	Становлення археологічної науки в античному світі	6
3.	Особливості розвитку археологічної науки в період середньовіччя	6
4.	Початок археологічних пошуків в Європі в XVII-XVIII ст.	6
5.	Розвиток археології в Європі у XIX ст.	8
6.	Зацікавленість старожитностями в Україні в XVII – середині XIXст.	8
7.	Розвиток археології в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.	10
8.	Вітчизняна археологія в XX – на початку XXI ст.	10
9.	Еволюціонізм в археології	10
10.	Криза еволюціонізму та антиеволюційні теорії	10

Разом: 80

Самостійна робота № 1

1. Міфи та історичні твори.
2. Поява хронік та колекціонування в країнах Стародавнього Сходу.
3. Біблія як історичне джерело.

Самостійна робота № 2

1. Геродот і зародження історичної думки.
2. Значення праці Павсанія «Опис Еллади».
3. Особливості античної історіографії й поява терміна «археологія».
4. Праці римських авторів, як джерело вивчення археології.

Самостійна робота № 3

1. Ставлення до старожитностей і особливості розвитку історичної науки
2. Зацікавлення старожитностями гуманістів епохи Відродження.
3. Кіріак Анконський і його «Записки про давні речі».

Самостійна робота № 4

1. Товариства дилетантів та антикваріїв в Англії XVIII ст.
2. Початок розкопок в Помпеях і Геркуланумі.
3. Вінкельман і його внесок у вивчення античного мистецтва.
4. Створення музеїв із колекціями старожитностей у Західній Європі.

Самостійна робота № 5

1. Зародження епіграфіки та антропології.
2. Внесок Томлена і Ворсо в археологічну науку.
3. Праця Буше де Перка «Про кельтські допотопні старожитності».
4. «Грецька історія» Ернста Курциуса.
5. Мортільє та розробка типологічного метода.
6. Саутуола й початок вивчення палеолітичного мистецтва.

Самостійна робота № 6

1. Зацікавлення старожитностями на Русі й інструкція 1684 року.
2. Наказ Петра I про збирання старожитностей (1718 р.) і перші експедиції до Сибіру.
3. Перші музеї з археологічними колекціями в Російській імперії.
4. Внесок в археологію членів Румянцевського гуртка.
5. Початок вивчення слов'янських старожитностей у першій половині XIX ст. (Ходаковський, В. Парсек та інші).
6. Створення перших установ, що займалися вивченням старожитностей.

Самостійна робота № 7

1. Археологічна комісія та її роль у розвитку археологічної науки.
2. Граф О.С. Уваров та імператорське Московське археологічне товариство.
3. Археологічні з'їзди та їх значення.
4. XII Археологічний з'їзд у Харкові.

Самостійна робота № 8

1. Стан археологічної науки в СРСР у 20-30-х роках ХХ ст.
2. Внесок О.С. Федоровського у розвиток археології.
3. Розвиток вітчизняної археології після другої світової війни.
4. Видатні вітчизняні археологи та їх внесок у розвиток науки.
5. Стан української археології на сучасному етапі.

Індивідуальне навчально-дослідне завдання

№ з/п	Назва теми
1	Скласти термінологічний словник: понятійний апарат курсу.
2	Зробити презентацію на тему: «Міфи та історичні твори»
3	Написати реферат на тему: «Поява хронік та колекціонування в країнах Стародавнього Сходу»
4	Скласти порівняльну таблицю: спільні та відмінні риси історіографії археології східної та західної Європи.
5	Написати есе на тему: «Біблейська археологія»
6	Зробити Презентацію на тему: «Біблія як історичне джерело.»
7	Скласти доповідь на тему: «Геродот і зародження історичної думки»
8	Написати реферат на тему: «Значення праці Павсанія «Опис Еллади»»
9	Підготувати порівняльний аналіз методів дослідження археології у ХІХ та ХХ ст.
10	Зробити Презентацію на тему: «Єгиптологія»
11	Написати реферат на тему: «Особливості античної історіографії й поява терміна «археологія»»
12	Скласти таблицю: Праці римських авторів, як джерело вивчення археології.
13	Зробити Презентацію на тему: «Ставлення до старожитностей і особливості розвитку історичної науки в добу середньовіччя»
14	Скласти доповідь на тему: «Зацікавлення старожитностями гуманістів епохи Відродження»
15	Написати есе на тему: «Кіріак Анконський і його «Записки про давні речі.»»
16	Написати реферат на тему: «Товариства дилетантів та антикваріїв в Англії ХVІІІ ст.»
17	Зробити презентацію: «Початок розкопок в Помпеях і Геркуланумі»
18	Скласти характеристику: «Вінкельман і його внесок у

	вивчення античного мистецтва»
19	Написати реферат на тему: «Створення музеїв із колекціями старожитностей у Західній Європі»
20	Зародження епіграфіки та антропології.
21	Зробити презентацію: «Внесок Томлена і Ворсо в археологічну науку.»
22	Написати есе на тему: «Праця Буше де Перка «Про кельтські допотопні старожитності»»
23	Підготувати доповідь на тему: ««Грецька історія» Ернста Курциуса»
24	Написати реферат на тему: «Мортільє та розробка типологічного метода»
25	Підготувати Есе на тему: «Саутуола й початок вивчення палеолітичного мистецтва.»
26	Зробити презентацію: «Археологічні дослідження Нижнього Побужжя. Історіографія проблеми»

ТЕМАТИКА КУРСОВИХ РОБІТ

1. Французькі енциклопедисти.
2. Дж.Б.Віко. Археологія - історія мистецтва.
3. Бернард де Монфокон, граф Келюс.
4. Розкопки курганів і колекціонування стародавніх речей в Англії.
5. Лондонські суспільства антикварів і дилетантів, їх експедиції.
6. Створення Британського музею.
7. Розкопки Геркуланума і Помпей.
8. Йоган Йохим Вінкельман його праці з історії античного мистецтва.
9. Метод порівняльно-стилістичного аналізу.
10. Німецька школа античної археології.
11. Перші лекційні курси в університетах Європи.
12. Виникнення історії первісного суспільства.
13. Праці Лафіт, Форстера, Фергюссона.
14. Скандинавська школа.
15. Система трьох століть. Х.-Ю.Томсен.
16. "Путівник по північних старожитностей" і реакція в Європі.
17. Метод секвенцій. Й.-Я.Ворсо.
18. С.Нільсен.
19. Комісія з вивчення кекенм'єдінгов.
20. Розкопки могильника в Гальштат і поселення Латен.
21. Відкриття пальових поселень на швейцарських озерах.
22. Відкриття палеоліту.

23. Проблема існування "допотопного" людини.
24. Теорія катастроф Ж.Кювье.
25. Роботи та зборів Буше де Перта.
26. Скептицизм французьких учених.
27. Дослідження англійських геологів.
28. Боротьба делювіалістів і флювіалістів.
29. Ч.Лайель і його "Принципи геології".
30. Е.Ларте і перша періодизація палеоліту.
31. Етногенетична проблематика. П.Шафарік.
32. Вивчення пальових поселень в Швейцарії.
33. Ф.Келлер.
34. Вивчення пам'яток неоліту, бронзи, заліза.
35. Типологічний метод.
36. О.Монтеліус, Г.Гільдебрандт, С.Мюллер.
37. Періодизація та датування пам'яток в Північній і Центральній Європі.
38. Гальштадт і Латен як хронологічні епохи.
39. Виділення енеоліту та мезоліту.
40. Міжнародні конгреси з доісторичної антропології та археології.
41. Г.Мортільє і його періодизація палеоліту.
42. Виникнення палеоетнології.
43. Паризькі Антропологічні школа і суспільство.
44. Відкриття палеолітичного мистецтва.
45. Періодизація первісної культури.
46. Праці Д.Леббока, Е.Тейлор, Л.Моргана.
47. Ф.Енгельс та створення марксистської схеми.
48. Археологічні карти.
49. Етнічна проблематика.
50. Культурні провінції.
51. Формірування поняття "археологічна культура".
52. Запозичення ідей з етнології та культурології.
53. Культурні кола.
54. Міграціонізм.
55. Диффузіонізм.
56. Географічний детермінізм.
57. "Антропогеографія" Ф.Ратцеля.

РЕКОМЕНДОВАНА ТА ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

Базова

1. Амальрик А.С., Монгайт А.Л. В поисках исчезнувших цивилизаций. – М., 1966.
2. Аникович М.В. О месте археологии в системе общественных наук //

3. Категории исторических наук. – Л., 1989.
4. Арциховский А.В., Киселев С.В., Смирнов А.П. Возникновение, развитие и исчезновение «марксистской археологии» // СГАИМК. – 1932. – Вып. 1-2.
6. Бибиков С.Н. К 50-летию археологической науки на Украине // СА. – 1967. – № 3.
7. Генинг В.Ф. Очерки по истории советской археологии. – К., 1982.
8. Захарук Ю.Н. К дискуссии о статусе археологии // РА. – 1992. – № 4.
9. Клейн Л.С. Введение в теоретическую археологию. – СПб., 2004.
10. Клейн Л.С. Феномен советской археологии – СПб., 1993.
11. Колпаков Е.М., Вишняцкий Л.Б. Современная советская теоретическая археология // Археологические вести. – Саратов, 1993. – Вып. 1.
12. Лебедев Г.С. История отечественной археологии. – СПб., 1992.
14. Монгайт А.Л. Археология и современность. – М., 1963.
15. Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1955-1985. – Т. 1-5.
16. Пряхин А. Д. История советской археологии. – Воронеж, 1986.
17. Рыбаков Б.А. Советская археология за 50 лет // ВИ. – 1968. – № 1.
18. Скирда В.В. Археологічна наука у Харківському університеті (1805-1920 рр.). Автореф. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук. – К., 2000.
20. Советская археологическая литература. Библиография. – М.; Л., 1959-21. 1989.
22. Формозов А.А. Очерки по истории русской археологии. – М., 1961.
23. Формозов А.А. Страницы истории русской археологии. – М., 1986.
24. Чайлд Г. Прогресс и археология. – М., 1949.
25. Шовкопляс І.Г. Розвиток радянської археології на Україні (1917-1966). – К., 1969.

Допоміжна

1. Археология, история и архивное дело России в переписке профессора Д.Я.Самокусова (1843 – 1911)/ Составление, вступительная статья и комментарии С.П.Щавелева. Курск, 2007.
2. Вернадский В.И. Избранные труды по истории науки. М., 1981.
3. Ганжа А.И. О современных методах исследований по истории археологии// Актуальные проблемы историко-археологических исследований. Киев, 1987. С. 36 – 37.
4. Забелин И.Е. Дневники. Записные книжки. М., 2001.
5. Зевелев А.И. Историографическое исследование: методологический аспект. М., 1987.
6. Зуев В.Ю. Перспективы развития отечественной археологии в аспекте ее истории// Проблемы истории отечественной археологии. Тезисы докладов конференции (11-13 декабря 1990 г.). СПб., 1993. С. 6-7.

7. Клейн Л. С. Парадигмы и периоды в истории отечественной археологии: Рец. на книгу Г. С. Лебедева 1992 г.// Санкт-Петербург и отечественная археология. СПб., 1995. С. 173 – 186.
8. Кроче Б.. Теория и история историографии. М., 1988.
9. Кузнецова Н.В. Наука в ее истории. М., 1975.
10. Кун Т. Структура научных революций. М., 1977.
11. Лебедев Г.С. Опыт периодизации отечественной археологии// Проблемы истории отечественной археологии. Тезисы докладов конференции (11-13 декабря 1990 г.). СПб., 1993. С. 2-4.
12. Толстой И.И. Дневник 1906 – 1916. Публикация Л.И.Толстой. СПб., 1997.
13. Уварова П.С. Былое. Давно прошедшие счастливые дни. М., 2005.
14. Формозов А.А. Некоторые итоги и задачи исследований в области русской археологии // СА. 1975. № 4. С. 5-13.
15. Формозов А.А. О периодизации истории отечественной археологии // РА. 1994. № 4. С. 219-225.
16. Формозов А. А. Историография русской археологии на рубеже XX–XXI веков (Обзор книг, вышедших в 1997–2003 гг.). Курск, 2004.
17. Бузескул В.П. Введение в историю Греции. Обзор источников и очерк разработки греческой истории в XIX и в начале XXв. СПб., 2005.
18. Ванденберг Ф. Золото Шлимана. Смоленск, 1996.
19. Жебелев С.А. Введение в археологию. П.,1923. (Часть I)
20. Керам К. Боги, гробницы, ученые. М., 1994.
21. Михаэлис А. Художественно - археологические открытия за 100 лет. М., 1913.
22. Мейерович М.А. Шлиман М., 1966.
23. Низовский А.Ю. Сто великих археологических открытий. М, 2002.
24. Стоун И. Греческое сокровище. М., 1979.
25. Генинг В.Ф., Левченко В.Н. Археология древностей- период зарождения науки (конец XVIII- 70-ые годы XIX вв.) Киев, 1992.
26. Илларионов В.Т. Введение в историографию древнейшей истории. Горький, 1960.
27. Монгайт А.Л. Археология Западной Европы. Т.1. Каменный век. М., 1973.
4. http://seanewdim.com/uploads/3/2/1/3/3213611/lasinska_m.u.the_study_of_archaeological_sites_of_the_lower_bug_region_at_the_end_of_xviii_-_first_half_of_the_xx_century_history_and_historiography.pdf
5. http://pidruchniki.com/10561127/kulturologiya/arheologichna_periodizatsiya
6. http://www.fond-vovk.edukit.kiev.ua/Files/downloads/kr_stol.pdf
7. http://papers.univ.kiev.ua/istorija/articles/Historiography_of_the_development_of_underwater_archaeological_research_in_Ukraine_15293.pdf

ВИКОРИСТОВУВАНІ ТЕХНІЧНІ ЗАСОБИ

Персональний комп'ютер, ноутбук, проєктор, слайд-презентації, аудіо-лекції, інші відео-матеріали.

Інформаційні ресурси

2. http://www.history.org.ua/JournALL/green/green_2013_16/24.pdf<http://oldwww.history.kemsu.ru/ISV/Vasutin/Slavyane/LIST2.HTM>.
3. <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/67902/14-Pudovkina.pdf?sequence=1><http://www.htfi.org/>